

ars hungarica 2013

Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Művészettörténeti Intézet folyóirata
XXXIX. évfolyam

2.

Tartalom

Lővei Pál: Sokpecsétes oklevelek a 14–15. századi Magyarországon	137
Madas Edit: A magyar „szent királyok” középeurópai kultusza liturgikus és hagiográfiai források tükrében	145
Marosi Ernő: A „replikáció” fogalma és jelentősége a középkori művészetben	153
Mikó Árpád: Fáncsi Imre armálisa (1511) és két Budán illuminált, kottás díszkódex	163
Radek Tünde: Középkori történetírás és képi ábrázolás. Johannes de Utino „Világkrónikájának” német nyelvű kéziratái (15. század)	174
Spekner Enikő: Adalékok I. (Anjou) Károly király Szent László-kultuszához. (Királyi „vizitációk” Szent László király váradi sírjánál)	188
Milada Studničková: Calendarium Pragense Cod. lat. 555 der Széchényi-Nationalbibliothek in Budapest	195
Szakács Béla Zsolt: Ikonográfia és időrend: falképek az Árpád- és Anjou-kor határán	202
Szakálos Éva: A pelsőci templom 14. századi falképei	212
Szilárdfy Zoltán: Barokk főpapok középkori aszkézise. Ipolyi Gáspár és Szörényi László	220
Török József: Szent Ágoston és a gyermek	225
Veszprémy László: „Történetünk küllőibe merész kézzel bele markola”. Gentilis bíboros magyarországi olvasmányaihoz	230
Végh János: Szent Rókus ábrázolása egy szepességi táblaképen	236
Wehli Tünde megjelent művei (1975–2013). Összeállította Bibor Máté János	242
Helynévmutató	263
Kódexmutató	266

Lővei Pál

Sokpecsétes oklevelek a 14–15. századi Magyarországon¹

Dr. Lővei Pál

Művészettörténész, az MTA doktora

Kutatási területe:

középkori síremlékművészet és pecséttan,

Magyarország építészettörténete,

műemlékvédelem

E-mail: loveipalko@freemail.hu

A teljes magyarországi középkori pecsét-emplékanyag összegyűjtése a történelem, a nemzetség- és családtörténet, a címertan, az írástörténet szempontjából is elengedhetetlenül fontos volna, és a feladat akármeddig nem is halogatható – a lenyomatok viaszanyaga, bár pecsétjeink sok évszázadot kiálltak már, nem örökéletű, és az oklevelek leggondosabb őrzése és tanulmányozása során is lassan pusztul. A legreprezentatívabb, legnagyobb, összetett ábrázolású uralkodói, főpapi, egyházi intézményi pecsétek jelentőségére az utóbbi időben elsősorban a művészettörténet-tudomány és a levéltárügy figyelt fel. A pecsétmások gyűjtése és kiállításokon történő szerepeltetése (a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatóintézete – a pecsétmásolatok gyűjteménye jó másfél évtizeden át Wehli Tünde felügyelete alá tartozott –, illetve a Magyar Országos Levéltár gyűjtőmunkájának köszönhetően) az arisztokrácia és a városok emlékének egy jelentékeny részét is ismertté tette.² Az utóbbi időben a nemzetségi és családi címerek történelmi vizsgálatai nagyobb számú pecsét közzétételét eredményezték.³

A legnagyobb arányban feltáratlan és közöletlen nemesi pecsétek, gyűrűpecsétek (ebbe a körbe számítanak a reprezentatív pecsétjeik útján már jobban ismert főpapok kisméretű pecsétjei is) összegyűjtésének első lépéseként magától értetődően adódik az úgynevezett sokpecsétes

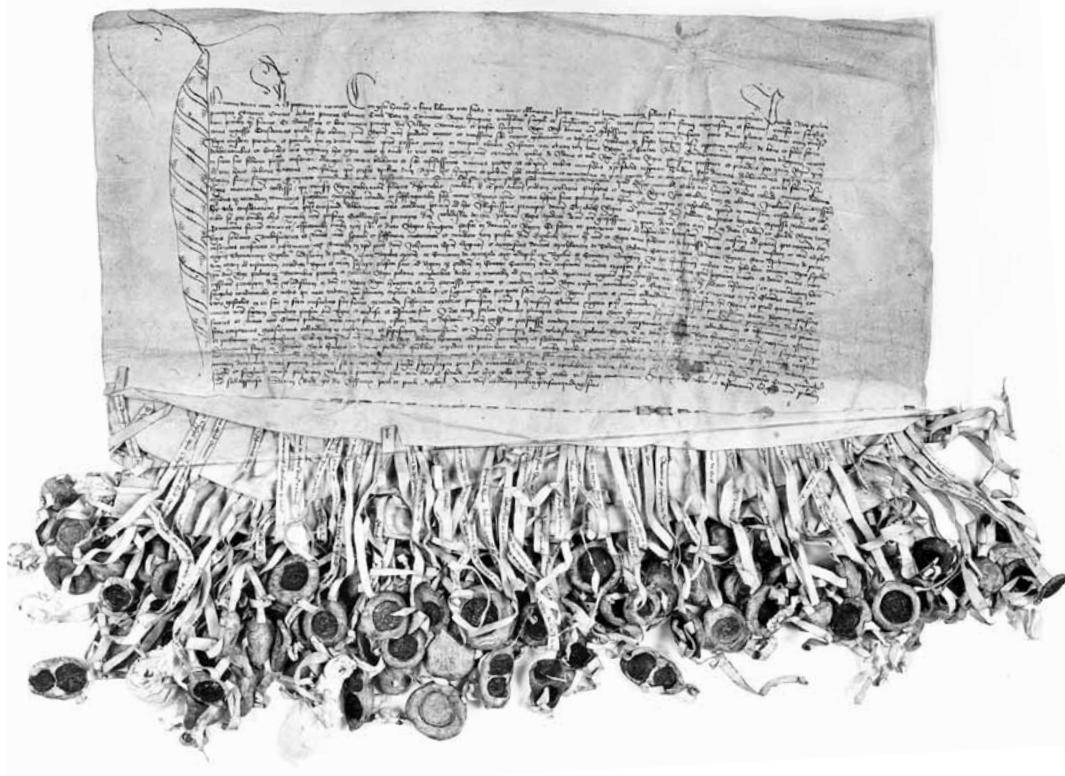
¹ A *Sigismund of Luxemburg and his Time* című nagyváradi konferencián 2007-ben elhangzott előadás szerkesztett változata.

² *Árpád-kori kőfaragványok*. Kiállítási katalógus. Szerk. Tóth Melinda–MAROSI Ernő. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport–Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1978. (A Székesfehérvári István Király Múzeum Közleményei, D sorozat 121.) Kiegészítések és pótlások című melléklet, 5–8; *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382*. Szerk. MAROSI Ernő–Tóth Melinda–VARGA Livia. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport–Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1982; *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. I–II. Kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum. Szerk. BEKE László–MAROSI Ernő–WEHLI Tünde. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1987; BÁNDI Zsuzsanna: A Magyar Országos Levéltár Mátyás-kori pecsétkiállításának katalógusa (1990. április 6–október 6.) *Levéltári Közlemények*, 62. 1991. 57–150; Uő.: A Magyar Országos Levéltár Jagelló-kori pecsétkiállításának katalógusa (1991. szeptember 20–1992. június 30.) *Levéltári Közlemények*, 64. 1993. 107–142; HEGEDŰS András–LŐVEI Pál–TAKÁCS Imre–WEHLI Tünde: *Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból*. Szerk. HEGEDŰS András. Esztergom, Prímási Levéltár, 2000; BODOR Imre–FÜGEDI Erik–TAKÁCS Imre: *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmások-gyűjteménye alapján*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1984; TAKÁCS Imre: *A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Művészettörténeti tanulmány és katalógus a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézete és a Budapesti Történeti Múzeum másolatgyűjteménye alapján*. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1992. TAKÁCS Imre: *Az Árpád-házi királyok pecsétjei*. Budapest, MOL, 2012.

³ RÁCZ György: Az Ákos nemzetség címere. *Turul*, 68. 1995. 11–34; KÖRMENDI Tamás: Az Osl nemzetség címerváltozatai a középkorban. *Turul*, 83. 2010. 3–24; KÖRMENDI Tamás: Az Aba nemzetség címerváltozatai a középkorban. *Turul*, 84. 2011. 109–122, 129–130; NEUMANN Tibor: A Szapolyai család legrégebbi címerei. *Turul*, 84. 2011. 123–128; KÖRMENDI Tamás: A Hontpázmány nemzetség címerváltozatai a középkorban. *Levéltári Közlemények*, 82. 2011. 3–77.

oklevelek feldolgozása, amely kevés számú oklevél kézbevitelének viszonylag kis fáradságával a legnagyobb eredménnyel kecsegtet, igaz, ezen oklevelek túlnyomó többsége külföldi levéltárakban található. Ez a munka, Engel Pál kezdeményezésére, a bécsi levéltárban meg is kezdődött, majd megindult a varsói oklevelek pecsétjeinek vizsgálata,⁴ végül egy oklevél feldolgozására a dubrovnikai levéltárban is sor került.⁵

A sokpecsétetes okleveleknek rendszerint szövegük is elsőrendűen fontos történelmi forrás, hiszen többnyire nemzetközi vonatkozású örökösödési-, házassági-, békeszerződéseket foglalnak írásba, vagy azoknak az országnagyk, a magyarországi rendek általi megerősítő oklevelei; akad-

1. kép. Az I. Ulászló magyar királyt koronázását megerősítő oklevél,
1440. VI. 29. Warszawa, AGAD dok. perg. nr. 5575.
(Waldemar Jerke felvétele, Engel Pál megbízásából)

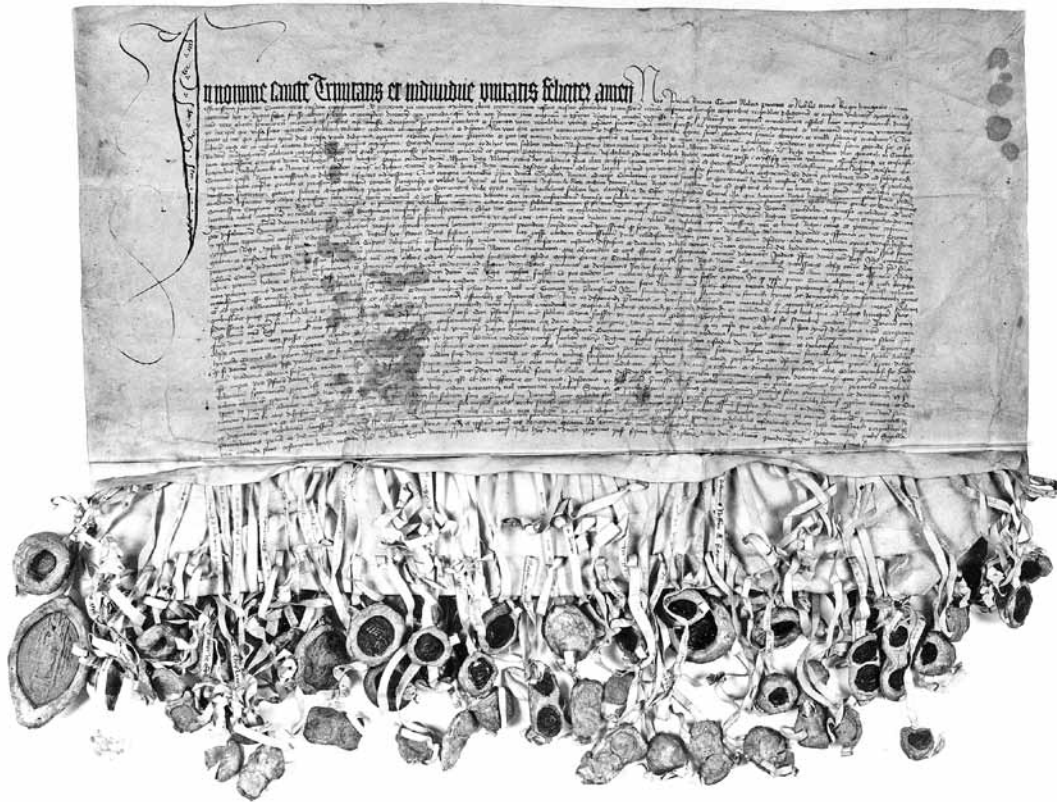
nak közöttük az uralkodó és alattvalói kapcsolatát szabályozó szerződések is. Az oklevél aljára függesztett pecsétek sorával a diplomatika leglátványosabb emlékei közé tartoznak (természetesen nemcsak nálunk, külföldön is ismertek, a hazaiaknál esetleg még sokkal nagyobb szabású, de a lényegét tekintve hasonló formában). A magyarországi vonatkozású emléanyagban a legnagyobb szá-

⁴ A kutatási programról, két korai oklevél pecsétjeinek közlésével: ENGEL Pál–LÖVEI Pál: Sokpecsétetes oklevelek 1323-ból és 1328-ból. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára – tanulmányok*. Szerk. BARDOLY István–LÁSZLÓ Csaba. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1998. 133–148; Engel Pál információi és baráti segítségével jelen tanulmány meg sem születhetett volna.

⁵ Takács Imrével közösen; 1358. V. 27. Lásd a 8. jegyzetben.

műpecsétet, 112 darabot arra az 1402. szeptember 21-én kelt oklevélre függesztették, amellyel a magyar országnagyok, nemesek és városok a Zsigmond király és IV. Albert osztrák herceg között kötött örökösödési szerződést erősítették meg.⁶ 94 pecséttel látták el azt az 1440. június 29-én kelt oklevelet (1. kép), amelyben az ország rendjei esküvel erősítették meg Ulászló királlyá koronázását, és érvénytelenítették V. László megkoronázását. 78 pecsétlenyomat található az 1440. július 17-i oklevélen (2. kép), amelyben Ulászlót, koronázása alkalmából, megerősítették jogaiban.⁷

A sokpecsétetes oklevelek pecsétjeinek feldolgozását célzó munka során még eddig közöletlen, vagy csupán sokkal rosszabb megtartású lenyomatban ismert főpapi mandorlapecséték is fel-

2. kép. Az I. Ulászlót koronázása alkalmából jogaiban megerősítő oklevél,
1440. VII. 17. Warszawa, AGAD dok. perg. nr. 5581.
(Waldemar Jerke felvétele, Engel Pál megbízásából)

bukkantak, de az anyag legnagyobb részét egyszerűbb, címeres, ritkábban nem heraldikus ábrájú pecséték – többségük kisebb méretű gyűrűspecst – alkotja. Ezek egyenként művészettörténeti elemzésre, részletes stílusvizsgálatra csak elvétve alkalmasak. Készítőik csak ritkán, főleg a legmagasabb társadalmi helyzetű személyek pecsétnyomói esetében tartoztak az ötvösség jelentékenyebb alkotói sorába. Az anyag értékelésére így természetes módon adódik a tipológia.

⁶ Lásd a 8. jegyzetben.

⁷ Lásd a 8. jegyzetben.

Az eddig feldolgozott, illetve a szakirodalomból ismerhető, 1304 és 1511 között íródott, sok- vagy többpecsétetes oklevelek⁸ mintegy 910 darabot kitevő pecsétanyaga már alkalmas bizonyos statisztikák elkészítésére.⁹ Még akkor is, ha ebből 55 darabot jelentenek az 1452. évi magyar-osztrák oklevél ausztriai pecsétjei, kettő ugyanitt a Cilleieké, akik nem mint magyar országnagyok vettek részt a szövetségben, 16 pecsét pedig királyi, királynéi pecsét, illetve az V. László távollétében használt állampecsét. Az így fennmaradó 837 darabból is 144 duplum, a különböző nyomótőről származók száma tehát 693. Ebből főpapi (pontifikális) pecsét 25 darab, ez az egész anyag 3,6%-a, 22 darab a 14. századból való (ez az ottaniak 23%-a), és csak három származik

- ⁸ Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Allgemeine Urkundenreihe (a továbbiakban HHStA AUR) 1304. VIII. 24. (10 pecséttel); NAGY Imre: Egyház- és országnagyjaink pecsétjei 1304-ből. *Archaeologiai Értesítő*, 13. 1879. 19–23. Wien, HHStA AUR 1323. IV. 8. (10 pecséttel); ENGEL–LÖVEI 1998. i. m. 137–140. Wien, HHStA AUR 1328. IX. 21. (26 pecséttel); ENGEL–LÖVEI 1998. i. m. 140–146. Državni archiv Dubrovnik, Acta et diplomata, p. p. 34, 1358. V. 27. (az uralkodó leszakadt, de meglévő pecsétjén kívül 10 pecséttel). Esztergom, Esztergomi Főkáptalan Magánlevéltára 25-1-15, 1365. X. 23. (az uralkodóén kívül 6 pecséttel); *Megpecsételt történelem* 2000. i. m. 82, 95, 98, 111, 113: No. 55, 68, 71, 84, 86. (LÖVEI Pál). Wien, HHStA Familienurkunden 1380. II. 12. (két oklevél 35 és 32 pecséttel). Wien, HHStA AUR 1385. VII. 28. (6 pecséttel). Wien, HHStA AUR 1402. IX. 21. (112 pecséttel); *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában, 1387–1437*. Kiállítási katalógus. Budapest, Szépművészeti Múzeum–Luxemburg, Musée National d’Histoire et d’Art. Szerk. TAKÁCS Imre. Mainz, Philipp von Zabern, 2006. 62: No. P. 8. (FAZEKAS István); LÖVEI Pál: Az ország nagyjainak és előkelőinek 1402. évi oklevelén függő pecsétek. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. NEUMANN Tibor–RÁCZ György. Budapest, MTA Történettudományi Intézete–Piliscsaba, PPKE Bölcsészettudományi Kara, 2009. 149–182. Budapest, Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL), DI 9432. 1408. VII. 10. (10 pecséttel); *Művészet Zsigmond király korában* 1987. i. m. II. 21: No. Zs. 10. (BODOR Imre), 463–464: No. D. 1. (BODOR Imre), 485: No. D. 60. Warszawa, Archiwum Głównie Akt Dawnych (a továbbiakban AGAD) dok. perg. nr. 5558. 1412. II. 18. (9 pecséttel). Warszawa, AGAD dok. perg. nr. 5566. 1423. III. 30. (11 pecséttel). Budapest, MOL, DI 39284. 1424. V. 25. (25 pecséttel, de ebből a vizsgálatoknál csak a szövegben és képen közölt 14 darabot vettem figyelembe); *Művészet Zsigmond király korában* 1987. i. m. II. 464–466: No. D. 2. (BODOR Imre), 486–487: No. D. 69. Wien, HHStA AUR 1439. V. 30. (54 pecséttel). Warszawa, AGAD dok. perg. nr. 5575. 1440. VI. 29. (94 pecséttel). Vö. MÁLYUSZ Elemér: A magyar rendi állam Hunyadi korában. I. *Századok*, 91. 1957. 46–123: 76–77, 128. és 131. jegyzet. Warszawa, AGAD dok. perg. nr. 5581. 1440. VII. 17. (78 pecséttel). Vö.: MÁLYUSZ 1957. i. h. Hédervári-levéltár, 1447. IX. 20. (16 pecséttel), elpusztult a MOL épületében 1945-ben; SZENTPÉTERY Imre: Hédervári Imre 1447-iki felmentő levele. *Turul*, 20. 1902, 153–165. Wien, HHStA AUR 1452. III. 5. (82 pecséttel, ebből 25 magyar); LÖVEI Pál: „...jelen levelünket ...szokott pecsétjeinkkel meg is erősítettük...” – Sokpecsétetes oklevelek megpecsételési folyamata. In: *„A feledés árja alól új földeket hódítok vissza” Írások Timár Árpád tiszteletére*. Szerk. BARDOLY István–JURECSKÓ László–SÜMEGI György. H. n. [Budapest], MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–MissonArt Galéria, 2009. 109–117: 112–113, 115–117. Wien, HHStA AUR 1459. II. 17. (22 pecséttel); *Hunyadi Mátyás, a király. Hagomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Kiállítási katalógus. Szerk. FARBAKY Péter et al. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2008. 199–200: No. 2. 5. (FAZEKAS István–LÖVEI Pál). Budapest, MOL, DI 15698. 1462. II. 10. (7 pecséttel); BÁNDI 1991. i. m. 63–64: No. 2. a. Budapest, MOL, DI 24767. 1462. II. 10. (5 pecséttel); BÁNDI 1991. i. m. 64–65: No. 2. b. Budapest, MOL, DI 15719. 1462. V. 6. (15 pecséttel); BÁNDI 1991. i. m. 65–66: No. 2. c. Wien, HHStA AUR 1463. VII. 18. (5 pecséttel). Wien, HHStA AUR 1464. IV. 3. (két oklevél 5 és 10 pecséttel); *Hunyadi Mátyás, a király* 2008. i. m. 202–203: No. 2. 7. (FAZEKAS István–LÖVEI Pál). Az 1491. évi pozsonyi békét megerősítő oklevélegyüttes: Wien, HHStA AUR 1492. III. 7. (10 oklevél, összesen 151 pecséttel); Wien, HHStA AUR 1492. III. 16. (1 pecséttel); Wien, HHStA AUR 1492. III. 17. (1 pecséttel); Wien, HHStA AUR 1492. IV. 27. (1 pecséttel); Wien, HHStA AUR 1492. IV. 29. (1 pecséttel); Wien, HHStA AUR 1492. V. 1. (1 pecséttel); Wien, HHStA AUR 1492. V. 6. (1 pecséttel); Wien, HHStA AUR 1492 sine die (1 pecséttel); Wien, HHStA AUR 1493. XI. 22. (két oklevél 1–1 pecséttel); Wien, HHStA AUR 1493. XI. 25. (1 pecséttel); *Hunyadi Mátyás, a király* 2008. i. m. 535–536: No. 15. 9. (FAZEKAS István–LÖVEI Pál); LÖVEI 2009. i. m. 109–111. Wien, HHStA AUR 1506. VI. 24. (27 pecséttel). Budapest, MOL, DI 22154. 1511. V. 10. (36 pecséttel); CSÁNKI Dezső: Harminchat-pecsétetes oklevél 1511-ből. I–II. *Turul*, 5. 1887. 1–11, 49–59.
- ⁹ Nem került bele a statisztikába a Nagymartoniak őseinek, Simon fiai Simon és Mihálynak királyi adománylevelét a főpapok és országnagyok által megerősítő, még 13. századi oklevél (1299. VII. 17.) 17 pecsétje: NAGY Imre: István országbíró és Demeter főisp. pecsétjei. *Archaeologiai Értesítő*, 11. 1877. 299–301; NAGY Imre: Három XIII. századi pecsét. *Archaeologiai Értesítő*, 11. 1877. 352–354. Hasonlóképpen kimaradt egyelőre a MOL, DI 39286 (1427. II. 1.) 28 pecsétje. Vö. *Művészet Zsigmond király korában* 1987. i. m. II. 487–488: No. D. 74.

a 15. század első feléből (ez a 15. század első kétharmadából feldolgozott pecséteknek kevesebb, mint 1%-a), vagyis a pontifikális pecsétek fokozatosan átadták helyüket a főpapok kicsiny, praktikusabban használható gyűrűspecskéjének.¹⁰ Egyetlen lovaspecsét akad a „gyűjteményben”, ez megfelel általános ritkaságuknak. Az anyag jóval több mint fele, 381 darab (kb. 55%) csak címerpajzsot mutat (ide számítottam a főpapok infulával koronázott címereit is); arányuk egyre nő, a 14. században még csak kb. 28%, a 15. század első két harmadában már kb. 52%, végül 1492 és 1511 között majdnem 75%. Éppen ellentétes tendenciát mutat a 70 darab (kb. 10%) olyan pecsét, amely biztosan a családi-nemzetségi címer ábráját tünteti fel, de pajzs nélkül: a fenti három korszakban rendre mintegy 17, 13 és 2%-ot tesz ki az arányuk. Folyamatos csökkenést mutat a csak sisakot és sisakdísz ábrázoló, összesen 53 darab (nem egészen 8%) pecsét eloszlása is, a 14. században arányuk közel 21%, a 15. század első kétharmadában valamivel több 8%-nál, a 15. század végén pedig már egyet sem találni. Teljes, pajzsból, sisakból és sisakdíszből álló címer 75 pecséten (közel 11%) látható, a három korszakban valamivel több, mint 6, nem egészen 13 és 8,5%. A 25 darab gemma vagy gemmát is tartalmazó pecsét (3,6%) arányszámai kb. 3,6, 1,8, illetve 7,5%, használatuk tehát folyamatos volt, de a reneszánsz térhódításával szerepük nőtt. Egyéb ábrázolás található ugyancsak 25 pecséten (3,6%) – ide számítottam a geometrikus ábrát, az egyetlen nagybetűt monogramként feltüntető pecséteket, a címerpajzs nélküli liliomot, bizonytalan ember- vagy állatalakos ábrákat (nem lehetetlen, hogy néhány e pecsétek közül gyenge kivitelű gemma lenyomata). Városi pecsét csak 9 darab (1,3%) akad. Végül még típusát tekintve is kivehetetlen 28 pecsét (4%) ábrája.

A környező országok pecsétjeinek típusmegoszlását az általam ismert anyag alapján nem lehet elemezni. Az osztrák *Mailberger Bund* két 1451-ben írott oklevele¹¹ mindenesetre hasonló jellegű pecsétformákról, -ábrákról és -típusokról tanúskodik. Az 1412-ben a lengyel királlyal kötött békét 1423-ban megújító újabb megállapodás 1423. március 30-i lengyel „ellenoklevelének”¹² 43 pecsétjéből II. Ulászló királyét és Zsigmond herceget leszámítva fennmaradó 41 lenyomat közül 33 darab (80,5%) ábrázol címerpajzsot, 8 pedig (19,5%) pajzs-sisak-sisakdíszes teljes címert.

A teljes címert, illetve sisakot és sisakdísz ábrázoló pecsétek sisakjai, illetve a sisaktakarók formái az idők folyamán változtak. A legkorábbi csöbörsisakokon 1304-ben, 1323-ban, 1328-ban még egyáltalán nem volt takaró. 1328-ban azonban már a sima szegélyű sisaktakaró-kendő is feltűnik, hogy még 1380-ban is számos példájával találkozunk, több esetben már a sisak mögött felhajló formában. De már 1380-ban Frangepán István nagyméretű, reprezentatív pecsétjén a takaró ívelt végű foszlányokra szakadt, hasonlóan mások 1402-ben, illetve 1412-ben használt pecsétjeihez. 1402-ben a beszabdalt szegélyű takaróra is akadnak példák. Indaszerűen szétszakadozó, a kendő eredeti napvédő funkciójától az absztrakt növényi ornamentika felé eltávolodó takaró jelenik meg 1423-ban Szécsényi Salgói Miklós, majd 1440-ben többek pecsétjein, hogy Perényi János tárnokmesterén már minden rendelkezésre álló szabad felületet kitöltösn. 1459-ben már a húsos takaró-levelek voltak divatban. A sisaktakaró fejlődésének időben is hasonló fázisai figyelhetők meg például a síremlékeken,¹³ azzal a különbséggel, hogy a kisméretű, igénytelenebb mesterségbeli színvonalú pecséteken még a késői időkben is gyakran megjelenhetnek

¹⁰ A pontifikális pecsétek használata nemcsak a sokpecsétes okleveleken szorult vissza a 15. századra, általános tendenciának mondható. Vö. FÜGEDI Erik: Középkori pontifikális pecsétek Magyarországon. In: BODOR-FÜGEDI-TAKÁCS 1984. i. m. 11–20: 16.

¹¹ Wien, HHStA AUR 1451. X. 14. A és B. Vö. Joseph CHMEL: *Geschichte Kaiser Friedrichs IV. und seines Sohnes Maximilian I. 2. Geschichte K. Friedrichs IV. als Koenig (1440–1452)*. Hamburg, Friedrich Perthes, 1843, 643–648; Karl GUTKAS: *Der Mailberger Bund von 1451. Studien zum Verhältnis von Landesfürst und Ständen um die Mitte des 15. Jahrhunderts*. 1–2. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 74. 1966. 51–94, 347–392.

¹² Wien, HHStA AUR 1423. III. 30.

¹³ LÖVEI Pál–VARGA Livia: Síremlékek. (Az internacionális gótika.) In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. MAROSI Ernő. Budapest, Akadémiai, 1987. I. 587–593: 589.

a korábbi jellegzetességeket mutató, csak kismértékben beszabdalt kendők, a helyhiány vagy a kevesebb múgond okán.

A pecséteken a 14. században kizárólagos csöbörsisakok még a 15. század elején is divatosak voltak, de 1402-ben már megjelent mellettük a csörsisak is. Különböző típusai jól kivehetőek az 1440-es és 1452-es oklevelek pecsétlenyomatain.

A pecsétábrát viszonylag gyakran övezi különböző formájú, karéjos keret, mind köriratos, mind felirat nélküli pecséteken. Már 1328-ban is Druget Vilmos szepesi és újvári ispán nagyméretű pecsétjén négy számárhátív alkotta tükörben helyezték el a heraldikus ábrát, Magyar Pál gimesi várnagy pecsétlenyomatán pedig oldalain körívvel bővített, csúcsára állított négyzet látható. 1380-ban, majd a 15. század első kétharmadában az ilyen keretelések három-, négy- és hatkaréjos formája is meglehetősen gyakori, és szórványosan valamennyi előfordul az ívek találkozásánál elhelyezett kicsiny ékekkel bővítve is. (A karéjos formák hasonló népszerűségéről árulkodnak a Zsigmond és II. Ulászló lengyel király közötti, 1423. évi egyezmény már említett lengyel oklevelén található pecsétek.) Ezek a keretformák általános kedveltségnek örvendtek más műfajok és más művészeti technikák alkotásain is, gyakran ugyancsak címerek körül, de ornamentális vagy figurális ábrázolások keretéként is, miniatúrákon, címeresleveleken, sírköveken és más címeres kőfaragványokon, falképeken – nem csupán Közép-Európában, de Európa-szerte.

A sírkövekhez képest sokkal nagyobb konzervativizmus mutatkozik a pecsétek betűtípusában. Míg a kőfaragványokon a gótikus minuszcula az 1360 és 1380 közötti két évtizedben teljesen felváltotta a gótikus majuszkulát (az utóbbi a 15. század elején csak egészen kivételes esetben fordul elő),¹⁴ addig ugyanez a váltás a pecséteken mintegy fél évszázaddal később teljesedett be. (A minuszculás korszak teljesen kimaradt egyébként a magyarországi pénzek történetéből.) Zsigmond király pecsétjein felváltva szerepel a két betűtípus, és még az élete utolsó éveiben használt III. magyar királyi felségpecsétje is majuszkulás, hasonlóan Albert király pecsétjeihez.¹⁵ A váltás hasonlóan hosszú folyamatáról árulkodnak a főpapi pontifikális pecsétek, amelyek közül Cudar Imre egri püspöké a legkorábbi minuszculás az 1370-es évek második feléből, amelyet váltakozva majuszkulás és minuszculás emlékek követnek a 15. század elejéig, de még Várdai István kalocsai érsek (1457–1470) pecsétjén is gótikus majuszkulák olvashatók.¹⁶ A két 1380-as sokpecsét oklevelén az uralkodói család pecsétjein kívül 31 majuszkulás pecsétfelirat mellett még csupán négy minuszculás található, az összes feliratos darab mintegy 11,5%-a. (Összehasonlításképp: ugyanebben az évben a bécsi egyetem alapítását megerősítő osztrák oklevél 24 pecsétje és ellenpecsétje közül a felirat nélkülieket, illetve Bécs még 13. századi pecsétjét levonva fennmaradó 19 pecsétből 15 majuszkulás mellett 4 minuszculás található, ez az összesnek 21%-a.¹⁷) 1402-ben a városok jóval korábbi pecsétnyomótól származó lenyomatait figyelmen kívül hagyva a felismerhető betűtípusú 84 pecsét közül is még a többség, 50 darab majuszkulás, 33 minuszculás (39,3%). 1439-ben a 16 értelmezhető felirat közül már csak kettőn (12,5%) olvasható majuszkulás monogram, 1440-ben¹⁸ 54-ből 3 pecsét (5,6%) körirata majuszkulás, 1452-ben pedig 20-ból csak Szécsi Dénesnek az előbbivel egyező pecsétjének köriratát, valamint Cudar Simon monogramját írták gótikus majuszkulával (10%). A vizsgálatba eddig bevont 1459-es, 1462-es, 1463-as,

¹⁴ LÖVEI PÁL–VARGA LÍVIA: Síremlékek. (A közép-európai stílus.) In: *Magyarországi művészet 1300–1470* 1987. i. m. I. 459–466: 462–463.

¹⁵ *Művészet Zsigmond király korában* 1987. i. m. II. 16–28: No. Zs. 1–Zs. 24. (BODOR Imre).

¹⁶ BODOR–FÜGEDI–TAKÁCS 1984. i. m. 52–58: No. 58–75.

¹⁷ *Die Zeit der frühen Habsburger. Dome und Klöster 1279–1379*. Red. FLORIDUS RÖHRIG–GOTTFRIED STANGLER. Wiener Neustadt–Wien, Amt der Niederösterreichischen Landesregierung, Kulturabteilung, 1979. (Katalog der Niederösterreichische Landesausstellung, N. F. 85.) 374–377: No. 138 (FRANZ GALL).

¹⁸ Warszawa, AGAD dok. perg. nr. 5575. (1440. VI. 29.)

1464-es okleveleken már csak Szécsi Dénesnek az előbbiekkal egyező pecsétje majuszkulás.¹⁹ Ez már az az időszak, amikor Mátyás aranypecsétjén (1464-ben, 1465-ben, 1467-ben)²⁰ először jelenik meg az országban a korai humanista kapitális.²¹ Hamarosan követi ebben a pálos rend pecsétje (lenyomata először 1472-ből ismert),²² majd sorra vésték a király és Beatrix királyné már egyre inkább a klasszikus antikva felé mutató betűtípusú pecsétjeit, igaz, Mátyás haláláig használt gótikus minuszkulás köriratú pecséteket is.²³ Az 1492-es pecsétgyűttesben a főpapok 13 feliratos pecsétje közül 9 darab betűje már klasszikus antikvának tekinthető, kettőn korai humanista kapitális található, gótikus minuszkulát csupán 2 monogramhoz használtak.²⁴ Ugyanekkor a világiak pecsétjein a kapitális és a minuszkulás írásmód szinte pontosan a feliratos pecsétek felét-felét adja²⁵ (kivéve a városokat, amelyek közül 3 még igen régi, gótikus majuszkulás pecsétet használt,²⁶ másik 3 pecsétje minuszkulás köriratú,²⁷ Besztercée pedig a korai humanista kapitális egyik legszebb magyarországi emléke,²⁸ a kőfaragványokat is tekintetbe véve). Ekkoriban már egészen kivételes eset egy egyébként a többi közül igényes kialakításával, nagyobb méretével és vörös viaszával is kitűnő pecsét, valószínűleg Balsa szentszávai hercegé, amelynek unciális betűi még a gótikus majuszkulák jellegzetességeit mutatják.²⁹ 1506-ban és 1511-ben a sokpecsétes oklevelek pecsétjein már nem találunk minuszkulát,³⁰ egy esetben viszont, Beriszló János rác despota 1511. évi pecsétjén cirill betűs *DI* monogram jelenik meg.³¹

Tárgyszavak:

pecsét; sokpecsétes oklevelek; középkori heraldika; Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv; Državni archiv Dubrovnik; Esztergom, Prímási és Főkáptalani Levéltár; Budapest, Magyar Országos Levéltár; Warszawa, Archiwum Głównie Akt Dawnych

¹⁹ BÁNDI 1991. i. m. 65. leírása szerint guti Ország Mihály 1462-ben használt nádori pecsétjén is majuszkulás körirat olvasható, általam ismert, hasonló méretű pecsétlenyomata azonban minuszkulás feliratú: Wien, HHStA AUR 1464. IV. 3. (a tízpecsétes oklevél 7. pecsétje).

²⁰ BALOGH Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában*. Budapest, Akadémiai, 1966. I. 304, II. 426–427. kép.

²¹ Rudolf M. KLOOS: *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980. 153–156.

²² BALOGH 1966. i. m. I. 304, 3. jegyzet.

²³ BALOGH 1966. i. m. I. 303–308. II. 428–429, 432–438, 443–444. kép

²⁴ Wien, HHStA AUR 1492. III. 7. (három oklevél) és III. 17.

²⁵ Wien, HHStA AUR 1492. III. 7. (öt oklevél), III. 16., 1493. XI. 22. (két oklevél), XI. 25.

²⁶ Buda: Wien, HHStA AUR 1492. III. 7. Brassó: Wien, HHStA AUR 1492. V. 1. A nagyszabonyi kerület: Wien, HHStA AUR 1492. V. 6. Vö. Friedrich FIRNHABER: *Beiträge zur Geschichte Ungerns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526*. Különlönyomat az *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 1849. II. kötetének 3. és 4. füzeteiből, XLV, XXXVII, XLIV. ábra.

²⁷ Pest: Wien, HHStA AUR 1492. III. 7. Kolozsvár: Wien, HHStA AUR 1492. IV. 27. Medgyes: Wien, HHStA AUR 1492 sine die. Vö. FIRNHABER 1849. i. m. XLIII, XXXVIII, XL. ábra.

²⁸ Wien, HHStA AUR 1492. IV. 29. Vö. FIRNHABER 1849. i. m. XXXIX. ábra.

²⁹ Wien, HHStA AUR 1492. III. 7, a horvát rendek oklevelén.

³⁰ Wien, HHStA AUR 1506. VI. 24; Budapest, MOL, DI 22154. 1511. V. 10. Vö. CSÁNKI 1887. i. m. 1–11, 49–59.

³¹ Az oklevél második sorának 10. pecsétlenyomata, rajza: CSÁNKI 1887. i. m. melléklete. A tényre, mint annyi minden másra a középkori síremlékek és pecsétek vonatkozásában, Engel Pál volt szíves felhívni a figyelmemet.

Pál Lővei

Charters with Several Seals from 14th and 15th Century Hungary

When compiling nobiliary seals and signets (which remain the least studied and published kind of medieval seals in Hungary), the detailed examination of charters with several seals (meaning the charter bears at least 10 seals) is an obvious first step. The row of seals suspended from the bottom parts of these documents makes these charters quite spectacular. The majority include texts of marriage and inheritance contracts, as well as peace treaties of international concern or the charters confirming these contracts by magnates (*barones regni*) and the estates of Hungary. The majority of those that have a bearing on affairs in Hungary are found in foreign archives. The essay examines more than thirty charters with several seals written between 1304 and 1511, in total about 910 seals, their statistical attributes and the transformations they underwent with regards to the types of depictions, heraldry and epigraphy. The majority of the charters discussed here can be found in Vienna, though several are in state archives in Warsaw and Budapest and one is in Dubrovnik.

Madas Edit

A magyar „szent királyok” közép-európai kultusza liturgikus és hagiográfiai források tükrében¹

Dr. Madas Edit
Irodalomtörténész, medievista
Az MTA–OSZK Res Libraria
Hungariae Kutatócsoport vezetője
Kutatási területe: hagiográfia,
homiletika, a középkori írásbeliség
és irodalom története,
magyar nyelvemlékek
E-mail: madas@oszk.hu

A magyar szentek hivatalos liturgikus kultusza a középkorban az ország területére korlátozódott. „Gaude mater Hungaria”, szól a Szent István-himnusz,² „Hungarorum gens congaude”, visszhangozza a Szent László-himnusz,³ „Plaudere parens Pannonia”, rímeli rájuk alliterálva a Szent Imre-himnusz.⁴ Magyarország, az ország népe ünnepli bennük szentjeit: térítő apostolát, a haza fáradhatatlan védelmezőjét s a szűzi élet bajnokát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a liturgikus vagy hagiográfiai szövegek különböző úton-módon ne lépték volna át az ország határait.

Ezúttal a *sancti reges Hungariae*-ként emlegetett három magyar szent, az 1083-ban szentté avatott István király és Imre herceg, s az 1192-ben kanonizált László király közép-európai kultuszával foglalkozom. A kultusz terjedésének-terjesztésének okait, formáit, földrajzi határait vizsgálom, elsősorban középkori külföldi liturgikus és hagiográfiai forrásokban való jelenlétük alapján.⁵

Legkönnyebben a szentek liturgikus tisztelete ragadható meg. A liturgikus könyvek nap-társaiban általában pontosan meg van adva a szentek ünnepeinek rangja, magán az ünnepen pedig – ennek megfelelően – több vagy kevesebb olyan szöveg olvasható, amely közvetlenül az

¹ A jelen tanulmány a K 72105 számú OTKA-program támogatásával készült az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport Fragmenta Codicum műhelyében. Wehli Tünde a Mezey László által alapított kutatócsoportnak kezdetűl fogva (1974) külső munkatársa, művészettörténész szakértője. Számatalan egyéb közös munkánk is volt, például a *Legenda aurea* magyar nyelvű kiadásához (1990) ő válogatta a képeket, a 2009-ben az OSZK-ban rendezett *Nyelvemlék*-kiállításon bemutatott műtárgyak nagy részét ő javasolta, az *Érsekújvári kódex*ről a kiállítás katalógusába írt tanulmánya (2009) alapvetően új eredményekkel gyarapította a kódex új kiadását (2012) is, lásd kötetünkben Wehli Tünde bibliográfiáját. A gömői és szepesi templomokat gyalog barangoltuk végig. A magyar szentek kultusza, s az ehhez kapcsolódó művészeti emlékek fontos szerepet töltenek be Wehli Tünde munkásságában. Egyik korai tanulmányára hivatkozom bevezetéként: Az 1083-ban kanonizált szentek kultusza középkori művészetünkben. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. FÜGEDI Érik. Budapest, Gondolat, 1986. 54–60, 308–309.

² JOSEPHUS DANKÓ: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Budapest, Franklin, 1893. 205–206; HOLL Béla: *Repertorium hymnologicum medii aevi Hungariae*. Sajtó alá rend. KÖRMENDY Kinga. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2012. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae. Subsidia 1.) 102: No. 279.

³ A „Regis regum civis ave” himnusz harmadik versszakának első sora. DANKÓ 1893. i. m. 176; HOLL 2012. i. m. 199: No. 645.

⁴ DANKÓ 1893. i. m. 238; HOLL 2012. i. m. 188: No. 600.

⁵ A legendák európai összefüggéseiben való elemzésére lásd KLANICZAY Gábor: Il culto dei santi ungheresi nel Medioevo in Europa. In: *La civiltà ungherese e il cristianesimo*. Ed. József JANKOVICS et al. Budapest, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Szeged, Scriptum, 1998. I. 53–64; KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban: Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest, Balassi, 2000.

adott szentre vonatkozik.⁶ A szomszédos országok liturgikus könyveinek rendszeres átvizsgálása a magyar szenteket illetően még nem történt meg, néhány jellegzetes példára mégis szeretném felhívni a figyelmet. Az 1490-ben Strassburgban kiadott gnieznó-krakkói misekönyvben⁷ – bár a naptárban nincsenek benne – könyörgésekkel szerepel mind Szent László június 27-i,⁸ mind Szent István augusztus 20-i ünnepe.⁹ (Szent Imre hiányzik.) Az 1479-ben nyomtatott prágai misszálé¹⁰ naptárában szintén nem szerepelnek a magyar szentek, magában a *corpus*ban viszont helyet kapott Szent István ünnepe.¹¹ A liturgikus kultusz e kézzelfogható nyomai a közvetlen érintkezésből, a szomszédságból következnek. A lengyel és a cseh szentek ugyanígy jelen vannak a magyarországi rítusokban. A kölcsönhatás különleges példájára figyelt fel a közelmúltban Lauf Judit a Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára kódextörédei alapján. Egyfelől a passzai rítuson belül sikerült elkülönítenie a bécsi rítust, melyben gyakran helyet kaptak a magyar szentek, másfelől úgy tűnik, hogy Sopronban bécsi rítusú szerkönyveket is használtak.¹²

A szent királyok bambergi kultuszának nem földrajzi, hanem történeti magyarázata van. A bambergi egyházmegyét, s magát a dómot is Szent István sógora, Gizella királyné fivére, Henrik alapította 1007-ben. Szent István ünnepe Henrik szentté avatása évében, 1146-ban jelent meg először egy bambergi liturgikus kalendáriumban,¹³ zsolozsmája pedig kilenclekiós volt,¹⁴ vagyis kiemelt fontosságú. A 14. század elején a dóm prépostja alapítványt tett, hogy az ünnepet méltóképpen ülhessék meg, a bambergi Szent Mihály-templomban pedig 1377-ben a „három magyar szent király” tiszteletére oltárt alapítottak.¹⁵

A liturgikus kultusszal kapcsolatban egy még távolabbi, éppen finnországi adalékra A. Molnár Ferenc hívta fel a figyelmemet, akinek itt is köszönetet mondok. Az első finn vonatkozású nyomtatott könyv, a *Missale Aboense*, a turkui misekönyv, mely 1488-ban Lübeckben látott napvilágot, függelékben tartalmazza a magyar szentek ünnepeit.¹⁶ E meglepő jelenség magyarázata az, hogy a turkui misszálé mintapéldánya egy 1484-ben Velencében nyomtatott domonkos mi-

⁶ A naptár és a szerkönyv különböző okokból el is térhet, ezért mindig érdemes megnézni magát a *corpus*t is.

⁷ *Missale Gnesnense-Cracoviense*. Strassburg, Johann Prüss, c. 1490. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Inc. 882.

⁸ *Oratio*: „Deus, qui beatum Ladislaum regem confessoremque tuum diversis miraculis...”; *Secreta*: „Mystica nobis prosit oblatio, Domine, que nos a reatibus...”; *Complenda*: „Refecti, Domine, benedictione solemni, quesumus, ut intercessio-ne...”. A nem magyarországi eredetű misszálékban a könyörgések „regem nostrum confessoremque tuum” fordulataból a „nostrum” következetesen ki van hagyva, és így áll elő a „regem confessoremque tuum” alak.

⁹ *Oratio*: „Deus qui beatum Stephanum regem confessoremque tuum terreni imperii...”; *Secreta*: „Laudis tue, Domine, hostias immolamus in tuorum commemoratione sanctorum...”; *Complenda*: „Refecti cibo potuque celesti, Deus noster, te supplices exoramus, ut in cuius...”.

¹⁰ *Missale Pragense of 1479*. Ed. Zdeněk V. TOBOLKA. Prague, 1931. (Monumenta Bohemiae Typographica 9.)

¹¹ *Oratio*: „Deus, qui beato Stephano confessori tuo non solum regni coronam...”; *Secreta*: „Placeant tibi munera, omnipotens Deus, que tue clemencie deferimus...”; *Complenda*: „Sumpta sacrificia nos, quesumus Domine, a laqueis inimicorum nostrorum...”.

¹² LAUF Judit: Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextörédek alapján. *Magyar Könyvszemle*, 125. 2009. 273–304; Judit LAUF: Verbindungen der mittelalterlichen liturgischen Praxis in Wien und Ödenburg. *Codices Manuscripti*, 73–74. 2010. 15–30.

¹³ Renate KRÖS: Liturgische Quellen zur Bamberger Dom. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 39. 1976. 105–146: 144–145. Idézi TÖRÖK Gyöngyi: Egy 15. századi imádságoskönyv a hónapképek és a magyar szent királyok ábrázolásával. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Szerk. SZELESTEI N. László. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1989. 273–296: 295, 44. jegyzet.

¹⁴ Georg SCHREIBER: *Stephan I. der Heilige. König von Ungarn, 997–1038. Eine hagiographische Studie*. Paderborn, Druck Bonifacius, 1938. 44.

¹⁵ Uő.: *Stephan I. in der deutschen Sakralkultur*. Budapest, Stemmer, 1938. (Études sur l’Europe Centre-Orientale 15.) 24–27.

¹⁶ *Missale Aboense*. Lubek, Bartholomeus Gothan, 1488. Vö. SAMSON Edgár: Adalék a magyar liturgiátörténethez. *Magyar szentek tisztelete Finnország középkori liturgiájában*. *Pannonhalmi Szemle*, 15. 1940. 238–240.

sekönny¹⁷ volt, amelyben a magyar provincia szentjei is helyet kaptak.¹⁸ A finn példa egyik tanulsága, hogy a magyar szentek jelenléte egy szerkönyvben olykor csak a véletlennek köszönhető.

Közismert, hogy a szentek kultuszának terjesztésében a zárandoklatok milyen fontos szerepet játszottak. A „három magyar szent király” németországi késő középkori zárandokkultuszának¹⁹ emléke az az 1432-ben készült imádságoskönyv, melyben a betlehemi Háromkirályokhoz szóló könyörgések után egy Szent Istvánt, Szent Lászlót és Szent Imrét ábrázoló, egész lapos miniatúra található, amelyet egy Szent Istvánhoz szóló *suffragium* kísér.²⁰

A magyar szentek legendáinak elterjedtsége a másik nyom, amelyen elindulhatunk. Csapodi Csaba a *Bibliotheca Hungarica* első két kötetében azokat a kódexeket és korai nyomtatványokat gyűjtötte össze, amelyek a középkori Magyarországon készültek vagy itt használták őket, tehát a középkori magyar könyvkultúra részei.²¹ Nekünk viszont ezúttal azokat a legendákat kell számba vennünk, amelyek a *Bibliotheca Hungarica* gyűjtőkörén kívül estek, vagyis a magyar szentek külföldön szerkesztett, másolt, fordított, illetve a középkorban ott használt legendáit.

A Szent István-, Szent Imre- és Szent László-legendák kritikai kiadása 1938-ban jelent meg a *Scriptores rerum Hungaricarum* második kötetében.²² Bartoniek Emma, a szövegek gondozója, természetesen figyelembe vett minden akkor ismert kéziratot, elkészítette a szövegek egymáshoz való viszonyát szemléltető sztemmákat, de nem foglalkozott a legendák szövegkörnyezetével és az egyes kódexek keletkezéstörténetével.²³ Mivel a Szent István-szöveg hagyomány a leggazdagabb, most ezt idézzük példaként. Bartoniek idejében tizenegy külföldön másolt vagy ott használt Szent István-legendája volt ismert.²⁴ Azóta Bánfi Florio 1948-ban felfedezett egy Padovánban őrzött legendáriumot, amely a három magyar szent királyén kívül Szent Gellért legendáját is tartalmazza;²⁵ Vizeleky András 1968-ban feldolgozta és kiadta az első német nyelvű Szent István-legendafordítást egy ma az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött német legendás-

¹⁷ *Missale secundum Ordinem Fratrum Predicatorum*. Venetiis, Nicolaus de Franckfordia, 1484.

¹⁸ *Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja* [A legrégebb finn irodalom kézikönyve]. Ed. Tuija LAINE. Helsinki, Suomalainen Kirjallisuuden Seura, 1997. 104.

¹⁹ Központjai: Aachen (ahol Nagy Lajos király alapított 1367-ben kápolnát a három magyar szent ereklyéivel) és Köln (a betlehemi Háromkirályok legfőbb kultuszhelye). CSUKOVITS Enikő: *Középkori magyar zárandokok*. Budapest, História-MTA Történettudományi Intézete. 2003 (História Könyvtár, Monográfiák 20.); Gábor VARGA: *Ungarischer Wappenschild als Buchschmuck*. In: *Bayern – Ungarn. Tausend Jahre*. Ausstellungskatalog. Passau, Oberhausmuseum. Hrsg. Wolfgang JAHN et al. Augsburg, Haus der Bayerischen Geschichte, 2001. I. 6.

²⁰ KÖRMENDY Kinga: *Egy 1432-ből származó imádságoskönyv magyar vonatkozásai*. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról* 1989. i. m. 259–272; TÖRÖK 1989. i. m.

²¹ CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. I–II. *Főnmaradt kötetek*. Budapest, 1988, 1993; III. *Adatok elveszett kötetekről*. Budapest, 1994. (MTA Könyvtárának Közleményei 23, 31, 33.)

²² *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Budapestini, Academie Litter., 1937–1938. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az első kiadás anyagához illesztette és gondozta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. Budapest, Nap, 1999. II. 363–460, 507–527.

²³ Az eredeti lista a reprint kiadás utószavában néhány tétellel ki van egészítve.

²⁴ OSZK Cod. Lat. 17, Cod. Lat. 431; Heiligenkreuz, Stiftsbibliothek, Cod. 13; Lilienfeld, Stiftsbibliothek, Cod. 60; Melk, Stiftsbibliothek, Cod. 676; Wien, ÖNB, Cod. Lat. 832, Cod. Lat. 3662; Rein (Reun), Stiftsbibliothek, Cod. 69; München, BSB, Cod. Lat. 18624; Bruxelles, Bibliothèque Royale, Cod. (I) 982; Paris, Bibliothèque Mazarine, Cod. Lat. 1733.

²⁵ Florio BANFI: *Vita di S. Gerardo da Venezia nel codice 1622 della biblioteca Universitaria di Padova. Benedictina*, 2. 1948. 262–330. Szent István legendája az 1622 számú kódexben: fol. 128rb–132vb.

könyvből;²⁶ Nagy László pedig 1984-ben Grazban bukkant Szent István, Szent Imre, Szent László és Szent Adalbert legendáira egy gyűjteményes kötetben.²⁷ Én magam a *Legenda aurea* magyarországi recepciójával kapcsolatos vizsgálódásaim során újabb tíz olyan külföldi kéziratot találtam, amelyek tartalmazzák Szent István legendáját. A huszonnégy forrás már elegendőnek tűnik ahhoz, hogy provenienciájukból általánosabb következtetéseket vonhassunk le.

Szent István tiszteletére, mint tudjuk, három legenda készült: az ún. *Legenda maior* a szenté avatás előtt, a *Legenda minor* Kálmán király uralkodásának kezdetén, s Hartvik püspök legendaváltozata Kálmán uralkodásának végén. 1201-ben III. Ince pápa a Hartvik-féle kompilációt hagyta hivatalosan jóvá, ez vált az István-napi éjszakai *officium* kizárólagos olvasmányává. A két másik legenda ezzel teljesen kiszorult a hazai használatból.

A *Nagyobb* és a *Kisebb legenda* szövege ma négy kódexből ismert, a két legenda valamennyi kéziratban együtt hagyományozódott. Az *Ernst-kódex*ben olvasható legkorábbi változatot a 12. század közepén Magyarországon másolták.²⁸ Az eredetileg önálló könyvecske a családi reprezentáció részeként kerülhetett II. Ottokár udvarába, illetve Zavis Rosenberg tulajdonába, utóbbi IV. Béla két unokáját is nőül vette. A Rosenberg család alapította ugyanis azt a Vyšší Brod-i ciszterci kolostort Dél-Csehországban, ahol kódexünket a 13. század folyamán nagy gondnal (és kevés hozzáértéssel) végigjavították, s ahol később is folyamatosan használták.

A másik három kódex szorosabban összefügg egymással. Három monumentális (négy-, illetve hatkötetes) legendáriumról van szó, amelyek közül kettő 13., egy pedig 15. századi. Ez a híres *Legendarium magnum* a 13. századtól alsó-ausztriai ciszterci (Heiligenkreuz, Lilienfeld) és bencés kolostorokban (Melk) tűnik fel. A legendákat az ünnepek rendjében tartalmazó legendáskönyv eredetileg 12. század végi, Salzburg környéki összeállításnak tűnik, a legkorábbiiban szerepel ugyanis a salzburgi püspökök névsora. Az összeállító számára mindenestre fontos volt, hogy a legendáriumban helyet kapjon a frissen kanonizált II. Henrik császár mellett Vencel, a csehek nemzeti szentje és a magyar Szent István király. A legendárium szerkesztője forrásként az *Ernst-kódex*hez hasonló mintapéldányt használt, amely a szenté avatást követően még mind a királyi udvarban, mind egyházi körökben elfogadott volt. Az említett nagy legendáskönyveket nem liturgikus célra használták, ezekből a káptalanteremben vagy a refektóriumban olvastak fel a szerzetesek számára lelki épülésül. Másolásuk mechanikus volt, ami az István-legendák esetében a szöveg-hagyomány egy önálló osztrák ágát eredményezte.²⁹

A jelzett huszonnégy, külföldön készült vagy használt, Szent István-legendát tartalmazó kódexből húszban a *Hartvik-legenda* olvasható. Ezek közül csak néhány jellegzetes esetet mutatnék be. Kezdetben – a *Nagyobb* és a *Kisebb legendához* hasonlóan – a *Hartvik-legenda* is önállóan terjedt. A legkorábbi fennmaradt példány ugyancsak Magyarországon készült a 12–13. század fordulóján, majd egyházi kapcsolatok révén hamarosan Augsburgba került, ahol egy egykorú augsburgi legendárium végéhez kötötték.³⁰ A későbbiekben is gyakran előfordul, hogy egy-egy hazai példány szerzetesrendi-kolostorközi érintkezés útján jut külföldre, ahol minden bizonnyal használatba is veszik. A recepció előrehaladottabb állapotát, valóban élő helyi kultuszt jelez, ha a legenda

²⁶ András VIZKELETY: Eine deutsche Fassung der Stephanslegenda aus dem Jahre 1471. *Magyar Könyvszemle*, 85. 1969. 129–145. (OSZK, Cod. Germ. 48).

²⁷ SZELESTEI NAGY László: A Szent László-legenda szöveghagyományozódásáról (Ismeretlen legendaváltozat). *Magyar Könyvszemle*, 100. 1984. 176–203. (Graz, Universitätsbibliothek, Cod. Lat. 1239).

²⁸ Lásd VARIJÚ Elemér: *Legendae S. Stephani regis. Szent István király legendái a legrégebb kézirat alapján, az Ernst-kódex hasonmásával*. Budapestini, Singer és Wolfner, 1928. (OSZK, Cod. Lat. 431).

²⁹ Edit MADAS: Die heiligen ungarische Könige in zisterziensischen Legendarien am Ende des 12. bis Anfang des 13. Jahrhunderts. In: *Zisterziensisches Schreiben im Mittelalter – Das Skriptorium der Reiner Mönche*. Hrsg. Anton SCHWOB–Karin KRANICH-HOFBAUER. Bern, Peter Lang, 2005. (Jahrbuch für Internationale Germanistik, Reihe A 71.) 219–229.

³⁰ OSZK Cod. Lat. 17.

beépül egy idegen legendáriumba. Erre a legszemléletesebb példa a már idézett német nyelvű Szent István-legenda, amely egy német legendagyűjteményben olvasható a megfelelő naptári helyen. Vízkelety András szerint a fordítás Bambergben készült latinul nem tudó apácák vagy laikus testvérek számára, akikre tekintettel a fordító elhagyta az eredeti szövegből a 15. századi német hallgatóságot kevésbé érdeklő 11. századi magyar bel- és egyházpolitikai részleteket.³¹

A 14. században fordul elő először, de a 15. században egyre általánosabbá válik, hogy Szent István nem egyedül, hanem Szent Lászlóval és Szent Imrével együtt jelenik meg a külföldi legendáriumokban is. A legkorábbi a Nagy László által felfedezett grazi kolligátum. A magyar szentek legendái valószínűleg a lövöldi karthauziaktól kerültek a seitzi kolostorba, ahol a rendi káptalanon engedélyt akartak szerezni a hazai szentek renden belüli megünnepléséhez. A legendák mindenesetre a seitziek használatában maradtak.³² E véletlenszerű esettel szemben a tudatos bécsi udvari reprezentáció körébe tartozik az a III. Frigyes számára készített, díszes *Legenda aurea*-kötet, amelyben kiemelt helyet kapott a három magyar szent király legendája.³³

A Jacobus de Voragine által a 13. század végén összeállított legendagyűjtemény a 14–15. században lett igazán népszerű Európa-szerte. A törzsanyagot a helyi szentekkel kezdetben itt is függelékben egészítették ki, később a függelékeket beépítették a naptári rendet követő törzsszövegbe. Szent István tíz külföldön másolt és használt *Legenda aurea*-kötetben szerepel, négyben a magyar szentek közül egyedül, hatban pedig Szent Lászlóval és/vagy Szent Imrével együtt. De szinte valamennyi esetben a lengyel és a cseh szentek, Szaniszló, Adalbert és Vencel társaságában.³⁴

Ha térképre vetítjük a magyar szentek legendáit tartalmazó kódexeket, kitűnik, hogy az osztrák és a lengyel használat dominál, ezt követik a délnémet és a cseh kódexek, majd néhány távoli, németalföldi és itáliai példa. A magyar szentek ismertségét, kultuszuk súlyát pontosan tükrözik ezek az arányok.

Ha rendi szempontból vizsgáljuk meg ugyanezeket a kéziratokat, azt tapasztaljuk, hogy a legtöbb ciszterci eredetű, rajtuk kívül még a domonkosok játszottak meghatározó szerepet a szentjeink iránti vallásos tisztelet külhoni ápolásában, terjesztésében.

A három magyar szent közül, mint említettük, messze Szent István szerepel a leggyakrabban. A korai kódexekben ez természetes is, hiszen európai szempontból Imre kevésbé volt jelentős, Szent László kultusza pedig csak a 13. században kezdődött. Az Anjou-kortól kezdve szívesen ábrázolták hármásban a betlehemi Háromkirályok mintájára a „három magyar szent királyt”, az öreg, bölcs Szent Istvánt, a középkorú, délceg Szent Lászlót és az ifjú Szent Imrét.³⁵ A legendáriumokban való együttes megjelenésük e közös kultusznak is lenyomata. Míg azonban hazai viszonylatban Szent László kultusza színesebb is, gazdagabb is Szent Istvánénál (gondoljunk önálló ikonográfiájára vagy az alakja köré fonódó néphagyományra), külföldön önállóan egyáltalán nem jelenik meg. Az országot – a határokon kívüli legendáriumokban legalábbis – elsősorban a népét keresztény hitre térítő államalapító képviseli.

Tárgyszavak:

magyar szentek; szentkultusz; hagiográfia; liturgia

³¹ VÍZKELETY 1969 i. m.

³² SZELESTEI 1984. i. m.

³³ MADAS Edit: A *Legenda aurea* a középkori Magyarországon. *Magyar Könyvszemle*, 108. 1992. 93–99.

³⁴ Barbara Fleith számba vette a fennmaradt *Legenda aurea*-köteteket és valamennyi példányból kigyűjtötte az eredeti *corpust* kiegészítő szenteket. Alább, cikkem függelékében közlöm azokat a nem magyarországi példányokat, amelyekben a magyar szentek legendái szerepelnek. Lásd BARBARA FLEITH: *Studien zur Überlieferungsgeschichte der lateinischen Legenda aurea*. Bruxelles, Société des Bollandistes, 1991. (Subsidia Hagiographica 72.)

³⁵ Ennek példája az idézett imakönyv is, lásd TÖRÖK 1989. i. m.

Függelék

Szent István, Szent László és Szent Imre legendáit tartalmazó, külföldön készült vagy használt kódexek időrendben, őrzési helyük, eredetük és használatuk feltüntetésével

Őrzési hely	Típus	Kor	Eredet	Használat helye	Szent István	Szent László	Szent Imre
Budapest, OSZK Cod. Lat. 431 (Ernst-kódex)	eredetileg önálló	12. sz. vége	Magyarország	Viššy Brod OCist. Csehország	Nagyobb, Kisebb legenda	-	-
Heiligenkreuz OCist. Cod. 13	legendárium	13. sz. eleje	Heiligenkreuz OCist. Ausztria	Heiligenkreuz OCist. Ausztria	Nagyobb, Kisebb legenda	-	-
Lilienfeld OCist. Cod. 60	legendárium	13. sz. eleje	Lilienfeld OCist. Ausztria	Lilienfeld OCist. Ausztria	Nagyobb, Kisebb legenda	-	-
Melk OSB Cod. 676	legendárium	15. sz.	Melk OSB Ausztria	Melk OSB Ausztria	Nagyobb, Kisebb legenda	-	-
Budapest, OSZK Cod. Lat. 17	legendárium végéhez kötve	12/13. sz.	Magyarország	Augsburg környéke	Hartvik-legenda	-	-
Rein (Reun) OCist. Cod. 69	vegyes tartalmú	12/13. sz.	Rein OCist. (Magyarország, Sopron)	Rein OCist. Ausztria	Hartvik-legenda	-	+
Graz, UB Cod. Lat. 977	Legenda aurea (247) ¹	1346	Csehország OPraed.	St. Lambrecht OSB Ausztria	Hartvik-legenda	+	-
London, B. L. Arundel 33	Legenda aurea (379)	14. sz.	Mainz OCart.	Mainz OCart.	Hartvik-legenda	-	-
Wilhering OCist. Cod. 27	Legenda aurea (998)	14. sz.	Wilhering OCist. Ausztria	Wilhering OCist. Ausztria	Hartvik-legenda	-	-
Graz, UB Cod. Lat. 1239	kolligátum	14. sz. 2. fele	Lövöld OCart. Magyarország	Seitz OCart. Ausztria	Hartvik-legenda	+	+
Wien, ÖNB Cod. Lat. 832	kolligátum	14/15. sz.	Magyarország	Bécs, OPraed.	Hartvik-legenda	-	-
Budapest, OSZK Cod. Germ. 48.	legendárium	15. sz.	Bamberg	Bamberg	Hartvik-legenda németül	-	-

Órzesi hely	Típus	Kor	Eredet	Használat helye	Szent István	Szent László	Szent Imre
München, BSB Cod. Lat. 18624	vegyes tartalmú	15. sz. vége		Tegernsee OSB Bajorország	Hartvik- legenda	+	+
Wien, ÖNB Cod. Lat. 3662	legendárium, kolligátum	15. sz.	Magyarország	Mondsee OSB Ausztria	Hartvik- legenda	+	+
Bruxelles, B. R. Cod. (I) 982	legendárium	15. sz.	Rouge Cloître Németalföld	Rouge Cloître Németalföld	Hartvik- legenda	-	-
Paris, Bibl. Mazarine Cod. Lat. 1733	vegyes tar- talmú	15. sz.		Korsendonck OPraem. Németalföld	Hartvik- legenda	+	+
Padova, Bibl. Univ., Cod. Lat. 1622.	legendárium	15. sz.		Chiesa di S. Sebastiano, Róma	Hartvik- legenda	+	+
Kraków, Ar- chiv. Opraed. Cod. R XV 35	Legenda aurea (324)	15. sz. közepe	Lengyelország	Lengyelország	Hartvik- legenda	+	-
Melk OSB Cod. 1824	Legenda aurea (416)	15. sz.	Ausztria	Melk OSB Ausztria	Hartvik- legenda	+	-
Praha, N. K. Cod. XII. G. 1.	Legenda aurea (724)	15. sz.	Csehország	Csehország	Hartvik- legenda	-	-
Warszawa, B. N. Ms 3316	Legenda aurea (961)	1435	Lengyelország	Sieciechov OCist. Lublina egyházmegye, Lengyelország	Hartvik- legenda	-	+
Wien, ÖNB Cod. Lat. 326	Legenda aurea	1446– 1447	Bécs	Bécs, III. Frigyes	Hartvik- legenda	+	+
Warszawa, B. N. Ms 8041	Legenda aurea (963)	15. sz.	Lengyelország? Magyarország?	Krasnik, lateráni kanonokok, Lengyelország	Hartvik- legenda	+	+
Weimar, T. L. Ms. Fol. 18	Legenda aurea (967)	15. sz.	Németország	Németország	Hartvik- legenda	-	-

¹ A zárójelbe tett számok Barbara FLETH idézett könyvének függelékére utalnak.

Edit Madas

The Central European Cult of the Hungarian “Saint-Kings” in Light of Liturgical and Hagiographic Sources

The founder of the Hungarian state, King Stephen, and his son, prince Imre (Emeric), were canonized in 1083. In 1192 King Ladislaus, who had initiated the canonization of King Stephen and Prince Imre, was himself canonized. In the Middle Ages the official liturgical cult surrounding them was restricted to the territory of Hungary. In the 14th century, as an effect of the cult of the “Three Magi”, the collective cult of the “three Hungarian Saint-Kings” began to emerge. In this essay I trace the presence of the Hungarian saints in foreign medieval liturgical and hagiographic sources. “National saints” mutually figure in the liturgical books of neighbouring countries. Furthermore, due to familial relationships, the cult appeared in more distant places, such as Bamberg, and in some centres (such as Cologne) it was nurtured by pilgrims. Hungarian saints even appear entirely unexpectedly, for instance in the Missal of Turku, which was printed in 1488. While in the Hungarian context the cult of Saint Ladislaus is more colourful and richer than that of Saint Stephen, the country is represented in foreign legends primarily by the Apostolic King who brought Christianity to his people. In the appendix one finds a list of 24 codices that contain legends of Hungarian saints but that were copied and/or used outside of Hungary.

Marosi Ernő

A „replikáció” fogalma és jelentősége a középkori művészetben

Prof. Dr. Marosi Ernő
Művészettörténész, a Magyar
Tudományos Akadémia tagja
ELTE BTK Művészettörténeti Intézet,
professor emeritus
Kutatási területe:
a középkor művészete
E-mail: isoram@arthist.mta.hu

Egy, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem által 2010-ben rendezett konferenciának célkitűzése volt „idézet – parafrázis – kisajátítás” viszonyainak vizsgálata.¹ Igen modern célkitűzés abban a korszakban, amikor létezik egy *appropriation art*nak² nevezett, stílusirányzatnak nem, talán leginkább módszernek nevezhető, a pontos lemásolástól a karikírozó parafrázisig s a naiv azonosulástól a plágium határáig menő művészi magatartás, és amikor az idegen szövegeknek az eredetitől eltérő kontextusba helyezése csak a magyar irodalomban is olyan jelentős – gondoljunk Esterházy Péter *Harmonia Caelestis*ére, Nádas Péter vagy Parti Nagy Lajos műveire. *Si tacuisses, philosophus mansisses* – ez a közhelyként a jog által nem védett szentencia „Ha hallgattál volna, bölcs maradtál volna” fordításával csak óvatosságra intő szállóige, de mindjárt mást jelent egy ellenzéki sége miatt valamely tudományos intézetből kirúgott filozófus esetében.

Mindjárt adódnék egy – itt azonnal mellőzendő – probléma is: lehet-e különbséget tenni, s ha igen, miben, stílus és módszer között. A közelmúlt fontos kiállításai hívták fel a figyelmünket például arra, hogy sok stílust éppen előszeretettel választott és olykor mániákusan követett mintaképei alapján minősíthetünk: ilyen például a reneszánsz újabban *all'antica* kifejezéssel megkülönböztetett irányzata, amelyet legvalószínűbben ugyanezen mintaképeknek más módszerű követése különböztet meg attól a stílustól, amelyet hagyományosan „északi” vagy éppen „német reneszánsznak” szokás nevezni.

Nyilvánvaló, hogy minden művészettörténet az idézet – vagy általánosabb megfogalmazással az ismétlés – ilyenfajta jelenségén alapul, mégpedig mind szinkron, mind diakrón értelemben. Mondják: nincs művészet általában, csak művek vannak. Viszont ezek között a művek között van egy időben megfigyelhető valamilyen egyformaság, egyöntetűség is. Forma, öntet: ha nem is gondolunk rá, metaforák, s egy olyan negatív öntőforma – vagy nyomódúc: *typus* – létezését vagy legalább a gondolkodás kliséinek, skémáinak meglétét tételezik fel, amelyek alapján típusok egész sokaságát egy időben vagy korszakban – ezúttal genetikai hasonlattal – egyivásúaknak, egyazon idearendszer elemeinek tételezhetjük fel. A típusoknak azonban történetük is van, ismét genetikai értelemben evolúción, mutációkon esnek át, s ezekből a diakrón változásokból formatörténeti, stílustörténeti, tipológiai, motívumtörténeti, ikonográfiai stb. sorokat lehet szerkeszteni – csupa történetet, amelyekből mindig a történelmet magát reméljük szintetizálni.

Itt az alapesetből, a replikából kellene kiindulnunk. Ez jól ismert alapfogalom, és rendszerint az alkotó vagy a műhely által készített másod- vagy sokadik műpéldányt jelöli azon a ská-

¹ Ez a tanulmány eredetileg a fent hivatkozott konferenciára készült korreferátum volt.

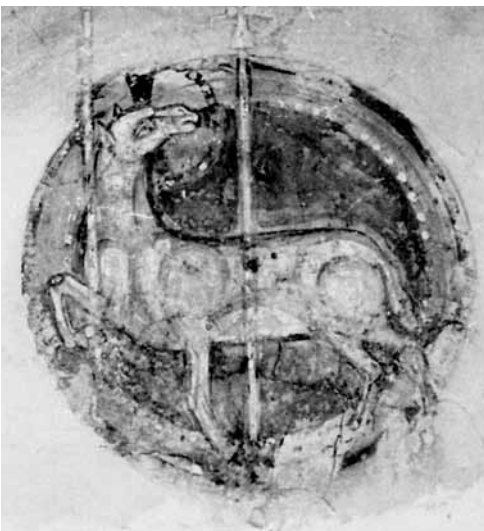
² Robert S. NELSON: Appropriation. In: *Critical Terms for Art History*. Ed. Robert S. NELSON–Richard SHIFF. Chicago–London, University of Chicago Press, 1996. 116–128.

lán, amelyen fokozatokként még például a kópia, illetve a variáns állnak, és feltételezi, hogy léteznek műalkotások több – vagy éppen sok – példányban is.³ Másrészt viszont nem érinti az eredetiség kérdését – legalábbis a megtévesztés esetleges szándékát tekintve nem, de más a helyzet a sajátkezőség kritériumával, s ezen a kereskedelmet és a közvéleményt annyira foglalkoztató skálán poláris ellentéte a – szokásos jelzőjével: „ordas” – hamisítvány. Elgondolkodtató, hogy a *Magyar Nagylexikon* 2002-ben a fogalmat csak természettudományos értelemben ismeri: „mikroszkópos vizsgálatoknál akkor alkalmazott eszköz, amikor a tárgy közvetlenül nem vizsgálható” – a művészettörténész ilyen esetben reprodukcióról beszélne – „a technikai sokszorosítás korában”, aminek persze szintén van, s nagyon eltérő, biológiai értelme. Szerepel még az elektronmikroszkópiában biológiai preparátumokra alkalmazott vizsgálati eljárásként, illetve „a mikrobiológiában (mutáns) törzsizolálási módszer”-ként, illetve a replikáció mint a DNS-nek a sejtosztódás előtti megkettőződése.⁴ Ezt az értelmezési tartományt is jó szem előtt tartanunk, amikor elővesszük George Kubler 1962-ben megfogalmazott, magyarul éppen harminc évvel később kiadott „megjegyzéseit a tárgyak történetéről”:⁵

Az itt címül választott fogalom nála központi szerepet játszik. Ír a műalkotások halmazában „elsődleges tárgyak és replikák” megkülönböztetéséről (az eredetiben enyhén, de lényegesen különböző, inkább a folyamat lezárhatatlanságát hangsúlyozó – s ezzel a „nyitott és zárt szekenciák” megkülönböztetésére utaló – *Prime Objects and Replications* fejezetcímét találunk). Elsődleges tárgyakon minden művészettörténet súlypontjai, a zseniális – ez esetben helytállóbban: innovatív – nagy művek értendők. Kérdés persze, megállhatnak-e ezek önmagukban, le-

hetnek-e „korszakalkotók” magukban, hozzájuk csatlakozó replikáció nélkül. Az elsődleges tárgyak jellegének körülírására Kubler által alkalmazott egyik hasonlat, a matematikai prímszámokra való utalás („Primer jellegüket nem magyarázzák előzmények, történelmi besorolásuk titokzatos”)⁶ ilyesmit sejtet. A másik, a javasolt biológiai megközelítés szerint mutánsnak tekinthetők, ami viszont elméletileg nemcsak folytatáshoz vezető, hanem abortív képződményeket is megenged.

Kublernél a replikáció a történetiség kulcsfogalmává vált. Magyar fordítása szerint „A történelmet kitöltő replikáció a múlt számos momentumának stabilitását máig meghosszabbítja, és mindenütt felbukkan, bármerre tekintünk is” – itt azonban a fordítók átugrottak egy nehéz passzust: „allowing sense and pattern to emerge for us wherever we look.”⁷ Vagyis hogy ez teszi lehetővé jelentésének és alakzatának felbukkanását mindenfelé. A replikáció mint „előre nem látható változások és variációk” sorozata, az időbeli szabályosságra vonatkozik, szemben az újítással, amely az időben lezajló történelemre. Kubler további fontos és sokat vitatott, mert alighanem egyik legamerikaisabb tézise az innovációnak nagyvárosi

1. kép. Tournai, székesegyház, Szent Katalin-kápolna, *Agnus Dei*, falképrészlet

³ A vonatkozó fogalmakhoz lásd Replica. In: *The Dictionary of Art*. I–XXXIV. Ed. Jane TURNER. New York–London, Grove–MacMillan Publishers Ltd. 1996. XXVI. 221, illetve bővebben: Copy. Uo. VII. 830–831 (Paul DURO); Reproduction of works of art. Uo. XXVI. 227–237 (Trevor FAWCETT).

⁴ *Magyar Nagylexikon* 15. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó, 2002. 419. (Sz. n.)

⁵ GEORGE KUBLER: *Az idő formája. Megjegyzések a tárgyak történetéről*. Ford. SZILÁGYI Péter–JÁMBOR Andrea. Budapest, Gondolat, 1992.

⁶ KUBLER 1992. i. m. 67.

⁷ KUBLER 1992. i. m. 112.

centrumokhoz kötése s a replikációnak kapcsolatba hozása a „vidéki monotóniával” (*village monotony*), a provincializmussal s a kommercializálódással.⁸ E kategóriákkal találkozva a közép-korkutató mindenekelőtt arra érez kihívást, hogy a modern civilizáció viszonyaival szemben tisztázza a középkori metropoliszok és a középkori vidék történeti helyét.

Kubler problematikájának illusztrációjaként kezünk ügyébe esik a 13. századi *Agnus Dei*-timpanonfaragványok jól ismert, még mindig bővülő sorozata.⁹ Hatalmas, a kubleri értelemben tipikusan nyitott szekvenciáról van szó, amelyben már a késő antikvitás idején kialakult a kezdetben – például a berlini fehér márvány *Hetoimasia*-reliefen, vagy a ravennai Galla Placidia-mauzóleum ismert Jó Pásztor-mozaikján – jelentkező bukolikus, hellenisztikus zsáner-jelleggel szemben az apokaliptikus értelmű keresztény szimbólum. A típus csiszolódásának és szkematizálódásának korán végbement folyamatáról szarkofág-faragványok vagy a római mozaik-ikonográfia hagyományába tartozó, templomi diadalívket díszítő báránysorozatokat tanúskodnak. A későbbi középkorban ez az egyik legelterjedtebb motívum – álljon itt egyetlen 12. századi példája, a tournai-i székesegyház Szent Katalin-kápolnájának falán (1. kép). A hazai példák e régióban elterjedt portáldíszítésekhez kapcsolódnak, amilyen a steiermarki St. Lambrecht apátsági templomának déli kapuzata,¹⁰ s hasonló a szlovéniai Spitaličban az *ecclesia minor* déli portálja is.¹¹ Jóllehet mindkét emlék datálásában még a 12. század vége is előfordul, aligha lehet kétséges, hogy a számunkra kiindulópontként adott jáki emlék kortársai. Ez a kapcsolat nyilvánvaló a bécsi *Michaelerkirche* 1982-ben feltárt kereszthajóportálja esetében.¹² E sorozat kiváló – és a félköríves lunettába beírt háromkaréjos mezővel a korban igen modern, például az amiens-i székesegyházon is előforduló megoldást¹³ idéző – tagja a jáki déli portál timpanonja (2. kép). Mint a hasonló díszítésű portálok, a gazdagabb figurális díszű portálokkal szemben mellékes helyen, egyszerűbb, szimbolikus megoldást képvisel. Kiválóságát jelzi a bárány kontrasztpozícióját idéző mozdulata, s az is, ahogyan a háromkaréjos motívum elválasztja a triumfus égi zónáját a vegetáció és a gonosz sárkányok domíniumától, mintegy a sírás és fogcsikorgatás „külső sötét helyétől”. Egyben ez az a két

2. kép. Jáki, apátsági templom, déli portáltimpanon

⁸ KUBLER 1992. i. m. 119–120.

⁹ BOGYAY Tamás: Isten báránya. Adatok az Árpád-kori templomkapuk ívmeződíszítéseinek ikonográfiájához. *Regnum*, 4. 1940–41. 94–122. Az emlékek újabb összeállítása: VALTER Ilona: *Árpád-kori téglateplomok Nyugat-Dunántúlon*. Budapest, METEM, 2004. 185–192. kép, vö. 103–110.

¹⁰ Georg KODOLITSCH: Zur Restaurierung der St. Lambrechter Stiftskirche 1974–76. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 31. 1977. 73–84; Gottfried BIERMANN: Zur Kunst der Steiermark im 12. Jahrhundert. In: *Das Werden der Steiermark*. Hrsg. Gerhard PFERSCHY. Graz, Styria, 1980. 391–419: 398.

¹¹ BIERMANN 1980. i. m. 398. Vö. Marijan ZADNIKAR: *Romanska arhitektura na Slovenskem*. Ljubljana, Državna Založba Slovenije, 1959. 78–82. Vö. *Gotik in Slovenien*. Ausstellungskatalog. Hrsg. Janez HÖFLER. Ljubljana, Narodna Galerija, 1995. 37–38: No. 1 (Mario SCHWARZ).

¹² Hellmut LORENZ: Ergänzungen zur Baugeschichte der Wiener Michaelerkirche. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 36. 1982. 99–109; Uő.: Die Entdeckung des spätromanischen Querhausportales von St. Michael. In: *St. Michael. Stadtpfarrkirche und Künstlerpfarre von Wien 1288–1988*. Hrsg. Karl ALBRECHT-WEINBERGER. Wien, Historisches Museum der Stadt Wien, 1988. 119–123.

¹³ Robert BRANNER: *St. Louis and the Court Style in Gothic Architecture*. London, Zwemmer, 1965. Pl. 6. Vö. Dieter KIMPEL–Robert SUCKALE: *Die gotische Architektur in Frankreich 1130–1270*. München, Hirmer, 1985. 15–16, Abb. 7.

3. kép. Ják, Szent Jakab-kápolna, portáltimpanon

4. kép. Csémpeszkopács, plébániatemplom, déli kapu, timpanon

motívum, amelyeken a provincializálódás folyamata lemérhető: a bárány egyre bána-
tosabban ácsorog – már a közeli Szent Ja-
kab-kápolna hú másolatán (3. kép), majd
Csémpeszkopácson (4. kép), a sitkei farag-
ványon (5. kép), egy hegyhátszentmártoni
töredéken is. Ezek egyben a háromkaréjos
motívum formai és tartalmi degradálódá-
sának példái is. Máshol: Domonkosfától
(6. kép) Vasalja-Pinkaszentkirályon¹⁴ át egés-
zen Somlószőlősig (7. kép) a kontraszt
győzi le a bárányt, s lassan egymaga marad
meg, mint Lewis Carrollnál a fakutya moso-
lya. Látszólag régies ornamentei ellenére
– amilyenek azonban például Böde-Zala-
szentmihályfa timpanonján is előfordulnak
– ebbe a sorba helyezhető a somogytúri re-
lief is (8. kép).¹⁵ Ennek a típusnak a provin-
ciális szférára jellemző jellegvesztéssel pá-
rosuló, vad kifejezését látjuk a zalaháshágyi
timpanonon (9. kép), amelynek párducként
(!) való értelmezése éppúgy a fantasztiku-
mok világába tartozik, mint a provinciáli-
tásnak pogány/népvándorlás-kori örökség-
gel való társítása.¹⁶

Elsőnek kívánczik az idézett sorozathoz az a megjegyzés, hogy szinte soha-
sem csak a közös mintakép, a jáki déli mel-
lékkapu követéséről van szó, hanem más

elemekről is, például Csémpeszkopácson fogazott béllettagozatokról, Vasalja-Pinkaszentkirályon a jellegzetes bimbós béllettagozatokról, továbbá fejezetekről is, amelyek a jáki egész épület formavilágából juttattak mintegy kivonatokat azokra a kisebb jelentőségű, többnyire téglapületekre, amelyek díszítésére ezeket a faragványokat igényelték. Emlékezzünk Kubler megjegyzésére a provinciális replikáció kommersziális motivációjáról! A keresett és ritka kőfaragványok iránti igény kielégítésére berendezkedett kőfaragók eljárás módjának jellemzésére alkalmas fogalmat keresve, azt talán műhely-szkematizmusnak nevezhetnénk.

A másik megjegyzés a provincializálódás folyamatának megítélését, illetve a helyi népi alkotóerő feltételezett lebecsülését illeti. Az úgynevezett archaizmus eredetiségként való értel-

¹⁴ P. HAJMÁSI Erika: Vasalja–Pinkaszentkirály, római katolikus templom. In: *Lapidarium Hungaricum*. 6. Vas megye. II. Szerk. LÖVEI Pál. Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2002. 481–501.

¹⁵ Így: *Árpád-kori kőfaragványok*. Kiállítási katalógus. Szerk. TÓTH Melinda–MAROSI Ernő. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport–Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1978. (A Székesfehérvári István Király Múzeum Közleményei, D sorozat 121.) 175: No. 99.(TÓTH Melinda). Másként és más datálással: TÓTH Sándor: Kőlaptöredék fonatkörpárban Agnus Dei és griff alakjával. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus. Szerk. MIKÓ Árpád–TAKÁCS Imre. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994. 91: No. I-32, vö. Tóth Sándor: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. In: *uo.* 54–62: 59.

¹⁶ Vö. FETTINGH Nándor: Ötvösmester hagyatéka Esztergomban a tatárjárás korából. *Komárom Megyei Múzeumok Közleményei*, 1. 1968. 157–196: 172.

5. kép. Sitke, plébániatemplom, kapu szemöldökköve

6. kép. Domokosfa, déli kapu, timpanon

mezése számára ez a szemlélet gyűlöletes. Elég itt Henszlmann Imre recepciójára utalnunk – ő ugyan is az általa Mertens-féle törvényekként emlegetett alapelvek sorában (ilyen volt a „kreáció”, a „mutáció” és a „propagáció” is) Kubler kategóriáihoz meglepően hasonló tényezőkkel számolt.¹⁷

Kubler is sokszor él a középkori építészeti példájával, nem utolsósorban Viollet-le-Duc racionalizmusának példáját követve, hiszen ő is a városi környezetnek s az *esprit laïque*-nak tulajdonított döntő szerepet a gótikus építészeti születésében, amelyet a 19. századi ipari forradalom szabadalmazott innovációinak mintájára értelmezett. Kublert mindenekelőtt a gótikus tér egységes belső tagolási rendszerének, illetve a súlyos, kéttornyos homlokzati építmény találkozási pontján jelentkező statikai problémának a megoldása érdekelt, a torony alatti pillérek formájának megválasztásában.¹⁸ Villard de Honnecourt-nak a laoni toronyrajzhoz fűzött megjegyzése szolgált számára egy formai szekvencia felvázolásának alapjául.¹⁹ Villard egy másik helye a kiindulópontja Panofsky klasszikus tanulmányának, amelynek célja egyrészt a gótikus építészetről mint megfagyott skolasztikáról szóló romantikus közhelynek értelmezése, másrészt a Viollet-le-Duc-féle racionalizmus korrekciója. Elegendő itt – s éppen az általa is tárgyalt számos formai szekvencia szempontjából – végkövetkeztetését idézni: a 13. században értelmiségiként fellépő s a racionális tervezés gyakorlatát kialakító gótikus építőmester a *modus operandi*, a skolasztikus *disputatio* kutatási és demonstrációs módszerét tekintve hasonlítható össze a skolasztikus tudóssal. Ez egyúttal – eredményét tekintve is – poláris ellentéte

7. kép. Somlószóllós, plébániatemplom, déli kapu, timpanon

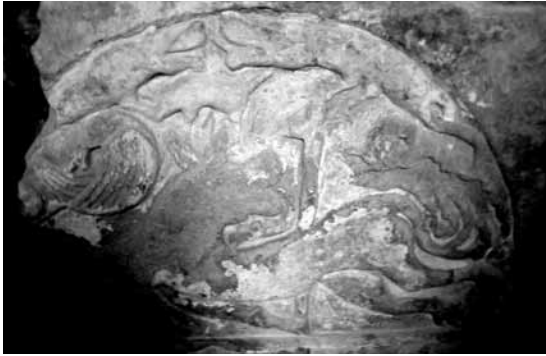

8. kép. Relief Somogytúrról. Kaposvár, Rippl-Rónai József Múzeum

¹⁷ Vö. MAROSI Ernő: Henszlmann Imre (1813–1888), a magyar művészettörténet-írás kezdetén. In: „Emberek, és nem frakkok” *A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai*. I. Szerk. MARKÓJA Csilla–BARDOLY István. *Enigma*, No. 47. 13. 2006. 29–50: 44–46.

¹⁸ KUBLER 1992. i. m. 63–64.

¹⁹ KUBLER 1992. i. m. 82.

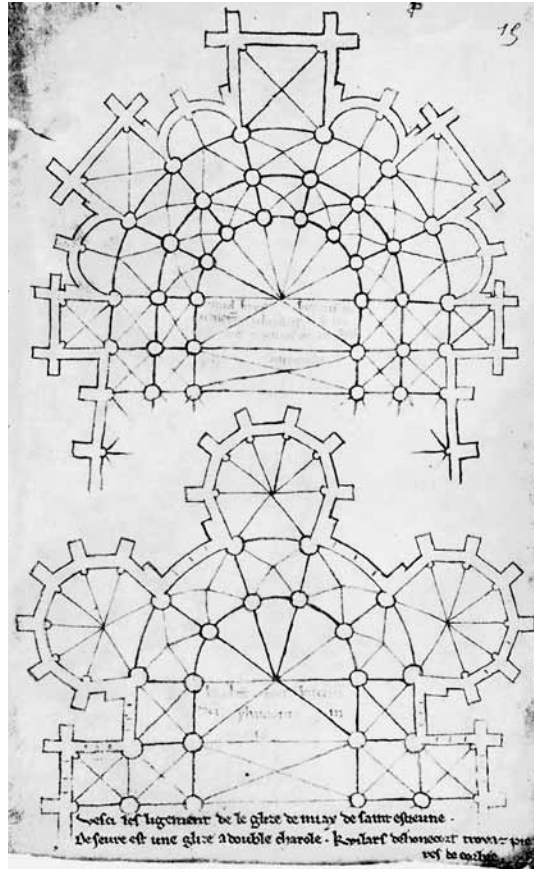

9. kép. Zalaháshágy, plébániatemplom, timpanon

amelyet Villard és Pierre de Corbie talált ki *inter se disputando* (10. kép).²⁰ Az összeállítás nyilván nem véletlen, mert a meaux-i alaprajz három nagy sugárkápornája ihletette Villard-ék három négyzetes körüljárókápolnáját is. Ezeknek a rendszerből kieső óriási mérete, továbbá a félköríves körüljárókápolnák kedvezőtlen fényvezetést okozó tengelytámpillérei mutatják, hogy a tervezés minden – például a támpillérszerű falvastagításokban megnyilvánuló – körültekintése ellenére a terv az abortív invenció tipikus példája. Valószínűleg nem egészen véletlenül került egy, a ciszterci rend számára tervezett, négyszögletes rendszerű templom mellé, amely a szemközti oldalon látható. Ez körüljárósnak képzelhető el, derékszögű körüljáróval, mintegy Cîteaux III. templomának és követőinek nyomán, de kápolnákkal csak keleten.²¹ A félköríves körüljáró-megoldás az egyenes záródású kápolnákkal talán Clairvaux III. templomának vagy Pontigny III-nak a nyomán kereshető (11. kép). A disputa két résztvevője számára az egyik tézis nyilvánvalóan a ciszterci szokás, a másik a modern katedrális-gótika lehetett, a Saint-Denis, illetve a párizsi Notre-Dame nyomán elképzelt kettős körüljáróval, amelynek külső hajója egyértelműen Chartres-t követi (12. kép), különösen abban, hogy a sekélyebb kápolnák ötsüveges boltzatai közösek a körüljáró-szakaszokéival.²²

annak, amit előbb műhely-szkeematizmusnak próbáltunk nevezni.

Leghelyesebbnek látszik most Villard vázlatkönyvének azt az oldalát szemügyre venni, amely a meaux-i St.-Pharon eredeti szentélyfejtét ábrázolja, s fölötte azt a szentélyalaprajzot,

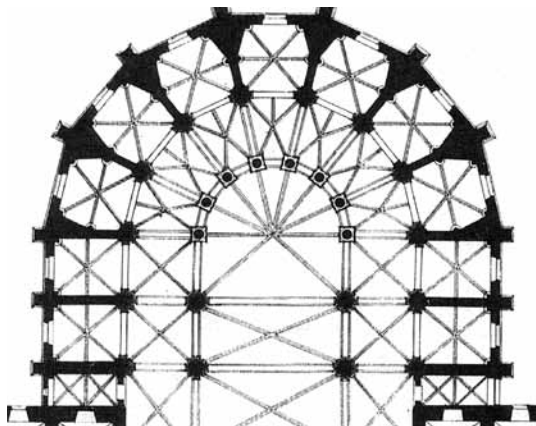

10. kép. Villard de Honnecourt vázlatkönyve, 29. oldal. Kórus alaprajz-invenció és a meaux-i St.-Pharon-székesegyház szentélyének alaprajza

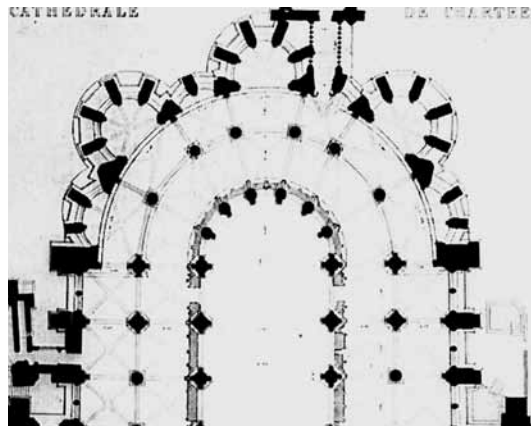
²⁰ Erwin PANOFSKY: *Gótikus építészet és skolasztikus gondolkodás* [1951]. Ford. SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Budapest, Gondolat, 1986. 39.

²¹ Hahnloser különösen Pontigny első és átépített változatait tartotta fontosnak Villard rajza szempontjából: Hans R. HAHNLOSER: *Villard de Honnecourt. Kritische Gesamtausgabe des Bauhüttenbuchs ms.fr. 19093 der Pariser Nationalbibliothek*. (2. kiadás.) Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1972. 65–67, 355–356.

²² Vö. HAHNLOSER 1972. i. m. 69–72.

11. kép. Pontigny, ciszterci apátság,
a szentély (III.) alaprajza

12. kép. Chartres, székesegyház,
a szentélyfej alaprajza

A fenti két – kronológiailag lényegében egyidejű – példa az építészet területén mutat rá két, történelmi hovatartozásában is ellentétes magatartás, a reflektálatlan motívumhasználat és a tekintélyes premisszákból kiinduló invenció modern tudatosságának kezdetei közötti különbségre. Az azonban, hogy az invenció miben áll, maga is történelmi kérdés. Legkevésbé a kompozícióban, amelyet a hang – szó – mondat nyelvtani skémájában szintaktikai jelentéssel leghamarabb Alberti festészetelmélete ruházott fel – de kérdés, hogy distinkciója mikor vált a recepció irányelvévé. Köztudott, hogy – legalábbis a metszeteinek idegen forgalmazásáért – 1506-ban Velencében szerzői jogi eljárást kezdeményező Dürer gesztusa jelzi a kompozíciós invenció személyes tulajdonjogának kezdetét, ha nem is a felhasználás szabadságának végét. A grafikákat elsőként sokszorosító elődei kifejezetten mintalapok előállításával foglalkoztak. A metszetalóképeken alapuló késő középkori kompozíciókölcsonzés szélsőségesen a modern eredetiségfogalomból kiinduló értelmezését 1937-ben Hoffmann Edith publikálta. Ugyancsak abból indult ki, hogy „Dürer-plágiumok vetik fel első ízben e portyázások illetlenségének és szellemtelenségének kérdését”.²³ A Gerevich Tibor középkorra visszavetített nemzetkarakterológiai felfogásával polemizáló cikk éles hangvétele érthető.²⁴ Ez azonban nem változtat azon, hogy a metszetalóképek használatát plágiumnak minősítő kritikai kiindulópontja („A motívumkölcsonzés és a másolás között egy világ fekszik”²⁵) anakronisztikus.

A Hoffmann Edith által plágiumnak minősített Dürer-metszethasználat egyik nevezetes esete a csak 1973–1974-es restaurálásával felszínre került, Czobor Imre votívképeként (epitáfiumaként) meghatározott szakolcai táblakép (13. kép).²⁶ A kép nyilvánvalóan egy „nemes, nemzeti és vitézlő” (mindegyik sztereotip jelzőnek külön-külön hangsúlyozandó középkori jelentése van) arisztokrata megjelenítésének olyan programjába illeszkedik, amely a pihenés, a fegyverzet, a családi címer és a zászló megjelenítésében közös a kor legelőkelőbb faragott síremlékeinek reprezentatív apparátusával. A művészi eredetiség problémája kapcsán el kell gondolkodnunk azon, hogy kinek milyen szerepe lehetett a kép létrejöttében. Az arisztokrata síremlékekkel való rokonság nyilván a megbízáson alapult, s talán a holdsarlós Madonnával, s így mintegy az álom-

²³ HOFFMANN Edith: Jegyzetek a régi magyar táblaképfestészethez. *Archaeologiai Értesítő Ú.F.*, 50. 1937. 1–30: 2.

²⁴ Vö. WEHLI Tünde: Hoffmann Edith (1888–1945). In: „Emberek, és nem frakkok” 2006. i. m. 205–217: 208–209.

²⁵ HOFFMANN 1937. i. m. 4.

²⁶ Anton C. GLATZ: *Gotické umenie v zbierkach Slovenskej Národnej Galérie*. Bratislava, Tatran, 1983. 144–146: No. 64.

13. kép. (Czobor?)-epitáfium Szokolcáról. Bratislava, Slovenská Národná Galéria

ségű esetre a receptív innováció megjelölést javasolnám.

És mivel fejtegetéseimnek az volt a célja, hogy bizonyítsam: a történelem szubjektumai emberek, s nem a tárgyak szekvenciái, nem is a formák változásai, vagy focilloni értelmezésükben: életük, a változó befogadás még egy, immár közismertté váló példáját is idézem.²⁷ A Képes Krónika Magyarok bejövetele-képe (rubrikája szerint a magyarok második bejövetele) 1358 táján sok, ugyancsak innen-onnan kölcsönzött motívumnak egy jellegzetes, Gerhard Schmidt által a Vencel-kéziratok leírásában „mélyút-tájnak” nevezett, itáliai eredetű tájkompozícióban²⁸ való egyesítésével keletkezett (14. kép). Ez tar-

látás motívumával való, kétségtelenül innovatív bővítés szándéka is. Kérdés, ki proponálhatta Dürer-metszetek felhasználását: ha a Madonna csillagkoronával (1508) esetében a megbízó is szóba jöhet, egyéb motívumok kiválogatását inkább a festőnek lehet tulajdonítani. Anton Glatz, aki a metszetelőképeket helytállóan azonosította, a fekvő lovaggal kapcsolatban Dürer gyalogos Szent György-rézmetsetére utalt. A vélelmezett plágium felelőssége bizonyára megoszlik a megrendelő és a festő között – a kép így a magyarországi Dürer-recepció fontos dokumentuma. Persze nem emelkedik a müncheni Paumgartner-oltár magaslátára. A magyarországi környezetben mégis joggal szólhatunk innovációról – úgyszólván a bulgakovi másodrendű frissesség értelmében – annak ellenére, hogy mind Hoffmann Edith kényes kvalitásérzékének, mind Kubler szempontjainak igazat kell adnunk. Az itt tárgyalt, nyilvánvalóan nem tisztán művészi jelentő-

14. kép. A magyarok bejövetele.
Képes Krónika, OSZK Cod. Lat. 404, fol. 11r

²⁷ MAROSI Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1995. 63–64; Uő.: *A gótika Magyarországon*. Budapest, Corvina, 2008. 31, 55–56.

²⁸ Gerhard SCHMIDT: *Kunsthistorischer Kommentar*. In: *Die Wenzelsbibel. Kommentar*. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1998. 182.

talmazza a harcosok bevonulását, a víz megköstölését, s a margókon a közembereket: gyermekeiket hátukon, ölükből cipelő asszonyokat, állataikat hajtó pásztorokat, a bal szélén pedig a Szvatoplukkal kötött alku, az erősen a trójai faló történetére emlékeztető fehér-ló-monda epizódját. 1488-ban – s ez erős érv a Krónika előképként való felhasználása mellett, illetve franciaországi őrzésének feltételezése ellen – a Thuróczi-krónika brünni kiadásában e kompozíció elemeit használták fel (15. kép). Valami megmaradt a „mélyút-tájból”: egy szorosban foglyokat hajtának. A lovagló vezérek az itt-ott a Krónika képén is feltűnő, de egészében nagy szerepet játszó keleties jelleg alapján modernizált, a 15. században közkeletű, törökös viseletet kaptak, valamint hét fantasztikus zászlót. A fordított perspektíva szabályai szerint átszerkesztve az előtérben helyet kaptak az asszonyok, s ide kerültek a kanászok és a gulyások is. A fametszeteken két címerpajzs, a sávozatos magyar, illetve a pólyás osztrák figyelmeztet a korra, Mátyás ausztriai uralmára. Nyilvánvaló, hogy a Képes Krónika kompozíciója lényegében megfelelt a 130 évvel későbbi illusztráció-igénynek, esetleg már forrásértéket is nyert, s legfeljebb némi modernizálásra szorult.

A Thuróczi-krónika ugyanabban az évben megjelent augsburgi kiadásában viszont lényegesen kvalitásosabb és egyebek között a fordított perspektíváról is lemondó, látványhűbb ábrázolásban (16. kép) a nyilvánvalóan alapul vett brünni fametszet elemei jelennek meg átszerkesztve. A törökös jelleg itt még nyilvánvalóbb, s az epizódok foglyok, nők és gyermekek, valamint állatok elhajtását ábrázolják. A dicsőséges honfoglalás képéből itt már „A tatárok bejövetele” lett, a nagyméretű fametszetet ugyanis Rogerius *Siralmás éneke* előtt alkalmazták úgy, hogy a fekvő formátumú illusztrációt el kellett forgatni. A téma megváltozásával az egész kompozícióból csak egyetlen elem maradt meg, a modernizált s a törökre aktualizált, keleties jelleg. Az augsburgi kiadónak alighanem közömbös volt a kép eredeti jelentése, s ha talán nem is a török veszélyt kívánta hangsúlyozni a tatárjárásra való utalással, üzleti számítását az érdekességben és egyben a kéznél lévő előkép hasznosításában remélhette megtalálni.

Tárgyszavak:

replika a középkori művészetben; *Agnus Dei*-faragványok; Villard de Honnecourt; Dürer: *Madonna csillagkoronával* (1508); Képes Krónika (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 404); Thuróczi-krónika; Viollet-le-Duc; George Kubler

15. kép. A hét magyar vezér (fametszet). Thuróczi-krónika, Brünn, 1488

16. kép. A tatárjárás (fametszet). Thuróczi-krónika, Augsburg, 1488

Ernő Marosi

Begriff und Bedeutung der „Replikation“ in der mittelalterlichen Kunst

Der vorliegende Aufsatz entstand 2010 als Beitrag zu einer Tagung der Péter Pázmány-Katholischen Universität in der die Begriffe von Zitat, Paraphrase und Enteignung in einem breiteren kunsthistorischen Rahmen besprochen wurden. Das Ziel unserer Erörterungen war, aufzuzeigen, dass die Repliken – entgegen der Auffassung von George Kubler, der strikt zwischen innovativen *prime objects* und *Replications* unterscheidet und zumindest für das Mittelalter – eigentlich das Medium des Stils für die mittelalterliche Kunstgeschichte bedeuten. Der Fragenkomplex wurde aufgrund einiger Beispiele aus der mittelalterlichen Kunst Ungarns diskutiert.

Zuerst wurde die Reihe von eher provinziellen Portallunetten des 13. Jahrhunderts mit Lamm Gottes-Darstellungen aufgeführt, die eine mächtige kublersche „offene Sequenz“ in Europa und in Nachbargebieten Ungarns bilden, und an deren Beginn wohl das Südportallunette der Abteikirche von Ják steht. Es handelt sich um eine elementäre Kompaktheit der Ikonographie, die das gesamte anagogische Gehalt der Darstellung auf ein Zeichen reduziert. In der provinziellen Nachfolge findet man einen weiteren Reduzierungsprozess auch des Stils, wodurch scheinbar archaisch anmutende, oft die Forscher irreführende Gebilde entstehen. Statt Originalität der Volkskunst ist in diesem Fall angebracht, von einer „Kommerzialisierung“ d.h. von Serienarbeiten von Werkstattmitgliedern sekundärer künstlerischer Bedeutung zu sprechen.

Eine andere Bedeutung gebührt wohl dem von Panofsky als Parallele zur Disputation als *modus operandi* der Scholastiker gekennzeichneten Plan eines Chors von Villard de Honnecourt und Pierre de Corbie, dessen Vorbilder in Saint-Denis und Paris (doppelter Umgang) bzw. in Chartres (Kranz von alternierenden Kapellen) sowie in Zisterzienserkirchen (rechteckige Kapelle) zu suchen sind. Diese „gebildete“ Vorgehensweise mit Inventionen, die keineswegs als Privateigentum der Erfinder zu betrachten sind, wurde in der ungarischen Kunstgeschichtsschreibung öfters diskutiert, wobei der moderne Vorwurf des „Plagiats“ auch zur Grundlage von Qualitätsurteilen gelegt wurde.

Ein charakteristisches Beispiel von solchen Verfahren stellt das als Votivbild oder Epitaph von Imre Czobor aus Szokolca/Skalica (Bratislava, Slovenská Národná Galéria) dar, in der eine ganze Reihe von Dürer-Holzschnitten (bis 1508) für verschiedene Details in Anspruch genommen wurden. In diesem Fall scheint es angebracht, von einer rezeptiven Innovation zu sprechen. Fraglich bleibt allerdings, ob diese Bezeichnung die Attitüde des Auftraggebers oder die Werkstattpraxis charakterisieren kann.

Das letzte Beispiel betrifft die Rezeption einer Illustration der Ungarischen Bilderchronik (Budapest, Széchényi Nationalbibliothek, Cod. Lat. 404). Die Landnahme der Ungarn im gegen 1358 illuminierten Pergamentkodex wurde 1488 als Vorbild für neu komponierte Elemente einer Holzschnitt-Illustration der Brünnener Ausgabe der Thuróczi-Chronik verwendet. Allerdings handelt es sich um eine Modernisation des ursprünglichen Bildes, durch Einführung von Bannern und zwar immer noch (aber türkisch) orientalisierender Tracht und als Hinweise auf die Zeit des Matthias Corvinus durch die Anbringung eines ungarischen Balken- und eines österreichischen Bindschildes. Diese modernisierte Version, die nach mehr als 130 Jahren wohl als „authentische“ Darstellung galt, wurde im gleichen Jahr für die Augsburger Edition mit mehr ausgeprägtem türkischen Charakter nachgeschnitten und vor der gedruckten Ausgabe des *Carmen miserabile* des Rogerius gestellt. So erhielt die Komposition einen neuen thematischen Bezug auf den Mongoleneinfall von 1241/42 – was sowohl durch die Aktualität als auch durch verlegerischen Kalkül motiviert gewesen sein mag.

Mikó Árpád

Fáncsi Imre armálisa (1511) és két Budán illuminált, kottás díszkódex

Dr. Mikó Árpád

Művészettörténész, főosztályvezető

Magyar Nemzeti Galéria,

Régi Magyar Gyűjtemény

Kutatási területe: magyarországi

reneszánsz művészet, 15–17. század

E-mail: miko.arpad@gmail.com

II. Ulászló király 1511. szeptember 16-án címeres nemeslevelet adományozott fáncsi Fáncsi Imrének (*Emericus Fanchy de*

Fanch) Budán (1. kép). A címerszerzőről nem tudunk sokat; a címerképben látható levágott török fej arra enged következtetni, hogy a törökökkel szemben tanúsított vitézsége is oka lehetett megadományozásának. 1519 tavaszán tagja volt annak az Itáliába küldött követségnek, amely Werbőczy István vezetésével azon fáradozott, hogy előmozdítsa II. Lajos király német-római császárrá választását. Márciusban tárgyaltak Velencében, majd Ferrara és Firenze érintésével áprilisban megérkeztek Rómába. Küldetésük persze nem járt sikerrel, de X. Leó pápa mindhárom követet római lovagi rangra emelte.¹

A címeres nemeslevél, amely szerencsére fennmaradt, nem tartozik a közismert Jagelló-kori armálisok közé. Ennek elsődleges oka kétségtelenül az lehet, hogy nem Budapesten az Országos Levéltárban, de még csak nem is Magyarországon őrzik, hanem a brünni állami levéltárban.² Pedig szép darab, s már csupán kvalitása okán is megérdemelte volna,

1. kép. Fáncsi Imre címeres nemeslevele. II. Ulászló, 1511. december 16., Buda. Brno, Státní Archiv v Brne

¹ A címerszerző – úgy látszik – nem viselt udvari hivatalt (BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1971 nem említi), viszont a Werbőczy vezette köznemesi párthoz tartozhatott. Fáncsi Imrét az 1518. évi tolnai országgyűlés Werbőczy mellé választotta a pápához küldendő követség tagjaként. 1519 márciusában érkeztek Velencébe, majd Ferrarán és Firenzen keresztül haladva áprilisban érkeztek meg Rómába (FRAKNÓI Vilmos: *Werbőczy István 1458–1541*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1899. 144–159; FRAKNÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal*. I–III. Budapest, Szent István Társulat, 1901–1903. II. 327–328). Fáncs, ahonnét Fáncsi Imre származott, a Fejér megyei Fáncs, amely ma pusztá Sáregres határában. Vö. CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. Budapest, MTA, 1897. 327; KISS Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. (Negyedik, bővített, javított kiadás.) Budapest, Akadémiai, 1988. I. 440.

² Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), DF 249.398. Az eredeti: Csehország, Státní Archiv v Brne. Seilernové: Rodinný Archiv (Archiv Révayu a Serényiu). (MNL OL, U 472.)

hogy ráterelődjék a szakmai körök figyelmébe. A címerpajzsban nyitott koronából növvő, törött nyelű zászlós lándzsát markoló jobb kar látható, amely a lándzsa hegyét egy levágott török fej bal szemébe dőfi úgy, hogy az a fej jobb füle mellett bukkan ki. A pajzsban a heraldikai jobb oldalon apró, hatszirmú rozetta, a bal oldalon pedig holdsarló látható. A pajzsfőn nyugvó sisakon nincsen sisakdísz, csupán szimmetrikusan széthajló akantuszlevelek csokra. A sisakról leomló, szertecsapódó sisakfoszlány szintén szimmetrikusan hajladozó, gazdagon tagolt levelekből álló, ornamentális lomb. A pajzs egyenesen áll, és a sisak enyhe fordulatától eltekintve az ábrázolás tengelyesen szimmetrikus. Jóllehet a heraldikus kompozíció minden eleme természeténél fogva tradicionális megformálású, a miniatúrát mégsem lehet tisztán gótikus stílusúnak tartani, sőt.

Az armális különleges vonását az elegáns széldíszítménynek köszönheti, amely a címerkép mellett (heraldikailag) jobbra indul, és hosszan (bár nem végig) fut a szöveg mellett. Végig növényi elemekből álló, tengelyesen szimmetrikus kompozíció: vékony szárra fűződő, mindig szimmetrikusan kétféle hajló, stilizált akantuszlevelek és virágok egymás fölötti, váltakozó színű sora. Az egymás felé forduló, kecses virágok – finoman ívelő szárukon keskeny kacsokkal –, a visszapöndördő végű, szabdalt szélű akantuszlevelek, kehelyszerű levélcsokok rajza, a lap síkjában maradó kompozíciója a 15. század végi firenzei miniatúrafestészet mintáit idézi. Elsősorban Attavante invenciói tükröződnek itt: a keskenyebb helyekre szánt széldíszeké és a szövegghasábokat elválasztó sávoké. A Fáncsi-címerkép fölött apró, nyitott korona lebeg, gyűrűjéből két rózsaszál hajlik két felé, közepükön egy-egy szimplaszirmú virág nyílik, végükön egy-egy bimbó ring. A csipkézett szélű levelekkel ékes, lenyesett rózsaaágaknak a flamand hóraskönyvekből ismert naturalizmusát a tengelyes szimmetria egy másik szférába emeli át. Az olasz előképet követő széldísz koronázó virágra pillangó szállt, ugyancsak a flamand hóraskönyvek távoli lapjairól érkezve. A címerpajzs két oldalán aláhulló vagy a sisak mellett föllibbenő foszlányok is a heraldikai konvenciót követik; a hagyományos részletformák azonban hibátlanul szimmetrikus kompozícióba rendeződnek össze.

Az armalist Radocsay Dénes regisztrálta a reneszánsz címeres nemeslevelekről írott közleményének adattárában,³ a hatalmas anyagot sok szempontból elemző tanulmányában azonban nem említette.⁴ Pedig a lapszéldísz oly karakteres, hogy e művet bízvást besorolhatta volna az egyébként általa kreált Csicsery-armális mestere *œuvre*-jébe. A szükségnevet adó címeres nemeslevél, csicseryi András fia László (*Ladislau filius condam egregii Andree de Checher*) armálisa 1505. november 15-én kelt Budán.⁵ A címerkép-miniatúra kissé elázott, de néhány helyen (főleg a heraldikai jobb oldalán) megmaradt az eredeti felület is, tehát fogalmat alkothatunk a kép hajdani kvalitásáról. Az egykor függőleges aranyvonalkákkal borított mélyvörös háttéren kék, zöld és (arany csúcspényekkel modellált) világosbarna színű sisakfoszlányok lebegnek; a címerábra erősen hiányos.

Arra a kérdésre, hogy Radocsay Dénes valamennyi attribúcióját helyesnek tartjuk-e ma is, bármely válasz vitatható. A címerképek erősen sztereotip ábrázolások, és formuláik nem nagyon engedik meg az egyéniség szabad kibontakozását. Legfeljebb a csekély figurális címerábra alkalmas a stíluskritikai vizsgálatra. A heraldikus konvención kívül eső lapszéldíszek, amelyek olykor feltűnnek ezeken az okleveleken, jobban attribuálhatók. Radocsay ezek között helyesen szokott választani. Emiatt gondolom, hogy a brünni armalist azért nem sorolta be a Csicsery-armális mestere *œuvre*-jébe, mert az – alább részletezendő – antifonále budapesti töredékei nem voltak

³ Dénes RADOCSAY: Renaissance Letters Patent Granting Armorial Bearings in Hungary. II. *Acta Historiae Artium*, 12. 1966. 71–92: 78.

⁴ Uő.: Renaissance Letters Patent Granting Armorial Bearings in Hungary. I. *Acta Historiae Artium*, 11. 1965. 241–264.

⁵ Budapest, MNL OL, DL 32.062. RADOCSAY 1966. i. m. 74.

előtte ismeretesek. Az OSZK A 23/3 jelzetű fragmentumait ugyanis csak 1979-ben azonosította Dobszay László,⁶ s egyik lapszédíszét Szendrei Janka közölte (csonkán) 1981-ben.⁷ Mindkét iniciálét lapszédísszel együtt a *Pannonia regia*-kiállítás katalógusában publikáltuk először, 1994-ben.⁸

Az 1505/1506–1511-ben Budán kiadott címeres nemeslevelek reneszánsz növényi ornamentikája egymásba kapcsolódó, egymásból sarjadó akantuszindákból és -levelekből alakul, stílusukat az erős színek és az arany élfények használata, szigorúan szimmetrikus kompozíció és következetes színváltás jellemzi. A Fáncsi-armálison kívül még hármat gazdagít hasonló stílusú lapszédísz. Kompozíciójuk más, mint az imént látott, de mindháromé szinte hajszára ugyanaz, és mindhárom 1507-ben keletkezett. A legismertebb gersei Pető János címereslevele.⁹ A megadományozott a királyné ajtónállómestere, majd a gyermek II. Lajos udvarmestere volt, ezért is kerülhetett – egyedi megoldásként – a címerkép fölé II. Ulászlónak és két gyermekének – Lajosnak és Annának – részletezőn megfestett miniatúra-képmása. A lapszédísz festője mindössze öt színt használt: azurit kéket, sötétvöröst, hideg világoszöldet, lilát és sápadt sárgát; aranyozás csak a sárgára és a vörösrre került. A másik – időben a legelső – a brassói bírónak, Johannes Schyrmernek adományozott nemeslevél, amelyen a pajzsot sárkány öleli körül (2. kép).¹⁰ A harmadik enyingi Török Imre bárói oklevele.¹¹ Ennek szédíszje is ugyanazt az ornamentális kompozíciót ismétli, mint az előzők, de sokkal kopottabb, rosszabb megtartású. A zöld és kék színek zöme leázott, csak a sötétvörös – rajta az aranyozással – maradt meg jobban. Jól tanulmányozhatóvá vált viszont az érzékeny

⁶ DOBSZAY László: A „Budai Antiphonále” megtalált töredékei. *Zenatudományi dolgozatok*, 1978. Budapest, 1979. 35–39.

⁷ Az *A(ve)*-iniciáléhoz tartozó szédíszet először közölte SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai*. Budapest, MTA Zenatudományi Intézet, 1981. (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 1.) 52. kép, a lapszédíszhez tartozó – az 1994-es restaurálásig külön álló – iniciálét Uő.: *Középkori hangjegyrások Magyarországon*. Budapest, MTA Zenatudományi Intézet, 1983. (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4.) 31e kép.

⁸ A restaurált *A(ve)*-iniciálé a hozzá tartozó szédísszel együtt (fol. 6. és 9), valamint a *H(odie)*-iniciálé (fol. 10.) (színes) képe először megjelent: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus. Szerk. MIKÓ Árpád–TAKÁCS Imre. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 1994. 427–428: No. IX-12. (MIKÓ Árpád). A töredékek restaurálását az OSZK műhelyében végezték (Ballagó Lászlóné). A munkát – amit Karsay Orsolya szíves engedélye és a Magyar Nemzeti Galéria anyagi támogatása tett lehetővé – e sorok írója kezdeményezte és kísérte figyelemmel (1994). A még restaurálatlan töredékekről Szepsy-Szücs Levente készített felvételeket, ezek xeroxmásolatait szétvagdosztam, majd – Dobszay László publikációja alapján – helyes sorrendben összemontíroztam, s ezt kapták meg forgatókönyvként, munkájuk könnyítéseképp, a restaurátorok. Az *A(ve)*-iniciálét hordozó lapot végül nem illesztettük össze egyetlen bifólióvá a hozzá tartozó szédísszel, mert a zenetörténeti publikációban – amely alighanem csak fotók alapján készült – a szédísz sávja nem egy bifólió csonka első lapjaként, hanem fólió (vagyis valójában a bifólió hátsó lapjának) iniciálé nélküli szédíszeként jelent meg. (A problémát annak idején a katalógusban jeleztem.) Az OSZK kódextöredékeinek jelenleg folyó feldolgozása során a két különálló lap egy ívfűzet második levélpárjaként (fol. 6–fol. 9) kerül a katalógusba. Az Antifonále-töredékeket Lauf Judit írja le. E helyütt is szeretném megköszönni Lauf Juditnak szíves segítségét; a vele folytatott inspiratív beszélgetések sokat lendítettek – és javítottak – dolgozatomon.

⁹ Gersei Pető János címeres nemeslevele, II. Ulászló király, 1507. november 22. Buda. Budapest, MNL OL, DL 86.051. ÁLDÁSY Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei*. II. 1–2. 1092–1600. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, 1923–1930. (Catalogus Bibliothecae Musaei Nat. Hungarici. II. Litterae armales. 2. fasc. [1]–[2].) 68–69: No. 73; RADOCSAY 1966. i. m. 252, 4. kép; RADOCSAY 1966. i. m. 76; NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein*. Budapest, Corvina, 1987. 51: XXXV. tábla, 125; *Pannonia regia* 1994. i. m. 473: No. IX-54 (ÉRSZEGI Géza–MIKÓ Árpád); NYULÁSZINÉ STRAUB Éva: Mohács előtti címereslevelek. In: *Studia professoris – professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. ALMÁSI Tibor–DRASKÓCZI István–JANCSÓ Éva. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2005. No. 202; SZOVÁK Kornél: Gersei Pethő János címerbővítő armálisa. *Turul*, 83. 2010. 97–103. Lásd még folyóiratunk ez évi 1. számában Gulyás Borbála tanulmányát.

¹⁰ Johannes Schyrmer címeres nemeslevele, II. Ulászló király, 1507. január 15., Buda. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület egykori Levéltára. (MNL OL, DF 254.920.) BALOGH Jolán: *Az erdélyi renaissance*. I. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1943. 320, 227. kép; RADOCSAY 1966. i. m. 75, 8. kép.

¹¹ Enyingi Török Imre és fiai, Miklós és Bálint bárói oklevele, II. Ulászló király, 1507. augusztus 25., Buda. Budapest, MNL OL, DL 50.244. ÁLDÁSY 1923–1930. i. m. 66–67: No. 72; RADOCSAY 1966. i. m. 76, 9. kép.

vonalvezetésű – csupán a kontúrokat jelölő – alárajzolás. Radocsay Dénes ugyanezen műhely munkái közé több más címeres nemeslevelet is besorolt, ezekre azonban csak a címerképet festették rá, szédíszít nem. Ilyen például

2. kép. Johannes Schyrmer címeres nemeslevele.

II. Ulászló, 1507. január 15., Buda.

Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület egykori levéltára

a Hegyi Istvánnak, Csutos Lászlónak és Ferencnek adományozott (1508),¹² amelynek mélytűzű színei épek maradtak; a Vátyoni (*de Wathyon*) Mátyásnak adott (1511),¹³ amely szinte teljesen ép, és csak kék és tűzpiros színeket használ az aranyon kívül; vagy a mártonfalvi Cseh Jánosnak, Gábornak és Mihálynak adományozott címeres nemeslevél (1514).¹⁴ Ez esetekben visszafogottabb volt a megrendelő igény, talán nem függetlenül a megadományozott anyagi lehetőségeitől. A Csicsery-armális mesterének *œuvre*-je egyébként jócskán belenyúlik az 1510-es évekbe, és a Fáncsi-armális is jól illik az időrendi sorba.

A Jagelló-kor egyházi művészeti reprezentációjának fontos részét képezték a nagyméretű liturgikus díszkódexek. A késő középkor e monumentális sorozatokban foglalta össze a nagy egyházmegyei – vagy szerzetesi – központok teljes zenei hagyományát.¹⁵ Tisztán reneszánsz és tisztán gótikus díszű egyaránt akad közöttük, a két stílus vegyülékére ritkábban akad példa. A nagy kódexek zöme azonban hamarosan elpusztult, néha csak szétszóródott töredékekből ismerünk egy-egy székesegyházi – vagy kolostori

– használatra szánt szerkönyv-sorozatot. A 16. század első évtizedének két legjelentősebb reneszánsz könyvfestészeti emléke is csupán fragmentum: egy csonka antifonále és egy még jobban megcsonkított pszaltérium. Mindkét kódexet – a művészettörténeti és zenetörténeti szak-

¹² Hegyi István, Csutos László és Ferenc címeres nemeslevele, II. Ulászló király, 1508. április 9., Buda. Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár, Hegyi család 68 (MNL OL, DF 282.764). ÁLDÁSY 1923–1930. i. m. 69–70: No. 74; RADOCsAY 1966. i. m. 77, 10. kép.

¹³ Vátyoni Mátyás (*Mathias de Wathyon*) címeres nemeslevele, 1511. május 25., Buda. Budapest, MNL OL, DL 29.089. RADOCsAY 1966. i. m. 78, 14. kép.

¹⁴ Néhai mártonfalvi Cseh Márton fiai, János, Gábor és Mihály címeres nemeslevele, II. Ulászló király, 1514. november 30., Buda. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület egykori levéltára (MNL OL, DF 254.921). ÁLDÁSY Antal: *A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei*. [I.] 1200–1868. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, 1904. (Catalogus Bibliothecae Musaei Nat. Hungarici. II. Litterae armales [1.]) 448–449: No. III. (DXCIX); RADOCsAY 1966. i. m. 79–80, 17. kép.

¹⁵ SZENDREI 1981. i. m. 31–32.

irodalomban sokszor mint „Budai Antiphonale”¹⁶ vagy mint „Budai Psalterium”¹⁷ szerepelnek – dallamanyaga alapján az esztergomi rítushoz kapcsolta a magyar zenetörténeti kutatás,¹⁸ ami teljesen egybevág azzal a művészettörténeti megfigyeléssel, hogy az e kódexeket dekoráló miniátor-műhelynek a királyi kancellária mellett kellett tevékenykednie. A töredékes kódexek megrendelőről természetesen nem tudunk semmit; viszont mindkét darabot kétségtelenül ugyanabban a műhelyben illuminálták, amelyben több címeres nemeslevelet is a 16. század elején, Budán.

A Pszaltérium erősen hiányos, csonka kódex az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban.¹⁹ Mindössze két olyan iniciáléja van, amelyhez lapszeldísz csatlakozik. A fol. 26r *B(enedictus)*-iniciáléja a lap középső szakaszán áll. A betűt magában foglaló mező két sarkától két, egymást keresztező, hullámos akantuszinda indul, amelyek közepén egy-egy világossárga rozetta, végükön pedig akantuszvirág nyílik. A fol. 40r *C(onditor)*-iniciáléja (3. kép) igen nagy méretű (98×95 mm). Ez is középpütt helyezkedik el, s közepéhez akantuszlevél-csokor illeszkedik, amelyből lefelé és fölfelé is egy-egy hullámzó, virágos inda kanyarodik ki. A lapos akantuszlevél-kehely öt- és hétujjú, sötétvörös levelekből áll össze, s közepéből keskeny, kék levéltölcsér hajlik ki, amelyből lefelé sárga, fölfelé vörös inda sarjad. Mindkét indát vékony levelek kísérik, s visszaforduló, spirálisan kanyarodó águkon egy-egy virág ül. A *B(enedictus)*-iniciálét kísérő indák hasonló kialakításúak. A fő motívum mindkét helyen az akantuszinda és az akantuszlevél, amelyek egymásból nőnek ki, s amelyek elemenként

3. kép. *C(onditor)*-iniciálé.

Pszaltérium, fol. 40r (restaurálás előtt).
Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár

¹⁶ Bratislava, Archív mesta Bratislavy, EC Lad. 6, EC Lad 2/48–49; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Töredékek, A 23/3. DOBSZAY 1978 (1979). i. m. 35–39; JÚLIUS SOPKO: *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*. Martin, Matica Slovenská, 1981. (Stredoveké kódexy slovenskej proveniencie 1.) 51–52: No. 7; SZENDREI 1983. i. m. 78; *Pannonia regia* 1994. i. m. 427–428: No. IX-12 (MIKÓ ÁRPÁD); *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. I–II. Kiállítási katalógus. Szerk. MIKÓ ÁRPÁD–VERŐ MÁRIA. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2008. I. 74–75: No. I-13 (MIKÓ ÁRPÁD); *Renesancia*. Katalóg výtavy. Ed. Zuzana LUDIKOVÁ. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2009. 26–27: No. 1.3.17–3.19 (Zuzana LUDIKOVÁ); Juraj ŠEDIVÝ: *Gotische Minuskel in Handschriften aus dem Königreich Ungarn*. In: *Magistrae discipuli. Tanulmányok Madas Edit tiszteletére*. Szerk. NEMERKÉNYI ELŐD. Budapest, Argumentum, 2009. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület Füzetei 2.) 279–289: 287–288.

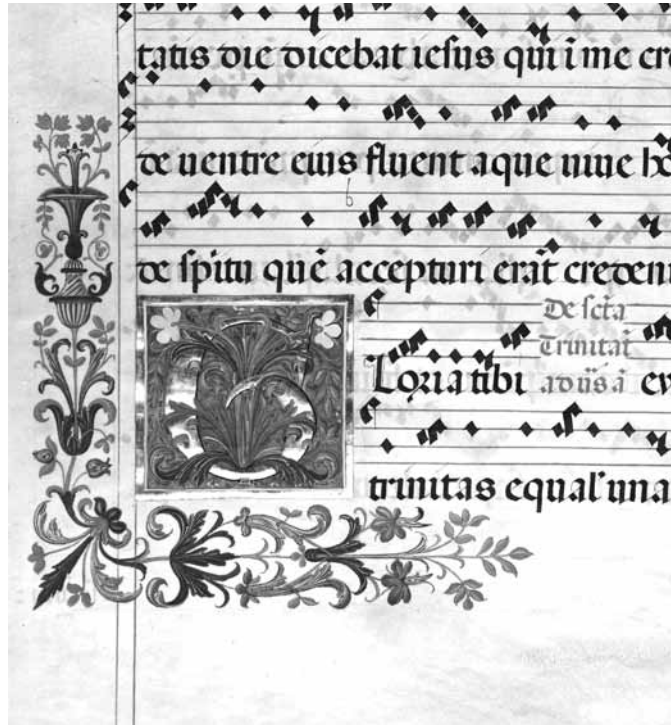
¹⁷ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I. 3b. BERKOVITS Ilona: Főszékesegyházi Könyvtár. In: *Esztergom műemlékei*. Szerk. GEREVICH TIBOR. I. Múzeumok, kincstár, könyvtár. Összeáll. GENTHON ISTVÁN. Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1948. (*Magyarország műemléki topográfijája*. I.) 310–312: No. 8; Polycarpus RADÓ: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Primae partis editio revisa et aucta cui et toti operi adlaboravit Ladislaus MEZEY. Budapest, Akadémiai, 1973. 262–263: No. 62; BERKOVITS Ilona: *Magyar kódexek a XI–XVI. században*. (Második kiadás.) Budapest, Helikon, 1975. 73; SZENDREI 1981. i. m. 31, 59–60: No. C 7, 82: No. F 43; *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*. Ausstellungskatalog. Schallaburg. Schriftleitung: Tibor KLANICZAY–Gyöngyi TÖRÖK–Gottfried STANGLER. Wien, Amt der Niederösterreichischen Landesregierung, 1982. (Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, N.F. 118.) 528: No. 572 (TÖRÖK Gyöngyi); SZENDREI 1983. i. m. 78; *Kódexek a középkori Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Szerk. VIZKELETY ANDRÁS. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1985. 163: No. 184 (SZENDREI Janka); *Pannonia Regia* 1994. i. m. 426–427: No. IX-11 (MIKÓ ÁRPÁD–ROZSONDAI MARIANNE); MIKÓ ÁRPÁD: *A reneszánsz Magyarországon*. Budapest, Corvina, 2009. (Stílusok – korszakok 3.) 85.

¹⁸ DOBSZAY 1978 (1979). i. m. 35–39; SZENDREI 1981. i. m. 31, 59–60: No. C 7.

¹⁹ BERKOVITS 1948. i. m. 310–312; *Pannonia Regia* 1994. i. m. 426–427: No. IX-11 (MIKÓ ÁRPÁD–ROZSONDAI MARIANNE). Töredéke az MTA Könyvtárában (Kézirattár, T 296). Vö. SZENDREI 1981. i. m. 82: No. F 43.

4. kép. *H(odie)*-iniciálé.
Antifonále, fol. [10v]. Budapest,
Országos Széchényi Könyvtár

5. kép. *G(loria)*-iniciálé. Antifonále, fol. 126r.
Bratislava, Archív mesta Bratislavy

váltakozva más és más színűek. A stilizált akantuszlevelek klasszicizálása, a kompozíció kiegyensúlyozott szimmetriája az itáliai reneszánsz miniatúrákhoz vezet vissza. Az ornamentika felépítését szabályozó elvnek is, az egyes motívumoknak is legközelebbi párhuzamai az 1507-ben Budán kiadott címeres nemeslevelek.

A másik kódex, az Antifonále töredékeit az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik (4. kép).²⁰ Knausz Nándor pozsonyi levéltári palliumok közül emelte ki őket.²¹ A ma is Pozsonyban lévő, erősen csonka anyakódexben – amint erre nemrégiben fény derült – gótikus lapszédíszek is vannak, amelyeket a szlovák kutató Ulrich Schreier köréhez kapcsolt, és ezért 1490 körülre, illetve a 15. század végére datált.²² A gótikus és reneszánsz ornamentika azonban nem váltakozva, hanem

²⁰ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Töredékek, A 23/3. *Pannonia regia*. 1994. i. m. 427–428: No. IX-12 (Mikó Árpád).

²¹ Knausz Nándor kódextöredékeiről átfogóan KÖRMENDY Kinga: *A Knausz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa*. Budapest, MTA Könyvtár, 1979. Az OSZK töredékeiről uo. 12–13.

²² Dušan BURAN: Bratislavská kapitula a Univerzita Istropolitana na prahu novoveku. In: *Renesancia. Umenie medzi neskorou gotikou a barokom*. Ed. Ivan RUSINA. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2009. (Dejiny slovenského výtverného umenia 3.) 12–14 (1490 körül). A katalógustétel uo. 873–874: No. 230, 15. század végi datálással. A pozsonyi kódexnek megjelent CD-n a *facsimiléje* is, ennek művészettörténeti kommentárját szintén Dušan Buran írta. *Bratislavský antifonár III*. (CD-ROM *facsimile*) Ed. Ľubomír JANKOVIČ–Dušan BURAN. Martin, 2005. A CD ismeretét Zuzana Ludiková-nak köszönöm. Dolgozatomban e CD-*facsimile* főlíószámozását követem, ami nem mindig egyezik meg a kódexnek az MTA Zenetudományi Intézetének honlapján tanulmányozható részletes, feltáró listájával: Corpus Antiphonalium Officii Ecclesiarum Centralis Europae [CAO ECE] (letöltve: 2012. december 9.).

eltérő szisztéma szerint és erősen elkülönülve jelenik meg a kódexben: a gótikus lapszédíszek egymás után felsorakoztatva nyolc fólión, mindig a rektó oldalon, iniciálé nélkül (a tartalomhoz nem szervesen illeszkedve);²³ a reneszánsz szédíszek viszont mindig iniciáléhoz csatlakozva, a csonka kódex elején és végén is, ünnepi alkalmakhoz illesztve.²⁴ A kétféle szisztéma között nemcsak stiláris különbség van, hanem kvalitásbeli is; a laposan modellált gótikus indák gyenge tucatmunkák, az antikizáló darabok viszont invenciózusak és igen gazdagon részletezettek.

A fol. 38r-tól a fol. 45v-ig terjedő, gótikus díszítésű nyolc fólió ráadásul egyetlen, ép ívfüzetet alkot: a fol. 37v őrszava megjelenik a fol. 38r tetején (*honorificabo*), a fol. 45v őrszava pedig a fol. 46r tetején (*nubibus*). A fol. 46r-tól terjedő (összesen hét ívfüzetnyi) rész a fol. 101v-ig folyamatos (és díszítetlen). A fol. 102r-val kezdődő, mintegy hatvan fóliónyi szakasz ismét hiányos. Ide esik viszont négy reneszánsz iniciálé, amelyek közül a fol. 126r-val kezdődő ívfüzet (mindjárt az első lapon a *Gloria*-iniciáléval, 5. kép) ép, és a következő ívfüzet eleje is pontosan csatlakozik hozzá, mindjárt az első levélen, a fol. 135r és 135v oldalán is egy-egy reneszánsz iniciáléval: *S*(apientia), illetve *L*(oquere), (6–7. kép). Az az ívfüzet, amelyben a fol. 153r *P*(ax)-iniciáléja fennmaradt, csonka. Az elől fennmaradt egyetlen – kivágott, majd visszarakasztott – reneszánsz iniciálé (fol. 30r *S*(ede)) ép ívfüzetben van, amelynek folytatása is csonkítatlan, benne a már említett nyolc gótikus lapszédíszszel. A hiányok ugyan elég nagyok, az azonban, hogy a gótikus díszítmények egyetlen ívfüzetet dekorálnak, arra figyelmeztet, hogy nem szükséges ezt a szakaszt feltétlenül a reneszánsz ékítmények elkészülte utánra datálni. Lehet, hogy a megrendelők kipróbálták a tradicionális díszítési módot, majd másképp döntöttek; a divatos újdonságot választották, ami mellesleg jóval kevesebb miniatúrát – és valószínűleg kisebb költséget – jelentett. Az írás – amennyire meg tudom ítélni – ugyanaz, mint az előző ívfüzeté.

A reneszánsz díszű iniciálékat már a kódex írásakor eltervezték, mert gondosan kihagyták a helyüket; gótikus miniatúradíszű iniciálék egyáltalán nincsenek a ránk maradt lapokon.²⁵ Az iniciálék közül egy, a karácsonyi *A*(ve spes nostra) három kottasornyi helyet foglal el, a többi hat csupán kétsornyt. A kódex elejéről származó budapesti töredéksor két dekoratív iniciáléja a karácso-

6. kép. *S*(apientia)-iniciálé.
Antifonále, fol. 135r. Bratislava,
Archív mesta Bratislavy

²³ Bratislava, Archív mesta Bratislavy, EC Lad. 6, fol. 38r, 39r, 40r, 41r, 42r, 43r, 44r, 45r. A Vízkereszt utáni második vasárnapot követő pénteken jelenik meg a gótikus lapszédísz, és a Hetvenedvasárnapon tűnik fel az utolsó. Nincs liturgiái szempontból kiemelő szerepe, mechanikusan követi az ívfüzet rektó oldalait. *Feria 6. infra Hebdomadam II. Epiphaniae* [fol. 38r], *Sabbato infra Hebdomadam II. Epiphaniae* [fol. 39r], *Sabbato infra Hebdomadam II. Epiphaniae* [fol. 40r], *Dominica 4. post Epiphaniam* [fol. 41r], *Dominica in Septuagesima* [fol. 42r], *Dominica in Septuagesima* [fol. 43r], *Dominica in Septuagesima* [fol. 44r], *Dominica in Septuagesima* [fol. 45r].

²⁴ Bratislava, Archív mesta Bratislavy, EC Lad. 6, fol. 30r, 126r, 135r, 135v, 153r; valamint a kódex elejéről az Országos Széchényi Könyvtár töredékein két iniciálé, szédíszszel.

²⁵ Igaz, a csonka kódexből a húsvéti ünnepek zöme – kivált a Feltámadás vasárnapja – hiányzik. Ide biztosan esett iniciálé. Érdekes azonban, hogy a Nagyhét kezdetére, Virágvasárnapra nem került (fol. 87r: *Dominica Palmarum*), és Nagypéntekre sem (fol. 108v: *Feria vj in Parasceve; Lamentatio*).

7. kép. *L(oquere)*-iniciálé. Antifonále, fol. 135v.
Bratislava, Archív mesta Bratislavy

fonále budapesti töredékein is, valamint az Esztergomban őrzött Pszaltérium iniciáléiban is. Adjusz-
tálásuk azonban az *all'antica* iniciálékét követi, szinte mesterművei a megtévesztésnek.

Az Antifonáleban az iniciálék melletti lapszédíszek kétféle kompozíciót váltogatnak. A fol. 30r *S(ede)*-iniciáléja a bal felső sarokban áll, és a sarokban átlósan elhelyezett akantuszcsokorból induló viráginda diminuált mása a gersei Pető-armálison hasonló helyzetben látható. A lefelé hulló inda azonban más irányt vesz: az első hullám után kiegyenesedik, és lefelé tartva a Fáncsi-armálison látható vékony szédísz rendjét követi. A színezés is hasonló: sötétvörös arany csúcsfényekkel, kék, világoszöld és fakó sárga. A fol. 126r *G(loria)*-iniciáléja a bal alsó sarokba került. A kompozíció azonban nem azt a hullámos indát utánozza, amit várnánk, hanem – az átlósan álló levélcsoorból kétfelé hajló – mindkét irányban egyenes sávú dísz következik, a vékony szárról párhuzamosan sarjadó, visszahajló levelekkel és virágokkal. A felfelé haladó vázalemben végződik, amelynek a felső pereméről lecsüngő indák arabeszkmotívumra emlékeztető lila virágban, illetve bimbóban végződnek. A fol. 135r *S(apientia)*-iniciáléja ismét a bal felső sarokba került, és az átlósan álló, palmetta közepű levélcsoorból kétfelé haladó inda szabályosan hullámozva halad. Levelei és virágai, kacsai és bimbói igen változatosak, és a felső folyondárban feltűnik egy kék színű bőségszaru is. A fol. 135v *L(oquere)*-iniciáléja a bal alsó sarokban helyezkedik el, a szédísz átlósan álló virágtöből hullámszik kétfelé, a címeres nemesleveleken látható módon, csak valamivel gazdagabban. Főleg a felfelé haladó inda komplikált, a hajladozó szálak a felhasadó akantuszlevelek mögül bukkannak

nyit liturgiához kapcsolódik (*Ave spes nostra, Hodie sciatis*). A pozsonyi kódex töredékes elején, a fol. 30r-n álló *S(ede a dextris meis)* a karácsonyi ünnepkör utáni első évközi vasárnapnak ad vizuális hangsúlyt, a szintén töredékes végén, a fol. 126r-n látható *G(loria tibi Trinitatis)* a Szentháromság vasárnapján, a fol. 135r-n látható *S(apientia aedificavit)* az Úrnapján az ünnep kezdetét emeli ki, a fol. 135v-n álló *L(oquere Domine)* pedig a Pünkösöd nyolcada utáni vasárnapot (gyakorlatilag az Úrnapja utáni évközi időszak elejét),²⁶ végül a fol. 153r *P(ax huic domui)* iniciáléja a templomszentelési *officium* kezdetét jelöli.

Az iniciálék betűi amúgy nem klasszikus kapitálisok, hanem a kódexek (gótikus rotunda) írása lombard iniciáléinak rajzát követik. A fol. 153r *P(ax)* iniciáléjának jobbra elnyúló, hosszú talpa van, a fol. 30r *S(ede)* és a fol. 135r *S(apientia)* iniciáléinak függőleges zárásai érintik a betűk hurkát, a fol. 126r *G(loria)* iniciáléját spirálisan szerkesztették, a fol. 135v *L(oquere)* iniciáléja talpának pedig magas felnyúlók a vége. Ugyanilyen típusúak a betűk az Anti-

²⁶ Szó szerint rubrummal: *Dominica post octavas Pentheosten* (!).

ki, és még egy bőségszaru is megjelenik az inda közepén. Az iniciálé vörös hátterét apró, függőleges aranyvonalkák élénkítik oly módon, mint a címeres nemeslevelek címerképeinek hátterét. A fol. 153r *P(ax)*-iniciáléja a lap közepére került; a lapszédísz kettős indája az iniciálé levéldíszéből ágazik ki. Nem függőlegesen álló, egyetlen szála fűzött ornamentika, hanem a sarokra állított típus hullámos indái haladnak le és fölfelé.

Az OSZK töredékeinek két illuminált lapja tovább folytatja ezt a formai gazdagságot. Pontosabban fogalmazva: inkább intonálja, mivel a lapok a kódex elejéről valók. A fol. [10v] *H(odie)*-iniciáléja a lap közepén áll, mellette vékony szála fűzött, szimmetrikusan kétfelé hajladozó levelek és virágok sora fut (4. kép). A szintén a lap [fol. 9r] közepére került *A(ve)*-iniciálé mellett ugyanilyen típusú a szédíszítmény, csak éppen kicsit keskenyebb sávban halad, s nincs az indáknak és a virágoknak tere arra, hogy egymást keresztezve töltsék ki a keretet. A színek itt is ugyanazok, mint a többi lapon. Kétségkívül ezek a kompozíciók hasonlítanak a legjobban a Fáncsi-armális szédíszére.

A magam részéről elképzelhetetlennek tartom, hogy az Antifonále – vagy a vele szorosan összetartozó Pszaltérium – reneszánsz dekorációja 1490 körül készült volna, pláne Bécs vonzáskörzetében.²⁷ 1490 körül még Budán sem így dolgoztak. Tetszetős lenne a gondolat, hogy a 15. század végén Bécsben vagy Pozsonyban a könyvfestészetben is megjelent volna az olasz reneszánsz hatása. De mit lehet tenni akkor, ha az összes datált analógia a 16. század első évtizedére esik? Ezek a párhuzamok jelenleg a Budán 1507-ben és 1511-ben kiadott címeres nemeslevelek.

Azt sem tartom továbbá hihetőnek, hogy egyes-egyedül Ulrich Schreier köréhez volna kapcsolható ez a nyolclapnyi ívfűzet – jöllehet a mesternek és műhelyének *œuvre*-jét több mint kétszáz kódexből és ősnymtatványból állították össze.²⁸ Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy ez az Antifonále a pozsonyi káptalan megrendelésére készült, akkor – a kutatási tradíció szerint – kézenfekvő, hogy festett díszítését a közeli Bécshez kapcsoljuk. Hogy Pozsony milyen sok szállal kapcsolódott oda, azt Han János kanonok kódexei is jó példázzák, amelyek csakugyan Ulrich Schreiernek és műhelyének a munkái.²⁹ Azok az indák azonban jóval testesebbek, gazdagabban modelláltak, mint az Antifonále vérszegény, gótikus lapszédíszei. Nem hiszem egyébként, hogy ezekről az indákról hajszálpontosan el lehetne dönten, hogy 1490 körül készültek-e, vagy csak bő tíz évvel később, 1500 után. Elképzelhető az is, hogy a 16. század elején Esztergomban vagy Budán is festettek gótikus miniatúrákat. Az pedig végképp nem elképzelhetetlen, hogy a pozsonyi káptalan Budán készíttessen szerkönyvet. A nyitrai székesegyház számára 1497-ben ugyanott rendeltek *all'antica* tabernákulumot, ahol a pesti plébániatemplomnak kettőt;³⁰ az itáliai reneszánsz művek forrása az egész régióban még a 16. század elején is Buda és Esztergom volt.

²⁷ Kétségtelen, hogy Mátyás király 1485 júniusától, a város elfoglalásától kezdve többször időzött a városban (leghosszabban 1487 késő ősztől 1489 márciusáig), ám az ausztriai és a morva háborúk idején ostromról ostromra vándorló uralkodó udvarával véglegesen nem költözött oda. Ideje jó részét – így például az 1485 karácsonyától 1486 nyaráig, vagy az 1489. március közepétől 1490. február elejéig tartó időszakot – továbbra is Magyarországon, főképp Budán töltötte. Vö. HORVÁTH Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490)*. Budapest, História-MTA Történettudományi Intézet, 2011. passim. Természetesen a Corvina könyvtár is Budán maradt.

²⁸ Michaela SCHULLER-JUCKES: *Ulrich Schreier und seine Werkstatt. Buchmalerei und Einbandkunst in Salzburg, Wien und Bratislava im späten Mittelalter*. Dissertation, Universität Wien. Wien, 2009. Boreczky Annának köszönöm, hogy a disszertációra – és internetes hozzáférhetőségére – felhívta a figyelmem.

²⁹ HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofelek*. Budapest, Magyar Bibliophil Társaság, 1929. 152–158; SCHULLER-JUCKES 2009. i. m.

³⁰ A nemrég előkerült nyitrai tabernákulumról először írt Jozef MEDVECKÝ: Renesančné pastofórium v Nitre. *Pamiatky a múzeá*, 57. 2008. 1. 72–73; Uő.: Ranorenesančné tabernákulum z roku 1497 v Nitre. *Pamiatky a múzeá*, 57. 2008. 3. 28–30. Lásd még MIKÓ Árpád: Reneszánssz, magyar reneszánsz, magyarországi reneszánsz. Részletek egy stíluskorszak kutatásának történetéből. In: *Mátyás király öröksége* 2008. i. m. II. 115–146: 138; MIKÓ 2009. i. m. 98–99.

Az viszont egészen biztos, hogy az Antifonále mellé a Pszaltériumot is be kell vonnunk a vizsgálatba, mert írása, notációja és főképp illuminálása alapján szorosan összefügg az Antifonálével – jóllehet gótikus indák nem maradtak benne fenn. Fontos volna a két kódex provenienciáját tisztázni. A Pszaltériumot az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzik; kötése a 16. század második felében készült Nyugat-Magyarországon, talán Nagyszombatban vagy annak környékén.³¹ Mióta van az esztergomi – a kora újkorban Nagyszombatban székelő – egyház tulajdonában, nem tudjuk; mindenesetre igen régóta. Az Antifonále ma a pozsonyi városi levéltárban (Archív mesta Bratislavy) található, ahová a pozsonyi káptalan könyvei közül került. Ott kezdték el megcsonkítani, midőn levéltári palliumoknak vágták föl a lapjait. Ez az eredete az OSZK-beli Knaut-töredékeknek. Az anyakódexet azután tovább darabolták a két világháború között Pozsonyban is, így jutott végül – antikváriusi kézen át és kissé megfogyatkozva – az Archív mesta Bratislavy tulajdonába.³² Erről a kódexről sem tudjuk, hogy pontosan mikor jutott a káptalan könyvtárába. Dobszay László és Szendrei Janka írását a Magyar Királyság központi területére, az Esztergom-Buda központba lokalizálták. Nem zárható ki, hogy a török elől menekülő egyházak vitték magukkal nyugatra. A váradi székesegyház értékes, nagy karkönyveit is elmenekítették, így jutottak az ecsedi várba.³³ Nem zárható ki azonban – ahogy felvettem –, hogy a pozsonyi káptalan nemcsak Bécsben, hanem Budán is készítettett magának kóruskönyveket. Ebben az esetben a Pszaltérium került utólag az esztergomi könyvek közé.

Balogh Jolán megpróbálta a helyi fejlődésből levezetni ennek az indastílusnak a geneziséjét; a sokszínű akantuszindák gyökerei eszerint egészen a Cassianus-mesterig vezethetők vissza.³⁴ Az indák antikizálása azonban nem közvetlen másolata az olasz előképekének. Az iniciálék kétarcúsága ugyanezt tükrözi. Ritka eset, amikor az olasz reneszánsz motívumok így beleízesülnek a gótikus hagyományba. Olyan, mint egy antikizáló oszlop, amelyen a klasszikus kannelúrák pálcáthatásban folytatódnak. S ezeknek az indáknak utóéletük is van: Wehli Tünde hangsúlyozta, hogy az eltűnt Perényi-misszálé néhány sarokra komponált, tarka indadíszre ezekre az armálisokra tekint vissza.³⁵ A Perényi-misszálé talán 1522-ben készült,³⁶ s benne antológiaszerűen megtalálható volt a Jagelló-kori budai miniatúrafestészet szinte összes irányzata.

Tárgyszavak:

Budán kiadott címeres nemeslevelek; Jagelló-kori miniatúrafestészet; liturgikus kódexek; kódextöredékek; Pozsony; Buda; Esztergom

³¹ *Pannonia regia*. 1994. i. m. 426–427: No. IX-11 (ROZSONDAI Marianne).

³² JURAJ ŠEDIVÝ: *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*. Bratislava, Chronos, 2007. 215–216. A töredékek egyébként – a rajtuk látható leltári számok alapján – 1934 és 1944 között kerültek jelenlegi őrzési helyükre.

³³ MIKÓ Árpád–MOLNÁR Antal: A váradi középkori székesegyház kincstárának inventáriuma (1557). *Művészettörténeti Értesítő*, 52. 2003. 303–318.

³⁴ BALOGH Jolán: *Mátyás király és a művészet*. Budapest, Magvető, 1985. 301, 304.

³⁵ HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofelek*. Hasonmás kiadás és újabb adatok. Szerk. WEHLI Tünde. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1992. 289. (WEHLI Tünde).

³⁶ MIKÓ Árpád: Perényi Imre váradi püspök eltűnt Missaléja. *Művészettörténeti Értesítő*, 61. 2012. 291–311.

Árpád Mikó

The Grant of Arms of Imre FánCSI (1511) and two Representative Codices with Musical Notations Illuminated in Buda

Imre FánCSI's armored letter patent of nobility, issued on 16 September 1511 in Buda, is decorated on the heraldic left side with elegant painted marginalia. The composition consists of floral elements: symmetrically arranged, stylized acanthus leaves and flowers grow in alternating colours from a slim stem. The marginalia follows an Italian prototype: from a great distance they reflect the inventions of Attavante degli Attavanti. The tatters hanging on either side of the shield or fluttering beside the helm follow heraldic conventions; the traditional details are flawlessly arranged to form a symmetrical composition.

In his study on Renaissance armored letters patent of nobility (1965/1966), Dénes Radocsay brought together the oeuvres of several miniaturists (necessarily named after their work), including the one in which the FánCSI Grant of Arms falls: work of the so-called Master of the Csicsery Grant of Arms. (In addition, three others are embellished with similar marginalia; all of them date from 1507.) The marginalia of the FánCSI Grant of Arms is very similar to the marginalia found on the pages of the fragmentary Antiphonary of the National Széchényi Library (Manuscript Collection, Fragments, A 23/3). Radocsay, however, was not familiar with them, as they were only identified and published in 1979 by the music historian László Dobszay. The Budapest Antiphonary fragments belong to a group of fragments that form a larger, albeit very incomplete Antiphonary volume (today Archív mesta Bratislava) that was dispersed in the 1930s after having been in the possession of the Chapter of Pozsony (today Bratislava, Slovakia). Renaissance decorated initials are found at the beginning and the end of the volume, always accompanied by painted marginalia, highlighting important feasts of the liturgical year. However, in the middle of the book a single gathering is embellished with Gothic marginalia (in the recto of each folio). The Gothic marginalia have no decorative initials and the decorations are not tied to any kind of feast. This decoration is routinely connected with the circle of Ulrich Schreier and is dated to the last decade of the 15th century; however the *all'antica* decoration links the manuscript with the Grants of Arms issued in Buda in the first decade of the 16th century. The Renaissance decoration organically fits into the codex's writing. The Gothic elements are purely incidental.

It is important to include in this study a fragmentary *Psalterium* that came down to us from the Chapter Library of Esztergom and is decorated with the same kind of *all'antica* ornamentation (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár). The question remains as to whether these two codices with musical notations – previously referred to by scholars as *Antiphonale Budense* and *Psalterium Budense* – were done in Buda for commissions from Pozsony or originally belonged to the Chapter of Esztergom. We know nothing about the commissioners of the codices; however both volumes were undoubtedly illuminated in the same workshop, in which several armored letters patent of nobility were embellished in the first decade of the 16th century.

Radek Tünde

Középkori történetírás és képi ábrázolás

Johannes de Utino „Világkrónikájának” német nyelvű kéziratai (15. század)¹

A kéziratállomány

Dr. Radek Tünde
Irodalomtörténész
ELTE BTK Germanisztikai Intézet,
Német Nyelvű Irodalmak Tanszéke
Kutatási területe:
középkori német irodalom
E-mail: radek.tunde@btk.elte.hu

A Johannes de Utino² neve alatt ismert „Világkrónika” a maga korában nagy népszerűségnek örvendhetett, legalábbis ezt látszik igazolni a fennmaradt kéziratállomány: Vizkelety András az Utino-kutatásra vonatkozó alapvető tanulmányában 1985³-ben, illetve 1988⁴-ban összesen 15 latin (3 *rotulus* és 12 kódex) és 2 német nyelvű kéziratot (kódex) azonosított be. A kutatások jelenlegi állása szerint az Utino-kéziratállományhoz sorolhatunk még további 5 latin nyelvű *rotulust*, 3 latin nyelvű kódexet, 3 német nyelvű és 2 francia nyelvű kódexet.⁵ A „Világkrónika” első latin nyelvű szövegei a 14. század közepe tájára datálhatók,⁶ míg a német és francia nyelvű szö-

¹ A tanulmány az OTKA K 68.394 projekt keretében készült, projektvezető: Veszprémy László (Hadtörténeti Intézet és Múzeum).

² Az ajánlás, valamint a prologus alapján a kutatás a „Világkrónika” szerzőjét Johannes de Utinóval azonosította, aki magiszteri fokozattal rendelkező teológus volt, az aquileiai egyházmegyében inkvizitorként tevékenykedett, és 1363-ban a friuli ferences konventben hunyt el. A szerzőről több információ nem is nagyon áll rendelkezésre. VIZKELETY András: Johannes de Utino világkrónikájának szövegahagyományozása. *Magyar Könyvszemle*, 101. 1985. 195–209: 198; Uó.: Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino. In: *De captu lectoris. Wirkungen des Buches im 15. und 16. Jahrhundert – dargestellt an ausgewählten Handschriften und Drucken*. Hrsg. Wolfgang MILDE–Werner SCHUDER. Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1988. 289–309: 292. Tevékenységi helye szerint: Johannes de Utino, származási helye szerint: Johannes a Mortiliano, harmadik mellékneve, a „Longus” is ismert, amely feltehetőleg magas termetével függött össze. VIZKELETY 1985. i. m. 198. Vita tárgyát képezte, hogy a krónika Ádám-tól Krisztusig tárgyalt világtörténeti részén kívül a pápák és császárok listája, illetve a pápa-császár-krónika is Johannes de Utino nevével kapcsolható-e össze. A magyar kutatás csak az üdvtörténeti részt tartja az ő művének. Összességében tehát szerencsésebb Johannes de Utino krónikájának folytatójáról beszélni. Lásd ehhez összefoglalóan: VESZPRÉMY László: Martin von Troppau in der ungarischen Historiographie des Mittelalters. In: *Die Anfänge des Schrifttums in Oberschlesien bis zum Frühhumanismus*. Hrsg. Gerhard KOSELLEK. Frankfurt am Main–Berlin–Bern, Peter Lang, 1997. (Tagungsreihe der Stiftung Haus Oberschlesien 7.) 225–236: 231–236; Uó.: Egy későközépkori világkrónika a Mátyás-kori historiográfiában. Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepciója. *Századok*, 144. 2010. 2. 465–484. Az újonnan talált, 1338-ra datálható tekercs nagy valószínűséggel el fogja dönteni a szerzőség kérdését (lásd részletesebben a 6. jegyzetet).

³ VIZKELETY 1985. i. m. 195–198.

⁴ VIZKELETY 1988. i. m. 290–292.

⁵ A jelenleg ismert teljes kéziratállományra helyszűke miatt itt nem térhetek ki. Az ezzel kapcsolatos összefoglaló tanulmányom „Johannes de Utino „Világkrónikájának” kéziratjai (14., 15. század) és a német nyelvű kéziratok provenienciája” címmel reményeim szerint a *Magyar Könyvszemle*-ben fog megjelenni 2013 első negyedében.

⁶ A kutatás jelenlegi állása szerint a legkorábbi kéziratot, egy pergamen *rotulust* (Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Ms. lat. fol. 899) 1338-ban keltezték: Bernd MICHAEL: Johannes de Utino: *Compilatio historiarum Veteris Testamenti*. In: *Glanz alter Buchkunst. Mittelalterliche Handschriften der Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz*. Ausstellungskatalog.

vegek a 15. század második felében (1460 körül) készültek. Vizkelety András az akkor ismert latin kéziratokat tartalmi kritériumok és az egyes szövegek záróéve alapján három csoportra osztotta. Számunkra különösen a harmadik csoport⁷ bír jelentőséggel, mivel az ide sorolható példányok a krónika törzsanyagát képező bibliatörténeti összefoglalón,⁸ illetve pápa–császár–krónikán⁹ kívül egy magyar krónikafüggelék¹⁰ is tartalmazznak. Ehhez a krónikacsoportozáshoz tartoznak a következő kéziratok:¹¹

- *Bu1* – Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. lat. 544. Papírkódex, illusztrált, 15. század 3. negyede;
- *Vat* – Roma, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Ottob. 479. Pergamenkódex, illusztrált, 15. század 3. negyede;
- *W* – Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, Cod. Guelf. 1.6.5. Aug. 2°. Pergamenkódex, illusztrált, 15. század 3. negyede.

A három kézirat közül *W* alapján a magyar krónikafüggelék a 19. században kétszer is kiadták, mégpedig Toldy Ferenc és Mátyás Flórián.¹² A vatikáni kézirat (*Vat*) a „Liber Thome de Drag”¹³ *possessor*-bejegyzés¹⁴ alapján került az érdeklődés középpontjába. Mint ismeretes, Drágyi Tamás Mátyás király szolgálatában állt a 15. században. 1486-tól királyi személynök (*cancelarius personalis praesentiae regiae*), 1489-től pedig szentszéki követ volt,¹⁵ s így szerzőségének

Braunschweig, Herzog Anton Ulrich-Museum–Berlin, Sonderausstellungshalle der Staatlichen Museen–Köln, Schnütgen Museum. Hrsg. Tilo BRANDIS–Peter Jorg BECKER. Wiesbaden, Reichert, 1988. 172: No. 80. A *rotulus*ról egyelőre nincs modern leírás, ez egy következő tanulmány feladata lesz. Mindenesetre szintén Michael szerint a kézirat kivitelezése nagyon közel áll a velencei *rotulus*éhoz (lásd 41. jegyzet: *Ve*). Bernd MICHAEL: Rolle und Codex – zwei Neuerwerbungen mittelalterlicher Handschriften. *Jahrbuch Preußischer Kulturbesitz*, 28. 1991. 391–405: 399, 404. Studt szintén megemlíti a kéziratot: Birgit STUDET: Gebrauchsformen mittelalterlicher Rotuli: Das Wort auf dem Weg zur Schrift – die Schrift auf dem Weg zum Bild. In: *Vestigia Monasteriensia. Westfalen – Rheinland – Niederlande*. Hrsg. Ellen WIDDER–Mark MERSIOWSKY–Peter JOHANEK. Bielefeld, Verlag für Regionalgeschichte, 1995. (Studien zur Regionalgeschichte 5.) 325–350: 349.

⁷ VIZKELETY 1988. i. m. 291.

⁸ Ádám teremtésétől Krisztus koráig, az apostolok kiküldéséig.

⁹ A pápa–krónika II. Piusz pápáig, 1458-ig, a császár–krónika III. Frigyes császárig, 1452-ig tárgyalja az eseményeket.

¹⁰ A magyar krónikafüggelék Géza fejedelemmel (a 970-es évek elejétől 997-ig nagyfejedelem), illetve fiával, I. István királlyal (1000/1001–1038), Magyarország első szentté avatott királyával veszi kezdetét és Mátyás király (1458–1490) kormányzásának idejével, az 1459-es esztendővel zárul.

¹¹ A tanulmány további részében a kéziratok jelölésére vonatkozóan a Vizkelety Andrástól átvett rövidítéseket alkalmazom. A kéziratok leírásai átvételek Vizkeletytől. Vö. VIZKELETY 1988. i. m. 291.

¹² *Analecta monumentorum Hungariae historica*. Ed. FRANCISCUS TOLDY. Pest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1860. 75–86; illetve Joannis de Vtino brevis narratio de regibus Hungariae. Recensuit et praefatus est Florianus M[ATTIAS]. In: *Historiae Hungariae fontes domestici*. I. Scriptores 3. Ed. Uő. Pécs, k. n., 1884, 266–275; BARTÓK Gertrud 1992-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen készült (történelem–latin) szakdolgozatában (*Iohannes de Utino Világkrónikájának magyar történeti függeléke*) összehasonlítja Toldy Ferenc és Mátyás Flórián kiadását *W*-vel és *Bu1*-el (ez utóbbit *Bu*-nak jelöli). A wolfenbütteli latin kézirat magyar krónikafüggelékének magyar nyelvre fordításához Toldy kiadása alapján lásd: Rövid elbeszélés Magyarország királyairól, 1459/63. In: *Krónikáink magyarul*. Válogatta, fordította KULCSÁR Péter. Budapest, Balassi, 2006. (Történelmi források 3. Szerk. KŐSZEGHY Péter.) 85–92.

¹³ Átvétel Vizkeletytől. Vö. VIZKELETY 1988. i. m. 291.

¹⁴ Bár a bejegyzés másodlagos helyen maradt meg: „Talán a könyvnek egy leszakadt üres lapjáról, vagy korábbi kötetstábláról származik.” Vö. HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilmek*. Hasonmás kiadás és újabb adatok. Szerk. WEHLI Tünde. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1992. 261. Lásd még korábbról: KARÁCSONYI János: Adalék krónikáink történetéhez. *Magyar könyvszemle*, ÚF 3. 1895. 219–226: 224. Megjegyzendő azonban, hogy a kódex Budáról került először a török elől menekítve Csehországba, majd onnét a 30 éves háború alatt Krisztina svéd királynő, Gusztáv Adolf lánya gyűjteményébe, majd Rómába (VIZKELETY 1988. i. m. 207).

¹⁵ VIZKELETY András: Drágyi Tamás. In: *Új magyar irodalmi lexikon*. Szerk. PÉTER László. (Második, javított, bővített kiadás.) Budapest, Akadémiai, 2000. 505; BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1971. 254–259.

kérdése is felvetődött.¹⁶ Ennek köszönhetően találjuk a szakirodalomban a Johannes de Utino nevével fémjelzett krónikákkal kapcsolatban a „Drági-féle kompendium” kifejezést.¹⁷

A negyedik csoportban Vizkelety András két német nyelvű kéziratról ír, a berliniről (*Be*) és a budapestiről (*Bu2*),¹⁸ amelyek szintén tartalmazzák az Ádámtól Krisztus koráig tárgyalt világtörténetet, a pápa–császár–krónikát és a magyar királyok krónikáját. Időközben felszínre bukkant még 3 német nyelvű kézirat, mégpedig a turócszentmártoni (*Ma*¹⁹) és 2 frankfurti, amelyek közül az egyik töredék. A jelenleg ismert német nyelvű kéziratok közül ugyancsak 3 tartalmazza a fent említett világtörténeti részt a pápa–császár–krónikával és a magyar krónikafüggelékkel:

- *Be* – Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 947. Papírkódex, 405×290 mm, 186 fol., illusztrált, 15. század 3–4. negyede, bajor-osztrák térség.²⁰ Az egykori berlini Királyi Könyvtár (Königliche Bibliothek zu Berlin)²¹ tulajdonába vásárlás útján került a müncheni Ludwig Rosenthal antikváriustól 1880-ban (szerzeményi napló száma 10930),²²
- *Bu2* – Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. germ. 53. Pergamenkódex, ca. 405×295 mm, 50 fol., illusztrált, 15. század 3. negyede, lehetséges keletkezési hely: bajor-osztrák térség. A 19. században még a heiligenkreuzi ciszterciek tulajdonában volt, a budapesti könyvtár állományába Faragó József antikváriustól került csere útján 1935-ben²³ (végleges napló száma 1935/49)²⁴;
- *Ma* – Martin/Turócszentmárton/(Turz-)Sankt Martin, Slovenská Národná Knížnica, Archív literatúry a umenia, J 324. Papírkódex, 417×285 mm, 51 fol., illusztrált, 15. század második fele.²⁵

¹⁶ Lásd ehhez KARÁCSONYI 1895. i. m. 224–226, részletesebben VIZKELETY: 1988. i. m. 304–305; MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest, Akadémiai, 1967. 76–77; a legújabb eredményekhez lásd VESZPRÉMY 2010. i. m. 483–484.

¹⁷ „A Drági-féle kompendium” című fejezet nyomán Mályusz alapján (MÁLYUSZ 1967. i. m. 76–77).

¹⁸ VIZKELETY 1988. i. m. 291–292.

¹⁹ A kéziratelnevezések rövidítésénél a Vizkelety András által alkalmazott gyakorlatot vettem át: a mindenkori szigla a kézirat őrzési helyének kezdőbetűjéből/kezdőbetűiből tevődik össze. (VIZKELETY 1988. i. m. 290–292.)

²⁰ VIZKELETY 1988. i. m. 291; Tünde RADEK: *Johannes de Utino, Weltchronik in deutscher Übersetzung. Anhang über die ungarischen Könige*. Debrecen, KLTE, 1994. (Szakdolgozat, kézirat), illetve Uő.: *Johannes de Utino: Weltchronik in deutscher Übersetzung. Anhang über die ungarischen Könige. Bearbeitete und ergänzte Diplomarbeit als digitalisierte Fassung*. Budapest, CD-ROM, 2008. 19–20. Lásd még Bernd MICHAEL: *Johannes de Utino: Weltchronik (dt.)*. In: *Aderlass und Seelentrost: Die Überlieferung deutscher Texte im Spiegel Berliner Handschriften und Inkunabeln*. Hrsg. Peter Jörg BECKER–Eef OVERGAUW. Mainz am Rhein, Philipp von Zabern, 2003. 428: No. 202.

²¹ A Staatsbibliothek zu Berlin korábbi, 1701 és 1918 között használt megnevezése „Königliche Bibliothek zu Berlin”.

²² RADEK 1994. i. m., illetve RADEK 2008. i. m. 19. – *Az Akzessionsjournal. Handschriftenabteilung* [Kéziratosztály]. 1863–1886, „Handschriften-Abteilung. Accessio manuscriptorum. 1863–1886” (fénymásolat) alapján.

²³ Benedict GSELL: *Verzeichniss der Handschriften in der Bibliothek des Stiftes Heiligenkreuz*. Wien, Hoelder, 1891. (Handschriften-Verzeichnisse, Xenia Bernardina 2/1.) 115–272: 162. András VIZKELETY: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. I. Wiesbaden, Harrasowitz, 1969. 127–129; VIZKELETY 1988. i. m. 291–292; RADEK Tünde: *Johannes de Utino világkrónikája*. In: *Csillag a holló árnyékában. Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Szerk. FÖLDESI Ferenc. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008. 76–77. A kézirat provenienciájához a 19. század közepéről, 20. század elejéről származó heiligenkreuzi kéziratok katalógusok, illetve az 1930-as években a P. Severin Grill által vezetett könyvtári napló alapján lásd részletesebben a 2013-ban a *Magyar Könyvszemlében* megjelenő tanulmányomat (vö. 5. jegyzet).

²⁴ Az információért Kertész Balázsnak (OSZK Kézirattár) tartozom köszönettel.

²⁵ Sopko közlése a kézirat méretét illetően (100×430 mm) nagy valószínűséggel elírás/nyomatási hiba. Július SOPKO: *Kódexy a Neúplne Zachované Rukopisy v Slovenských Knížniciach / Codices ac Fragmenta Codicum Bibliothecarum Slovaciae*. Martin, Matica Slovenská, 1986. (Kódexy Slovenskej Proveniencie 3. / Codices, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur 3.) 142–144: Nr. 585. Időközben megjelent egy DVD-kiadás is (2008/2010) az alábbi címmel: *Johannes de Utino – Weltchronik / Ján z Udine – Kronika sveta / John of Udine – World Chronicle a Szlovák Nemzeti Könyvtár Memoria Slovaciae, Medii Aevi Manuscripta* kiadásában. A DVD-kiadás a bevezetőben már a 417×285 mm-es méretet említi (Lubomír JANKOVIČ: *The digital edition Memoria Slovaciae – medii aevi manuscripta*). Itt megjegyzendő, hogy a Sopkónál

Az egyik frankfurti kézirat csak a bibliatörténeti részt és a pápa–császár–krónikát tartalmazza.

- *Fr1* – Frankfurt am Main, Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Cod. germ. 12. Papírkódex, 405×280 mm, 69 fol., illusztrált, lehetséges keletkezési hely: Bajorország, 1460 körül, középbajor dialektus. A könyvtár tulajdonába Karl Wilhelm Hiersemann (1854–1928) lipcsei antikváriustól került 1939-ben (szerzeményi napló száma 39/2161).²⁶

Szövegkritikai, valamint szerkezeti elemek vizsgálata alapján biztosra vehető, hogy a frankfurti fragmentum is a Johannes de Utino–krónikacsoportba tartozik.²⁷ A fennmaradt mindössze három lap birtokában is abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy elmondhatjuk, ez a kézirat is magában foglalta a bibliatörténeti/világtörténeti részt, valamint a pápa–császár–krónikát. Azt azonban sajnos nem lehet megállapítani, hogy eredetileg tartalmazta-e a magyar krónikafüggelékét vagy sem.

- *Fr2* – Frankfurt am Main, Museum für Angewandte Kunst (korábban: Museum für Kunsthandwerk), LM 219.220.221. Pergamenkódex, 410×310 mm, 3 fol. (töredék), illusztrált, középnémet, 15. század.²⁸ Korábban a Frankfurt am Main-i Linel-gyűjteményben²⁹ (Linel-Sammlung) az Albert Linel-gyűjtemény állományát képezte.³⁰

A kéziratok képi anyagának vizsgálata

Terjedelmi okok miatt itt elsősorban a német nyelvű kéziratokkal s a német nyelvű kéziratok közül is azokkal foglalkozom, amelyek a bibliatörténeti részen és a pápa–császár–krónikán kívül a magyar királyokról is tartalmaznak egy összefoglalót, illetve ahol szükséges, hivatkozok azon latin nyelvű kéziratokra is, amelyek szintén tartalmazzák a már említett magyar krónikafüggelékét (*Vat, Bu1, W*).

„A kódexek kodikológiai kutatása a művészettörténet tudomány számára rendkívül fontos. Ez fordítva is érvényes: a kéziratok könyvek művészettörténeti szempontú vizsgálata

megadott korona vízjel a kéziratban nem verifikálható. Az újonnan feltárt vízjelek – mint félkerékből kinövő természetes szarvas, „I E” kétkontúros nagybetűk, egymást keresztező két nyíl (többfajta), kutya, koronás címerpajzsban egy stilizált liliom – további kutatást igényelnek (lásd még a 2013-ban a *Magyar Könyvszemlé*ben megjelenő, az 5. jegyzetben hivatkozott tanulmányomat). Szlovákiában Eva ŠEFCOVÁ (Univerzita Komenského v Bratislave / Comenius Egyetem Pozsony, BTK, Világtörténeti Intézet) foglalkozik most készülő disszertációjában ezzel a kézirattal a „*Nemecký rukopis svetovej kroniky Jána z Utino v Slovenskej národnej knižnici v Martine a jej miesto v neskorostredovekej kronikárskej spisbe*” [A turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtárban őrzött Johannes de Utino Világkrónika német nyelvű kézírata és annak a késő középkori történetírásban betöltött helye] című munkájában. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Eva Šefcovának a kutatásokkal kapcsolatos hasznos eszmecseréért.

²⁶ Birgitt WEIMANN: *Die mittelalterlichen Handschriften der Gruppe Manuscripta germanica*. Frankfurt am Main, Klostermann, 1980. (Die Handschriften der Stadt- und Universitätsbibliothek Frankfurt am Main 4; Kataloge der Stadt- und Universitätsbibliothek Frankfurt am Main 5.) 6–7.

²⁷ Lásd ehhez részletesebben: Tünde RADEK: Zu den deutschsprachigen Handschriften der ‚Weltchronik‘ des Johannes de Utino aus dem 15. Jahrhundert. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 142. 2013. 1. 45–55: 50–53.

²⁸ Paul GOTTSCHING: Katalóguscédula. 1937, 1. lap. Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Eva Linhartnak, a „Buchkunst und Graphik des Museums für Angewandte Kunst” kurátorának a kézirat feldolgozásához nyújtott segítségért.

²⁹ GOTTSCHING: Katalóguscédula. 1937, 1. lap.

³⁰ Az Alkalmazott Művészetek Múzeumának Könyvművészeti és Grafikai Osztálya (die Abteilung Buchkunst und Graphik des Museums für Angewandte Kunst) ma mindkét Linel-gyűjtemény, Michael (1830–1892) és Albert Linel (1833–1916) gyűjteményének őrzője. *Handbuch der historischen Buchbestände in Deutschland*. Hrsg. Bernhard FABIAN. Digitalisiert von Günter KÜKENSCHÖNER. Hildesheim, 2003. Hozzáférhető: http://134.76.163.162/fabian?Museum_Fuer_Kunsthandwerk (letöltve: 2013. május 27.).

a kodikológiának hasznos információkat nyújthat.³¹ Tanulmányomban most ugyan csak néhány momentumra tudok kitérni, mégis Wehli Tündének ezen gondolatmenetét tartom szem előtt, mivel minden, a világ történetét tematizáló, azt képekkel és szövegesen visszaadni szándékozó ábrázolás nemcsak a szöveg egyfajta képi megjelenítése, hanem – akarva vagy akaratlanul – egyben interpretáció is, még akkor is, ha a gazdagon illusztrált és rendkívüli igényességet mutató latin nyelvű világkrónikákhoz képest a német nyelven (anyanyelven, *volkssprachlich*) íródott világkrónikák kéziratái sokszor szegényebb illusztrációs anyaggal rendelkeznek és (sokkal) szerényebb kivitelezésűek. A szöveg és kép viszonyának vizsgálatával kapcsolatban mindenképpen kiemelendők itt Michael Curschmann³² és Norbert H. Ott alapvető kutatásai.³³

Johannes de Utino és folytatója kéziratainak illusztrációival eddig Vizkelety András,³⁴ Norbert H. Ott³⁵ és Gert Melville³⁶ foglalkozott részletesebben,³⁷ illetve részben Renate Froh-

³¹ WEHLI Tünde: Kódexkutatás és művészettörténet. *Ars Hungarica*, 17. 1989. 69–73: 69.

³² MICHAEL CURSCHMANN: Wolfgang Stammler und die Folgen: Wort und Bild als interdisziplinäres Forschungsthema in internationalem Rahmen. In: *Das Mittelalter und die Germanisten. Zur neueren Methodengeschichte der Germanischen Philologie*. Freiburger Colloquium 1997. Hrsg. Eckart C. LUTZ. Freiburg/Schweiz, Univ.-Verl., 1998. (Scr. Friburgense 11.) 115–138.

³³ A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa: NORBERT H. OTT: Überlieferung, Ikonographie – Anspruchsniveau, Gebrauchssituation: Methodisches zum Problem der Beziehungen zwischen Stoffen, Texten und Illustrationen in Handschriften des Spätmittelalters. In: *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit*. Symposium Wolfenbüttel 1981. Hrsg. Ludger GRENZMANN–Karl STACKMANN. Stuttgart, Metzler, 1984. 356–386; Uő.: Kompilation und Zitat in Weltchronik und Kathedralikonographie: Zum Wahrheitsanspruch (pseudo-)historischer Gattungen. In: *Geschichtsbewußtsein in der deutschen Literatur des Mittelalters*. Tübinger Colloquium 1983. Hrsg. Christoph GERHARDT–Nigel F. PALMER–Burghart WACHINGER. Tübingen, M. Niemeyer, 1985. 119–135; Uő.: Zum Ausstattungsanspruch illustrierter Städtechroniken. Sigismund Meisterlin und die Schweizer Chronistik als Beispiele. In: *Poesis et pictura: Studien zum Verhältnis von Text und Bild in Handschriften und alten Drucken. Festschrift für Dieter Wuttke zum 60. Geburtstag*. Hrsg. Stephan FÜSSEL–Joachim KNAPE. Baden-Baden, Valentin Koerner, 1989. 77–106. Uő.: Mündlichkeit, Schriftlichkeit, Illustration. Einiges Grundsätzliche zur Handschriftenillustration, insbesondere in der Volkssprache. In: *Buchmalerei im Bodenseeraum. 13 bis 16. Jahrhundert*. Hrsg. Eva MOSER–Ellen Judith BEER. Friedrichshafen, Gessler, 1997. 37–51; Uő.: Texte und Bilder. Beziehungen zwischen den Medien Kunst und Literatur in Mittelalter und Früher Neuzeit. In: *Die Verschriftlichung der Welt*. Hrsg. Horst WENZEL–Wilfried SEIPEL–Gottthart WUNBERG. Wien, Kunsthistorisches Museum, 2000. 105–143; Uő.: Vermittlungsinstanz Bild: Volkssprachliche Texte auf dem Weg zur Literarizität. In: *Text und Text in lateinischer und volkssprachiger Überlieferung des Mittelalters*. Freiburger Kolloquium 2004. Hrsg. Eckart Conrad LUTZ. Berlin, Erich Schmidt, 2006. 191–208.

³⁴ VIZKELETY 1988. i. m. 292–300.

³⁵ NORBERT H. OTT: Typen der Weltchronik-Ikonographie. Bemerkungen zu Illustration, Anspruch und Gebrauchssituation volkssprachlicher Chronistik aus überlieferungsgeschichtlicher Sicht. *Jahrbuch der Oswald Wolkenstein-Gesellschaft*, 1. 1980–1981. 29–55: 44–48. Uő.: Johannes de Utino. In: *Die Deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. 1–14. Hrsg. Kurt RUH et al. (1–8), Burghart WACHINGER et al. (9–14). Berlin–New York, de Gruyter, 1977–2008. 4. 785–788; Uő.: Johannes de Utino (Korr./Nachtr.). In: *Die deutsche Literatur des Mittelalters*. 1977–2008. i. m. 11. 801–803; Uő.: Text und Bild – Schrift und Zahl: Zum mehrdimensionalen Beziehungssystem zwischen Texten und Bildern in mittelalterlichen Handschriften. In: *Wissen und neue Medien. Bilder und Zeichen von 800 bis 2000*. Hrsg. Ulrich SCHMITZ–Horst WENZEL. Berlin, Erich Schmidt, 2003. 57–91: 61–65. A szerző itt a szöveg és kép egységének problematikájával foglalkozik.

³⁶ GERT MELVILLE: Geschichte in graphischer Gestalt. Beobachtungen zu einer spätmittelalterlichen Darstellungsweise. In: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter*. Hrsg. Hans PATZE. Sigmaringen, Thorbecke, 1987. (Vorträge und Forschungen / Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte 31.) 57–153: 76–79.

³⁷ Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban Hans Vollmert sem, aki a 20. század elején a „Historienbibel” műfaját vizsgálva foglalkozott többek között Johannes de Utino-kéziratokkal (*Be*, illetve *E* = Edinburgh, University Library, Ms. 189. Chronicon Johannes de Utino. Itália, 1358. Vö. Renate FROHNE: *Die Historienbibel des Johannes von Udine [Ms 1000 Vad]*. Bern–Berlin–Frankfurt am Main–New York–Paris–Wien, Peter Lang, 1992. 11; Catherine R. BORLAND: *A Descriptive Catalogue of the Western Mediæval Manuscripts in Edinburgh University Library*. Edinburgh, T. and A. Constable at the University Press, 1916. 189, 276–277); Hans VOLLMER: *Materialien zur Bibelgeschichte und religiösen Volkskunde des Mittelalters*. I. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1912; Uő.: *Deutsche Bibelauszüge des Mittelalters zum Stammbaum Christi mit ihren latei-*

ne,³⁸ Gerhard Schmidt³⁹ és Dušan Buran.⁴⁰ Vizkelety András a *Ve*,⁴¹ *W*, *S*,⁴² *Vat*, *Bu1*, *Bu2*,⁴³ *Be*, Norbert H. Ott⁴⁴ a *Vat*, *W* és *S*, illetve a *Be* és *Bu2*, Gert Melville⁴⁵ a *Vat*, *M*,⁴⁶ *W*, *Pa1*,⁴⁷ *Pa2*,⁴⁸ *S*, *Sch*,⁴⁹ *A*,⁵⁰ illetve *Be*, *Bu2* kéziratokra tér ki elsősorban, míg Renate Frohne *M*, *Vad*,⁵¹ *Me*,⁵² *Vat*, *S*, *Ve*, *W* kézírataiból merít példákat, Gerhard Schmidt *Bu2*-t, Dušan Buran pedig *Ma*-t érinti. Tanulmányom ezekhez kiegészítésként szolgál, és a fentebb – e fejezet elején – említett kéziratokkal kapcsolatos rövid összefoglalót kíván nyújtani, bővebben vázolva a bibliatörténet jellemzőit, annak lehetséges ikonográfiai programját.

A kéziratok formátuma

Mielőtt rátérnénk a német nyelvű kéziratok részletesebb vizsgálatára, fontos leszögezni, hogy mind a nyolc általunk vizsgált kódexre (*Vat*, *W*, *Bu1*,⁵³ illetve *Be*, *Bu2*, *Ma*, *Fr1*, *Fr2*) jellemző, hogy bizonyos fókig megőrizték a másolás alapjául szolgáló *rotulus*-formából származó oldalelrendezést és a főleg medaillon-formában történő ábrázolásmódot.

A kéziratok formátumát tekintve két típust különböztethetünk meg egymástól.⁵⁴ *Bu1*, *W*, illetve *Be* kéziratokat nevezhetjük álló formátumú kéziratoknak. Ebben az esetben a kódexeket

nischen Vorbildern und Vorlagen. Potsdam, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1931. (Veröffentlichungen des Deutsches Bibel-Archivs in Hamburg. I. Der „Materialien zur Bibelgeschichte und religiösen Volkskunde des Mittelalters. Neue Folge 5.)

³⁸ FROHNE 1992. i. m.

³⁹ Gerhard SCHMIDT: Die Buchmalerei. In: *Die Gotik in Niederösterreich. Kunst, Kultur und Geschichte eines Landes im Spätmittelalter*. Bearb. Fritz DWORSCHAK–Harry KÜHNEL. Wien, Stadtgemeinde Krems, 1963. 93–114: 110. No. 149, 111: No. 166.

⁴⁰ *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Ed. Dušan BURAN. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2003. 788–789: No. 6. 1. 20 (Dušan BURAN), illetve Uő.: Art-historical perspective. In: *Johannes de Utino – Weltchronik / Ján z Udine – Kronika sveta. John of Udine's world chronicle*. DVD, lásd a 25. jegyzetet.

⁴¹ Velence, Biblioteca Nazionale Marciana, I. 49, 2282, pergamen, illusztrált. A pápasor 1341-ig tart, majd évszámok megadása nélkül folytatódik XI. Gergelyig (1371), a császársort csak 1311-ig vezetik. Az ajánlás dátuma 1345. VIZKELETY 1988. i. m. 290.

⁴² Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. theol. et philos. fol. 100. VIZKELETY 1988. i. m. 290.

⁴³ *Kódexek a középkori Magyarországon*. Kiállítási katalógus. Szerk. VIZKELETY András. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1985. 144: No. 144. (VIZKELETY András).

⁴⁴ OTT 1980–1981. i. m. 44–48 Stegmüller kézirat-összeállításából (14 kézirat) indult ki, amelyekből *Vat*-ot és *Bu2*-t (Stegmüller-nél még Heiligenkreuz szerepel mint őrzési hely) vizsgálta, illetve hozzávette még a *S*, *W* és *Be* kéziratokat is (Friedrich STEGMÜLLER: *Repertorium biblicum medii aevi*. I–VIII. Madrid, C. S. I. C., Inst. Francisco Suarez, 1950–1976. III. 437–438: No. 5025).

⁴⁵ Melville nem ismerve még VIZKELETY 1988. i. m. tanulmányát szintén STEGMÜLLER 1950–1976. i. m. 14 kéziratából indult ki, amelyek közül *A*-t (Stegmüller-nél még Maihingen, Fürstliche Bibliothek szerepel), *M*-et, *Pa1*-et, *Pa2*-t, *Sch*-t, *Vat*-ot vette górcső alá, és kiegészítette a *Be*, *Bu2*, *S* és *W* kéziratok vizsgálatával. MELVILLE 1987. i. m. 76–79.

⁴⁶ München, Bayerische Staatsbibliothek, clm 721, papírkódex. VIZKELETY 1988. i. m. 290.

⁴⁷ Paris, Bibliothèque Nationale, acq. lat. 2577, pergamen, *rotulus*. VIZKELETY 1988. i. m. 290.

⁴⁸ Paris, Bibliothèque Nationale, lat. 3473, pergamenkódex. VIZKELETY 1988. i. m. 290.

⁴⁹ Schlägl, Bibliothek des Stiftes O. Praem., 146, Cpl. 78, papírkódex. VIZKELETY 1988. i. m. 290.

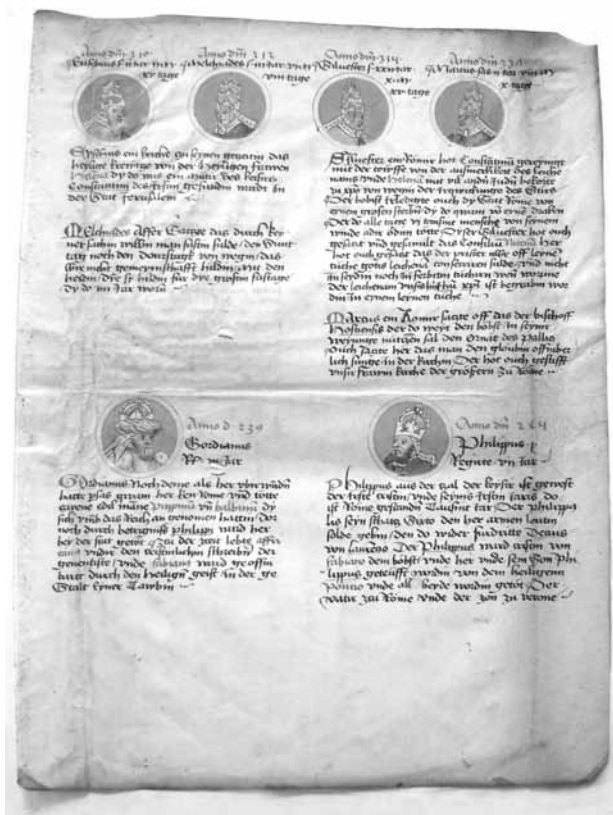
⁵⁰ Augsburg (1980 óta az Universitätsbibliothek Augsburg tulajdonában), egykoron Oettingen-Wallersteinsche Bibliothek, Hs. II, 1, fol. 191, papírkódex. VIZKELETY 1988. i. m. 291. Lásd még a 45. jegyzetet.

⁵¹ St. Gallen, Stiftsbibliothek und Kantonsbibliothek Vadiana, Ms 1000 Vad. FROHNE 1992. i. m. 16–18.

⁵² Melk, Benediktinerstift, cod. 1708 (olim 929, ante R 14). FROHNE 1992. i. m. 13. Vö. *Inventar der Handschriften des Benediktinerstiftes Melk*. I. *Von den Anfängen bis ca. 1400*. Katalog unter Mitarbeit von Alois HAIDINGER, bearbeitet von Christine GLASSNER. Wien, ÖAW, 2000. (ÖAW Phil.-Hist. Kl. Dschr. 285, Veröff. der K. für Schrift- u. Buchwesen des Mittelalters II/8.) 453–454.

⁵³ Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Veszprémi Lászlónak a latin kéziratokkal kapcsolatban rendelkezésre bocsátott anyagokért, kiegészítésekért.

⁵⁴ Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Boreczky Anna művészettörténésznek (MTA–OSZK, Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, Fragmenta Codicum Műhely) segítő útmutatásáért.

1. kép. Pápa–császár–krónika. Fr2, fol. 221r
(Frankfurt am Main, Museum für Angewandte
Kunst Frankfurt, LM 219.220.221)

a bibliatörténeti részben a genealógiai összefüggéseket jelölő, nemzedékeket összekötő fővonalak a medaillonokkal az elforgatott lap közepén vertikálisan helyezkednek el, a le-/elágazásokat jelölő mellék- és/vagy (al)vonalak (ugyancsak a családfa-ábrázolások elveinek megfelelően) pedig szintén a fővonalaktól nem messze, azokkal párhuzamosan, illetve a lap bal és/vagy jobb szélén, néha a szövegsorokat érintve futnak. A pápa–császár–krónikát tekintve a fekvő formátumú kéziratokban a pápákra vonatkozó szövegek (mindig egy-egy széles hasábot alkotva) a lap jobb felén, a császárokra vonatkozó szövegek pedig a lap bal felén találhatóak. A pápaság és a császárság közötti hierarchiát itt talán az fejezi ki, hogy a pápák medaillonjai centrális helyet elfoglalva a lapok közepén találhatóak,⁵⁵ s bár vonalak nem kötik össze őket, ezzel egyfajta kontinuitást jelölnek ki a krisztusi genealógiát záró képek (Krisztus születése, majd Krisztus keresztrefeszítése) és a Krisztus helytartóit jelképező pápák között. Összességében megállapíthatjuk, hogy a genealógiai összefüggéseket jelölő fővonalak, illetve mellék-/alvonalak mindkét formátumban gyakorlatilag ugyanolyan elv szerint helyezkednek el, vagyis a „váz” ugyanaz,

kinyitva a kézirat rögtön olvasható, a szöveg horizontálisan íródott, a bibliatörténeti részben található genealógiai leszármazást jelölő, a nemzedékeket összekötő színes fővonalak a lap közepén horizontálisan húzódnak, a le-/elágazásokat jelölő mellék- és/vagy (al)vonalak pedig a fővonaltól nem messze azzal párhuzamosan és/vagy a lap felső és/vagy alsó szélén, néha a szövegsorok között, azokkal párhuzamosan vagy szétszórva találhatóak a medaillonokkal együtt a családfa-ábrázolás elveinek megfelelően. A pápa–császár–krónika esetében a pápákat ábrázoló medaillonok, illetve sorok – valószínűleg a hierarchiát jelölve – a lap felső felében, a császárokat ábrázoló medaillonok és sorok pedig a lap alsó felében láthatók, a szöveg két–két hasábjában íródott. E tekintetben kivételt képez Bu1, amelyben a szöveget három–három hasábra tagolták. A pápa–császár–krónika fennmaradt részei alapján a töredékes kézitról, Fr2-ről is megállapítható, hogy az álló formátumú kéziratok közé tartozik (1. kép: Fr2, fol. 221r). A Vat, illetve Bu2, Ma és Fr1 kéziratokat a fentiekkel szemben fekvő formátumú kéziratoknak nevezhetjük, mivel az álló kódexeket – ahhoz, hogy egyáltalán olvashatóak legyenek – el kell forgatni az órajárással megegyező irányban 90 fokkal. Ezeknél a kéziratoknál

⁵⁵ Bu2-ben és Ma-ban ez egy idő után megváltozik: mindkét kéziratban Helius (Publius Helvius Pertinax, 193) császártól, illetve Dionüsziosz (Szent Dénes, 259–268) pápától kezdődően a pápák medaillonjai átkerülnek a lap jobb szélére, míg a császároké a lap közepére. Fr1-ben nincs ilyen változás.

csupán a szövegek / képi ábrázolások / medailonok⁵⁶ feliratának iránya más, horizontális vs. vertikális. A kódexforma ellenére tehát mindkét esetben tovább hagyományozódik a *rotulus*-forma, az első esetben olyan, mintha a *rotulust* balról jobbra, a második esetben pedig mintha föntről lefelé tekernénk ki,⁵⁷ hogy aztán elénk táruljon egy bizonyos rendezői elv szerint működő, kisebb-nagyobb medaillonokból összeállított képsorozat⁵⁸ (2. kép: *Be*, fol. 5r; 3. kép: *Bu2*, fol. 5v). Ez a rendezői elv pedig nem más, mint Krisztus családfájának – centrálisan, a főliók közepén nagyobb medaillonokban⁵⁹ elhelyezkedő – bemutatása,⁶⁰ mégpedig első ránézésre a Lukács evangéliumában írottak szerint. Míg ugyanis Máté evangéliuma (Mt 1,1–17) Jézus Krisztus származását Ábrahámtól vezet vissza (28 személy), addig Lukács (Lk 3,23–38) egészen Ádámtól (Ábrahámtól 56, Ádámtól 76 személy). Alaposabban megnézve a krisztusi családfát ki derül, hogy Ádámtól Dávidig valóban a Lukács-féle genealógiáról van szó. Dávid király medailonjától kezdve azonban a Lukács-féle genealógia *Be*-ben Salamon medaillonja alatt, *Bu2*-ben, *Ma*-ban és *Fr1*-ben Salamon medailonjától kissé

2. kép. Krisztus genealógiájának részlete: Ábrahám és utódai – álló formátumú kézirat. *Be*, fol. 5r (Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 947)

- ⁵⁶ Különbségek természetesen adódhatnak a kéziratok között a tekintetben, hogy eltérő lehet az egy-egy lapra, lapfelre jutó medaillonok száma.
- ⁵⁷ A *rotulusokhoz* lásd még részletesebben: François FOISSIER: *Chroniques universelles en forme de rouleau à la fin du Moyen Age*. *Bulletine de la Société nationale des antiquaires de France*, 1980–1981. 163–183. STUDT 1995. i. m., illetve TILO BRANDIS: *Ein mittelhochdeutscher Papst-Kaiser-Rotulus des 15. Jahrhunderts*. In: *Festschrift Albi Rosenthal*. Hrsg. Rudolf ELMERS. Tübingen, Hans Schneider, 1984. 67–80: 68–69. Történeti áttekintésként pedig lásd: Kurt WEITZMANN: *Illustrations in Roll and Codex. A Study of the Origin and Method of Text Illustration*. Princeton, Princeton University Press, 1947.
- ⁵⁸ Vö. OTT 2003. i. m. 61–62.
- ⁵⁹ Viszonyításként álljon itt néhány példa a medaillonok méretére az egyes kéziratokban. Jeleneteket ábrázoló medaillonok esetében: például Ádám és Éva munka közben *Bu2* fol. 2r: 175 mm, *Ma* fol. 2r: 172 mm, *Be* fol. 4r: 176 mm, *Fr1* fol. 2v: 179 mm; centrálisan elhelyezett nagyobb medaillonok a (sárga színű) kerettel együtt: például Dávid *Bu2* fol. 12v: 80 mm, *Ma* fol. 12v: 76 mm, Jessze *Bu2* fol. 11r: 40 mm, *Ma* fol. 11r: 40 mm, Bethsabé *Bu2* fol. 12v: 43 mm, *Ma* fol. 12v: 40 mm; egyéb kisebb medaillonok kerettel együtt: perzsiai Szibilla *Bu2* fol. 9r: 25 mm, *Ma* fol. 9r: 25 mm, Abigail *Bu2* fol. 12v: 26 mm, *Ma* fol. 12v: 24 mm, Habakuk próféta *Bu2* fol. 16v: 26 mm, *Ma* fol. 17v: 25 mm, Nabukodonozor *Bu2* fol. 16v: 26 mm, *Ma* fol. 17v: 24 mm, Kajafás főpap *Bu2* fol. 24r: 28 mm, *Ma* fol. 25r: 24 mm, Tiberius császár *Bu2* fol. 24r: 28 mm, *Ma* fol. 25r: 24 mm, Keresztelő Szent János *Bu2* fol. 24v: 28 mm, *Ma* fol. 25v: 25 mm, András apostol *Bu2* fol. 25r: 45 mm, *Ma* fol. 26r: 40 mm. A császárok és pápák, illetve a magyar királyok medaillonjainak átmérői (a kerettel együtt) átlagban: 40 mm.
- ⁶⁰ A vizsgálati eredmények közlése ettől kezdve a német nyelvű kéziratokra korlátozódik. A vizsgált német nyelvű kéziratokban az Ádám és Krisztus közötti genealógiai kontinuitást a centrálisan elhelyezett medaillonok vonallal való összekötése fejezi ki. Vagy már az első nagy formátumú medaillonról (Éva teremtése) kezdve (*Fr1*), vagy a következő, Ádámot és Évát munka közben ábrázoló medaillonról kezdve (*Bu2*, illetve *Ma* – *Ma*-ban itt egy kitöltetlen medaillon található, mivel azonban *Ma* mind szövegben, mind képi anyagban, mind szöveg- és képi elrendezésben szorosan követi *Bu2*-t, valószínűsíthető, hogy a kitöltetlen medaillonba ugyanannak a jelenetnek az ábrázolását szánták, mint amit *Bu2*-ben találtak), vagy Ádám harmadszülött fiától, Sétől kezdve (*Be*).

balra elágazik, és párhuzamosan fut tovább – immáron kisebb medaillonokban – a továbbra is a lapok közepén nagyobb medaillonokban elhelyezett, Máté evangéliumában található genealógia bemutatásával együtt, hogy aztán a két genealógiai vonulat – mindkét típusú kéziratformátumban – József előtt nem sokkal, Krisztus születésével újra egybeolvadjon. Ez a fajta ábrázolásmód tehát erőteljesen kiemeli Jézus királyi nemzetségből, Dávid házából való származását.⁶¹ Mária származási tábláját szintén megtaláljuk a Krisztus keresztrefeszítését ábrázoló és az apostolok kiküldetését leíró fóliók közé ékelve. A Krisztus családfája mellé/köré beillesztett próféták (például Ésaías, Jeremiás, Habakuk, Dániel, Hóseás, Mikeás) medaillonjai és Krisztus megtestesülésével kapcsolatos különböző jövendöléseik valószínűleg az Ószövetség messiásvárását és annak Krisztusban való kiteljesedését hangsúlyozzák és vetítik előre. Mózes alakja pedig Izraelre, a választott népre és annak törvényére utalhat, amely Krisztusban teljesedik ki. Az ótestamentumi prófétákon kívül önálló kis medaillonokban a Szibillák is megjelennek az üdvözítő eljövételének jóslataival, az eredeti 10 Szibilla azonban a kéziratokban kiegészül még további kettővel – *Sibilla Európával* és *Sibilla Egíppával*⁶² – valószínűleg a 12 apostol pandanjaként. Az oldalágakon megtalálhatók a főpapok kis medaillonjai is. Ugyancsak a bibliatörténeti részben kaptak helyet pogány uralkodók Tiberius császár koráig. Mindent egybevetve a krónika kéziratai szemléletesen ötvözik az üdv-történeti és a világtörténeti összefüggéseket.

A kéziratok illusztrációs anyaga és jellemzői

Mindegyik német nyelvű kéziratot hasonló módon illusztrálták. Az előbb vázolt családfatörténetben előforduló jelentős bibliatörténeti alakok, próféták, Szibillák és királyok, valamint a pápa-császár-krónikában a pápák és császárok, majd később – a vonatkozó kéziratokban – a magyar királyok is mellképpel ellátott medaillonokat kaptak.⁶³ A medaillonokban szereplő arcokat nem ruházták fel individuális vonásokkal, ezek sokkal inkább típusokat ábrázolnak.⁶⁴ A pápák fejét például mindegyik német nyelvű kéziratban bíborvörös hármaskorona, a tiara ékesíti. A császárok ábrázolásánál már némileg differenciáltabb a kép. A legfőbb különbség abból adódik, hogy a pogány császárok ruházatát páncélzat⁶⁵ képezi (világoskék, szürkés színnel festve),⁶⁶ ellenében a keresztény császárok ornatúrával, ahol jól kivehető a bíborvörös palást a sötétsárga („arany”) nyakszalaggal. A keresztény császárok bíborvörössel bélelt, magas, kétpántos, sötétsárgára („aranyra”) festett, mitrára emlékeztető, zárt koronával rendelkeznek, az egyik pánton mindkét oldalt valószínűleg drágaköveket szimbolizáló, stilizált gyöngyökkel. A korona alól kilógó, az uralkodók vállán nyugvó, a mitra részét képező egyik vitta is jól kivehető. A korona alsó részéből általában öt ág látható, amelyből három stilizált liliommal vagy falevéllal díszített. A pogány császárok koronájának formája ugyanolyan, mint a keresztény császároké, annyi különbséggel, hogy a korona alsó részét az arab fejkendőkre emlékeztető felcsavart, ugyancsak sötétsárga színnel festett gyolcs fedi, amely aztán a korona alól kilógva az uralkodók vállára/hátára hull. A pogány császároknál a korona csúcsát általában stilizált gyöngyszem vagy gyöngyökből álló, stilizált liliom díszíti, a keresztény császároké pedig kereszt, bár előfordul (főleg *Ma*-ban), hogy pogány császárok koronájára is kereszt került. A magyar királyok egypántos koronát viselnek, tete-

⁶¹ *Be*-ben Dávid király medaillonja fölött az alábbi rubrikált szöveg olvasható: „Dauit Rex vnd bey dem Dauit heben sich an die kunig in Israhel von dem geslacht Juda”, azaz: „Dávid király és Dávidnál kezdődnek Izrael királyai Júda nemzetségből” (ford. RT).

⁶² Bár *Bu2*-ben és *Ma*-ban nincs meg *Sibilla Frigea*, megjegyzendő viszont, hogy *Sibilla Egippta Fr2*-ben is fennmaradt.

⁶³ Vö. OTT 2003. i. m. 63.

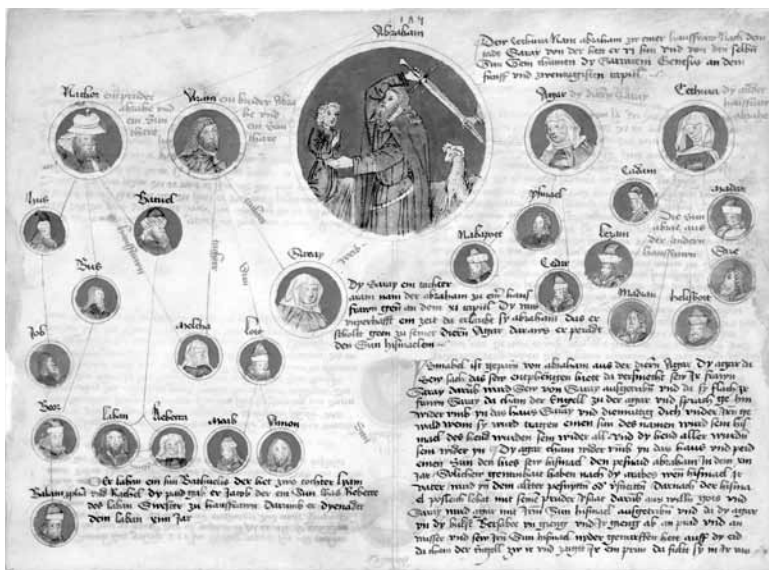
⁶⁴ Vö. OTT 1980–1981. i. m. 44–45.

⁶⁵ Erre MELVILLE 1987. i. m. 78. is felhívja a figyelmet.

⁶⁶ *Fr2*-ben csak néhol kivehető a világoskék szín.

jén a koronához szervesen illeszkedő kereszttel.

A medaillonokat tekintve csak néhány esetben lelhető fel az „individualizálás” irányába ható attribútum (például Noé – szőlőtőke, Dávid – hárfa, Szent Péter – kulcs, Jónás – halforma). Megjegyzendő, hogy a családfa, illetve uralkodók stb. ábrázolásánál a medaillonok nagysága kifejezi az ábrázolt személy jelentőségét.⁶⁷ A képeknek csak töredéke ábrázol valamilyen jelenetet,⁶⁸ ezek viszont nagyméretű medaillonba kerültek (például Éva teremtése, Bűnbeesés, Kiűzetés a Paradicsomból, Jézus születése, Keresztrefeszítés). Megemlítendő még a városábrázolások, amelyek medaillonjai szintén nagyobb méretűek: Ninive, Babilon, Jeruzsálem⁶⁹ és Róma, amelyek közül Babilon azonosítható be a legegyszerűbben az oly jellemző toronyépítéssel. A kör alaktól eltérő forma⁷⁰ (szögletes keret⁷¹ – 4. kép: *Ma*, fol. 11v: Dávid és Góliát – vagy egyáltalán nincs keret⁷²) nagyon ritka a német nyelvű kéziratokban. Ugyanakkor *Fr1* következetesen tartja magát a kör alakba helyezett ábrázolások-

3. kép. Krisztus genealógiájának részlete:
Ábrahám és utódai – fekvő formátumú kézirat. *Bu2*, fol. 5v
(Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. germ. 53)

⁶⁷ Lásd az 59. jegyzetet.

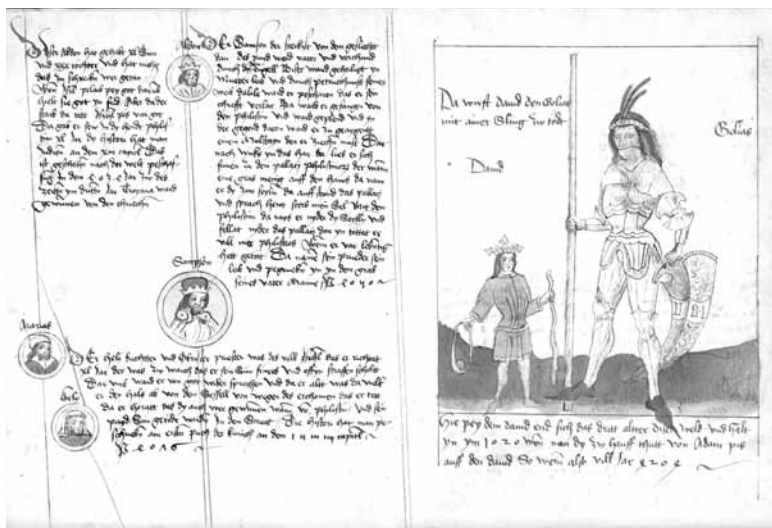
⁶⁸ Jelenetábrázolásokat csak a bibliatörténeti/üdvörténeti részben találunk. A jelenetábrázolásokhoz lásd még Ott 1980–1981. i. m. 44–45, illetve Ott 2003. i. m. 63.

⁶⁹ Norbert H. Ott hívja fel a figyelmet arra, hogy az „Égi/Mennyei Jeruzsálem” illetve a „földi Jeruzsálem” ikonográfiai típusa más világkrónikákban egyáltalán nem fordul elő. Ott 1980–1981. i. m. 47, illetve Ott 2003. i. m. 64. A jelenleg ismert német nyelvű kéziratokban valóban *Bu2* (Ottnál Bl. 34r, helyesen fol. 17va) hozza e tekintetben a legteljesebb változatot: hat kapu, hat torony, a kapukon olvasható az elnevezésük, a kör középpontjában pedig a város lakóira vonatkozó megjegyzés: „In der stat haben gewand dy edelen leytt vnd dy propheten / Mit jn der Stat haben dy kunig Juda vnd priester [gewond]”, azaz: „A városban laktak a nemes emberek és a próféták. / Velük együtt laktak a városban Júda királyai és a papok” (ford. RT), a keretet alkotó legkülső körben pedig a felirat: „Dy wanung der layen was inwendig der mawr vnd auswendig der mawr der stat Jerusalem vnd in den versteten dar zwe”, azaz: „A laikusok háza Jeruzsálem város falain belül és kívül és az elővárosokban vannak” (ford. RT). *Ma*-ban (fol. 18va) a rajz végét találjuk, a hat toronynak csak a helye van meg. A hat kaput és a kör közepét alkotó körsávokat, illetve a keretet alkotó legkülső körsávot ugyanúgy feliratozták, mint *Bu2*-ben. *Be* (fol. 27v) rajzolatában a hat kapu, a belső körök, illetve a keretet alkotó legkülső kör felirat nélkül maradt. A medaillon fölött rubrummal írva azonban ugyanúgy megtaláljuk a város lakóira vonatkozó szöveges részt („... vnd in der Stat haben gewont dy künig Juda / auch dy propheten inwendig der mawr dy layen vnd auswendig der mawr der heiligen Stat Jerusalem vnd auch in den vorsteten der Stat Jherusalem.”). *Fr1*-ben (fol. 18va) is megtalálható a kapuk feliratozása, itt azonban a belső körre vonatkozóan mindössze egysornyi szöveget találunk: „In der stat haben gewont dy kunig Juda vnd propheten priester”, a keretet alkotó legkülső kör pedig felirat nélkül maradt.

⁷⁰ Vö. Ott 2003. i. m. 63–64.

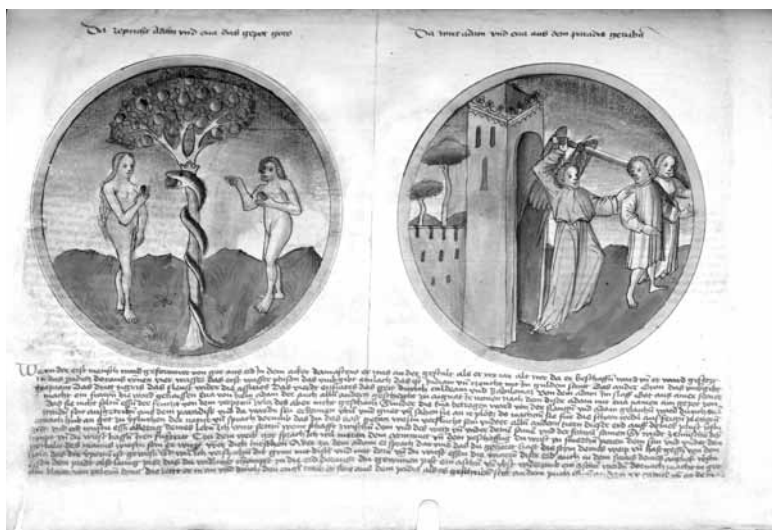
⁷¹ Szögletes keretben ábrázolták például Mózes az égő csipkebokorral (*Be, Bu2, Ma*), Dávidot és Góliátot (*Be, Bu2, Ma*), az áldozati oltárt (*Bu2, Ma*).

⁷² Keret nélkül ábrázolták például Noé bárkáját (*Be, Bu2, Ma*), az áldozati oltárt (*Be*), a frigyládát a két angyallal (*Be, Bu2, Ma*), a hétágú gyertyatartót (*Be, Bu2, Ma*), Mózes két törvénytábláját rajta az öt-öt parancsolattal (*Fr1, Bu2, Ma*).

4. kép. Dávid és Góliát – szögletes keretben való ábrázolás. *Ma*, fol. 11 v (Martin, Slovenská Národná Knížnica, Archív literatúry a umenia, J 324)

12v), Mózes megkapja a Tízparancsolatot (fol. 13r), Gedeon (fol. 14v), Sámson és az oroszlán (fol. 16r). *Ma* viszont talán a leggyorsabban és a leghevenyészettebben elkészített kézirat, ugyanis ebben a kéziratban található a legtöbb áthúzás, javítás, a medaillonokat és az illusztrációkat tekintve pedig a kézirat befejezetlen, még a meglévő medaillonok nagy része is kitöltetlen vagy felirat nélkül maradt. Egelőre nincsenek információink arról, miért nem került sor a krónika dekorálásának befejezésére. *Ma* fol. 41 ver- zóján a pápa-császár-krónikánál azonban egy érdekességre bukkanhatunk: I. Konrádnak, a 911–918 között uralkodott keleti frank királynak ugyanúgy megvan a kitöltetlen, vörös tintával felírt medaillonja, mint a többi uralkodónak, azonban a szövegkezdő *D(ieser)*-iniciálé jóval nagyobb méretű, mint az a többi uralkodónál szokásos, olyannyira, hogy az iniciáléba még egy bolond („Narr”) figurájának ábrázolása is belefért. Legalábbis erre utal a figura fején levő egyfajta

5. kép. Bűnbeesés és kiűzetés a Paradicsomból – két medaillonban ábrázolva.

Fr1, fol. 2r (Frankfurt am Main, Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Cod. germ. 12)

vadászkalap, amely azonban azért, hogy fent csücsökké szűkül össze, amelyet egy csengettyű (?), csörgő (?), „díszt”, csörgőspikára emlékeztet, valamint a kezében levő jogart szimbolizáló bun-

hoz.⁷³ Egyébként *Fr1* az illusztrációkat tekintve a leggazdagabb és legigényesebben elkészített kézirat. Előfordul, hogy két különböző képen ábrázolja azt, amit *Be*-ben egyetlen képbe sűrítettek bele (pl. Bűnbeesés és Kiűzetés a Paradicsomból két medaillonban⁷⁴ – 5. kép: *Fr1* fol. 2r). Számos olyan képet is találunk *Fr1*-ben, amely a többi kéziratban nincs meg, például: A fáraó serege a Vörös-tengerbe vész (fol. 11v), Mózes kettéválasztja a Vörös-tengert (fol. 12r), Mózes vizet fakaszt a sziklából (fol. 12r, 6. kép), Mózes Izrael fiaiórt imádkozik (fol. 12v), Izrael fiainak harca ellenségeikkel (fol.

12v), Mózes megkapja a Tízparancsolatot (fol. 13r), Gedeon (fol. 14v), Sámson és az oroszlán (fol. 16r). *Ma* viszont talán a leggyorsabban és a leghevenyészettebben elkészített kézirat, ugyanis ebben a kéziratban található a legtöbb áthúzás, javítás, a medaillonokat és az illusztrációkat tekintve pedig a kézirat befejezetlen, még a meglévő medaillonok nagy része is kitöltetlen vagy felirat nélkül maradt. Egelőre nincsenek információink arról, miért nem került sor a krónika dekorálásának befejezésére. *Ma* fol. 41 ver- zóján a pápa-császár-krónikánál azonban egy érdekességre bukkanhatunk: I. Konrádnak, a 911–918 között uralkodott keleti frank királynak ugyanúgy megvan a kitöltetlen, vörös tintával felírt medaillonja, mint a többi uralkodónak, azonban a szövegkezdő *D(ieser)*-iniciálé jóval nagyobb méretű, mint az a többi uralkodónál szokásos, olyannyira, hogy az iniciáléba még egy bolond („Narr”) figurájának ábrázolása is belefért. Legalábbis erre utal a figura fején levő egyfajta

⁷³ Például Noé bárkája, az áldozati oltár, a hétágú gyertyatartó, a frigyláda, valamint Dávid és Góliát is nagyméretű medaillon-talant.

⁷⁴ *Bu2*-ben és *Ma*-ban ezek a képek egyáltalán nincsenek meg.

kósbót – mindegyik a középkori és kora újkori bolondok ábrázolásában oly gyakori attribútum a német irodalomban. Hogy milyen okból került I. Konrád iniciáléjába ez az ábrázolás, csak feltételezni lehet. Az is kérdés, hogy mindez a *scriptomak* vagy a rajzolónak köszönhető-e; illetve hogy a rajz I. Konrádot ábrázolja-e. Maga az I. Konrádról, a keleti frank birodalom királyáról írt szöveg nem tartja őt császárnak, mondván: „nem tartják őt számon a császárok között, mivel nem uralkodott romániai [elsősorban Itáliát értették alatta] országokban, hanem csak német földön”.⁷⁵ Ezt követően a szöveg csak az Itália földjén és német területeken véghezvitt pusztításokról szól, illetve arról, hogyan jelölte ki Konrád az utódját. A szövegben tehát *explicité* semmilyen utalás nincs a képi tartalomra vonatkozóan. Az *implicit* tartalom felfedése további vizsgálatokat igényel (például milyen volt I. Konrád megítélése a korabeli és a későbbi historiográfiában, s az mivel magyarázható). A töredékes kéziratra, *Fr2*-re is jellemző a kisebb-nagyobb medaillonokban történő ábrázolási forma (legyen szó Krisztus születésének, a tizenkét apostolnak, Krisztus keresztrefeszítésének ábrázolásáról, vagy a császárok, pápák mellképeit ábrázoló kis medaillonokról). A többi kézirathoz képest csak egy kivételt találunk itt, *Sibilla Egippt* nem medaillonban, hanem kis négyzetes keretben ábrázolják (fol. 219ra), illetve Julius Caesar ábrázolása tér még el a többi német nyelvű kézirattól.⁷⁶

Mindegyik német nyelvű kéziratnál megfigyelhető a szöveg és a képi ábrázolás szoros kapcsolata.⁷⁷ Megmutatkozik ez abban is, hogy a genealógiai ábrázolásoknál inkább a szöveg idomul az egyes vonatkozó medaillonokhoz. A többi kézirathoz képest azonban csak *Be* főszövegében találunk olyan utalásokat, hogy ennek vagy annak a személynek a medaillonját előrébb vagy hátrább találja meg az olvasó.

Végül röviden a magyar krónikafüggelékről. A német kéziratoknál a következőt figyelhetjük meg: *Be*-ben a magyar királyok medaillonjai nem a lap szélén/közepén (függőlegesen egymás alatt) vannak elrendezve, hanem azok beékelődnek a szövegbe. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a medaillonok nincsenek feliratozva. *Be*-ben, *Bu2*-ben és *Ma*-ban egyaránt rubrummal írták a magyar krónikafüggelék „címet” (incipit). *Be*-ben azonban *Bu2*-tól és *Ma*-tól eltérően a magyar krónikafüggelék „címe” után közvetlenül Szent István nevét és uralkodásának időtartamát is vörös tintával írták,⁷⁸ így feltételezhetjük, hogy a legelső medaillon – annak ellenére, hogy maga a szöveg Géza fejedelemmel indít – I. István királlyal köthető össze, annál is inkább, mert a mell-

6. kép. Mózes kettéválasztja a Vörös-tengert; Manna hullik az égből és Mózes vizet fakaszt a sziklából. *Fr1*, fol. 12r (Frankfurt am Main, Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Cod. germ. 12)

⁷⁵ „Diser Conradus aus dewtschen landen wirt nicht gezellt vnder den chaiseren wenn er hat nicht geherscht yn walchen sunder nur yn dewtschen landen.”

⁷⁶ Julius Caesar ugyanis *Fr2*-ben nem egyszerű, a császároknál szokásos kis medaillont kapott, hanem egy nagyobb medaillonban ábrázolták uralkodói ornátusban, császári koronával a fején, trónon(?) ülve (a háttérben semmilyen más tárgy nem látható, a rajzoló ugyanazt a kék színt használta háttérként, mint a többi képnél, medaillonnál *Fr2*-ben és a többi kéziratban is), míg balról és jobbról további két alakot látunk térdeplő helyzetben, meghódolást mutató pózban. Az ábrázolás értelmezésében sajnos nem segít sem a medaillonhoz rendelt rövid szöveg: „Julius der irste keysir regirte bey funff jarn. Noch ym wart Romischer keyser Octauianus”, azaz: „Julius, az első császár öt évig uralkodott. Őutána Octavianus lett a római császár” (ford. RT), sem pedig a Julius Caesar uralkodását leíró krónikarész.

⁷⁷ Szöveg és kép kapcsolatához lásd még OTT 2003. i. m. 61–65.

⁷⁸ „Sand Steffanus, der erst kunig, regirt xlvij Jar” (*Be*).

kép koronás főt ábrázol. *Bu2*-ben és *Ma*-ban viszont rubrikált feliratokkal látták el a medaillonokat, s a feliratok szerint I. István király sem *Bu2*-ben, sem *Ma*-ban nem kapott medaillont, ami – egy ilyen jelentős és szentté avatott király esetében – több, mint érdekes. Szent István helyett Géza fejedelem kapott medaillont, illetve egészen pontosan *Bu2*-ben a legelső medaillont a „Geysa” szóval feliratozták, míg *Ma*-ban a kitöltetlen medaillont feliratozták „Geysa”-val. A lehetséges válassz talán abban rejlik, hogy a szöveg a „Geysa” szóval indul, így a *scriptor* a szövegben szereplő első névhez igazította a medaillonok feliratozását. Megjegyzendő azonban, hogy *Bu2*-ben a „Geysa”-val feliratozott medaillon egy koronás főt ábrázol, ami feltételezheti azt, hogy a mellképet mégiscsak I. Istvánnak szánták, illetve lehetséges, hogy a rajzoló – a szöveg tartalmát nem ismerve / azzal nem törődve – mechanikus módon rajzolta meg a magyar királyok listájához szükséges összes, koronás főt ábrázoló medaillont. Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy a kéziratok keletkezése valóban olyan műhelyekhez köthető-e, ahol ismert volt a magyar királyság, s ezen belül első szentté avatott királyunk története.

Megjegyzendő még, hogy *Ma*-ban a Salamonról (1063–1074) szóló szöveg mellett a medaillont „Bela”-nak feliratozták, ami minden valószínűséggel elírás (az előtte levő medaillont is „Bela”-nak feliratozták).⁷⁹ A rubrummal külön kiemelt uralkodóknál *Be*-ben egyedül Aba (1041–1044) nem kapott medaillont, mert az ő személyét a krónika Péternél tárgyalja. A latin *Vat*-ban és *Bu1*-ben ugyan van Abának medaillonja, de külön bekezdés nélkül. Ugyanakkor a latin kéziratok közül csak *Vat*-ban találjuk az Abáról szóló szakasz legvégén azt a kitétel, hogy „Scripta Abe vide supra”, amelynek fordítását a német nyelvű kéziratok is megadják, vagyis az Abát érintő részt fentebb kell keresni.⁸⁰ Míg Ottóval (1305–1307) kapcsolatban *Vat* csak annyit ír, hogy „Otto coronatus, captus et postea de regno expulsus est”, addig *W* és *Bu1* még hozzáfűzi, hogy „et non depingitur”,⁸¹ akárcsak a német nyelvű kéziratok: „vnd / der⁸² wirt nicht gemalt” (azaz nincs megfestve / nem festették meg), holott Ottó portréja mindegyik kéziratban (*Vat*, *W*, *Bu1*, illetve *Be*, *Bu2*, *Ma*⁸³) szerepel. Teljes bizonyossággal nem jelenthetjük még ki, de számos jel utal arra, hogy *Bu2*-t és *Ma*-t azonos latin kézirat alapján, illetve annak mintájára, esetleg *Ma*-t *Bu2* alapján és annak mintájára készítették.⁸⁴ *Ma*-t kivéve (*Fr2* esetében ezt nem tudhatjuk) mindegyik műben találunk a pápa–császár–krónika végén előre megrajzolt, de kitöltetlen medaillonokat, ami a műfaj folytatásra ösztönző, nyílt jellegére vall.

A kéziratokban a szöveg elrendezése – vörös vagy kék tintával írt iniciálék, különféle módon történő rubrikálások, kiemelések, főleg *Be*-ben a lapszélékre rajzolt mutatóujjal való figyelemfelhívás –, a képi anyag (a rajzolást és festést tekintve) nem túl magas színvonala, színezése arra utal, hogy a kéziratokat nem reprezentációs, hanem használati, didaktikus célra készítették, akárcsak a mintául szolgáló latin műveket, mint Petrus Comestor⁸⁵ (†1178) *Historia Scholasticája*, Petrus Pictaviensis⁸⁶ (†1205) *Compendium historiae in genealogia Christi* című munkája, vagy Martinus Polonus⁸⁷ (†1278) *Chronicon pontificum et imperatorum* című írása.

⁷⁹ A latin kéziratokban (*Vat*, *Bu1*, *W*) ez a tévesztés nem figyelhető meg.

⁸⁰ „... vnd sein [Aba] regierung vindt man in geschriefft, do man schreybt von Petro dem Kunig etc.”, azaz „Az Aba uralkodásáról írtakat abban a részben találjuk, ahol Péter királyról írnak” (ford. RT).

⁸¹ Mindez közvetlenül a megfestett Ottó-portré mellett áll.

⁸² der] er *Bu2*, *Ma*.

⁸³ Ahogy fent már utaltam rá, *Ma*-ban a magyar királykrónikában az uralkodókhöz kapcsolódó, előre megrajzolt medaillonok mind kitöltetlenül maradtak, csak feliratokat kaptak, így Ottó is a rá vonatkozó szöveg mellett.

⁸⁴ Lásd ehhez részletesebben: RADEK 2013. i. m. 54–55.

⁸⁵ VIZKELETY 1988. i. m. 300.

⁸⁶ MELVILLE 1987. i. m.

⁸⁷ Bővebben lásd: Anna-Dorothea VON DEN BRINCKEN: Martin von Troppau. In: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein* 1987. i. m. 155–193. VIZKELETY 1988. i. m. 300. Anna-Dorothee VON DEN BRINCKEN: Martin von Troppau O. P. als Graphiker des Geschichtsablaufes. In: *Die Anfänge des Schrifttums* 1997. i. m. 211–224. VESZPRÉMY 1997. i. m.

Összefoglalás és kitekintés

A középkori történetírást nagymértékben meghatározta az üdvtörténeti/világtörténeti konstrukciókban (lásd Borst⁸⁸) való gondolkodás. Ugyanakkor a történetírók mindinkább szembesültek azzal a problémával, hogy miként lehet a világtörténelmet mint Ádám fiainak, egyes népeknek, birodalmaknak a szerteágazó történetét úgy ábrázolni, hogy az mégis a kontinuitás érzetét keltsen és egészként hasson, illetve hogy mindezen célokat szem előtt tartva hogyan tudják meglehetősen terjedelmes anyagukat az áttekinthetőség elvének megfelelően összeállítani és strukturálni. A Johannes de Utino és folytatója által szerkesztett világkrónika erre mutat példát.

A fenti elemzés csak a kezdetét jelenti a Johannes de Utino krónikacsoporttal kapcsolatos kutatásoknak, hisz számos szempont vár még vizsgálatra, mint például a német nyelvű kéziratok átfogó elemzése után azoknak a latin kéziratokkal való összevetése, a *rotulus*ként és kódexként fennmaradt kéziratok szövegének és képi anyagának összevetése, recepciók kapcsolatainak ábrázolása, a szöveg és kép kapcsolatának vizsgálata vagy a színhasználat szimbolikája.

Tárgyszavak:

Johannes de Utino; Johannes a Mortiliano; történetírás; világkrónika; pápa–császár–krónika; magyar krónika; Drágyi Tamás; rotulus; Jézus Krisztus genealógiája; Petrus Comestor: *Historia Scholastica*; Petrus Pictaviensis: *Compendium historiae in genealogia Christi*; Martinus Polonus: *Chronicon pontificum et imperatorum*; 15. század

Tünde Radek

Medieval Historiography and Pictorial Representation

German Language Manuscripts of

Johannes de Utino's "World Chronicle" (15th Century)

In this essay I primarily examine the German language manuscripts of the "World Chronicle" of *Johannes de Utino* and his successor (Berlin Ms. germ. fol. 947, Budapest Cod. germ. 53, Turócszentmárton/Martin J 324, Frankfurt am Main Ms. germ. fol. 12, Frankfurt am Main Museum für Angewandte Kunst LM 219.220.221), but I also make references to Latin manuscripts that include the chronicle of Hungarian kings, alongside the narrative of events from the Bible (from the story of Creation to the death of Christ) and the chronicle of popes and emperors.

I discuss the formats of certain manuscripts (vertical or horizontal formats), the possible iconographical programmes of the biblical parts (the family tree of Christ, first according to the Gospel of Luke and then after the *medaillon* of King David according to the Gospel of Matthew), and also address the most important characteristics of the manuscripts' illustrations (renderings using the *medaillon* manner of depiction).

⁸⁸ Arno BORST: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*. München, Dt. Taschenb. Verl., 1995. (Unver. Nachdruck der 1957 bis 1963 erschienenen Originalausgabe.)

Spekner Enikő

Adalékok I. (Anjou) Károly király Szent László-kultuszához

Királyi „vizitációk” Szent László király váradi sírjánál

Dr. Spekner Enikő

Főmuzeológus

A Budapest vonatkozású

Diplomatikai Fénykép- és

a Kumorovitz Pecsétmásolati

Gyűjtemény vezetője

Budapesti Történeti Múzeum

Kutatási területe:

középkori várostörténet

E-mail: spekner.eniko@mail.btm.hu

„ob devotionem praestitam, quam habemus ad ipsum Beatum Regem Ladislaum”¹

„Tiszteletünk kifejezésére, amellyel Szent László király iránt viseltetünk” – mondja I. (Anjou) Károly király, amikor 1326 októberében megerősítette tárnokmesterének, Nekcsei Demeternek a váradi Boldogságos Szűz-egyház javára a saját, szülei és az egyház oltára alatt nyugvó fivére, Sándor mester lelki üdvéért tett adományát. Az egyházban ugyanis „ősünk, legboldogabb László király és hitvalló szent sírja és sok más szent ereklyéje csodás módon őriztetik Istentől eredő csodákkal folyvást tündökölve, az erőtleneknek és nyomorékoknak szüntelen visszaadva a lelki és testi egészség jótéteményét.”² Károly uralkodói legitimációjának megerősítése mellett a szent ős iránti tisztelete kinyilvánításától uralmának támogatását, megszilárdítását is remélte: „...hisszük, hogy a mindenható Istennél értünk közbenjáró érdemeiből tartjuk szerencsétől kegyelten a világi uralom jogarát, és reméljük, hogy imái segítségével örök üdvösségre jutunk...”³

A Nápolyból Magyarországra érkező ifjú Anjou herceg már úti poggyászában magával hozta a magyar szent királyoknak nagyanyjától, Árpád-házi Máriától útravalóul kapott ismeretét és szentségük tiszteletét.⁴ A számos nápolyi képzőművészeti emléken túl bizonyítja ezt a névtelen

¹ I. Károly király 1326. október 14-i privilégiuma tárnokmestere, Nekcsei Demeter részére. Az oklevél eredetiben nem maradt fenn. 18. századi másolata: Esztergom, Prímási és Főkáptalani Levéltár, Archivum seculare, Acta radicalia U. 191. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény [a továbbiakban MNL OL, DF] 279.050.) Kiadása: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Studio et opera Georgii FEJÉR. Budae, Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1829–1844. VIII/3. 1832. 66–70. Magyar fordítása a másolattal nem teljesen egyező kiadás alapján készült: *László király emlékezete*. A szöveget válogatta KURCZ Ágnes. Szerk. KATONA Tamás. Budapest, Magyar Helikon, 1977. 66. (Gy. RUITZ Iza-bella fordítása.) Megjelent még ugyanez a fordítás: *Boldog Várad*. Szerk. BÁLINT István. János. H. n. [Budapest], Héttorony, é. n. [1992]. 40. Az általam közölt fordítás ennek átalakított változata.

² „...eidem venerabili ecclesiae Beatae Virginis Varadiensis, in qua Beatissimi Ladislai regis et confessoris, nostri progenitoris sacra tumba, aliorumque plurimorum sanctorum reliquiae sunt mirifice conditae continuis divinitus corruscantes miraculis, et languibus ac debilibus iugiter restituentes beneficia sanitatum. ...” Jelzetére lásd az 1. jegyzetet.

³ „...cuius meritis apud omnipotentem Deum pro nobis intercedentibus temporalis regiminis sceptrum feliciter gestare nos credimus, cuiusque orationum suffragiis speramus nos ipsos ad aeternae felicitatis gaudia pervenire...” Jelzetére lásd az 1. jegyzetet.

⁴ A középkori Szent László-kultusz történetére vonatkozó irodalmat Kerny Terézia ismertette és összegezte 2007-ben, ezért csak az utána következő fontosabb irodalomra hivatkozom: KERNY Terézia: Szent László tiszteletének kutatástörténete (1977–2007). In: „Vállal magasb mindenkinél” A Szent László-herma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai. Győr, 2007. június 25–27. Szerk. SZÉKELY Zoltán. Győr, Győr-Sopron-Moson Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008. (Arrabona, 46. 1.) 15–35; Uő: Magyar szent királyok középkori kompozíciói a templomok külső falain. In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*. Szerk. TÜSKÉS Anna. Budapest, CentrArt Egyesület, 2009. 81–88; Uő: Adalékok Szent László középkori székesfehérvári tiszteletéhez. In: *A Székesfehérvári egyház-*

francia domonkos szerzetes 1308-ban írt művének Magyarországról szóló része is, amely kihangsúlyozza a magyar szentek, köztük a szent királyok jelentőségét, hosszasan taglalva e szent királyokat adó Árpád-ház és a francia eredetű Anjou-dinasztia leszármazásának kötődéseit, és az utóbbi öröklési jogát a magyar királyi trónra.⁵ Az úti poggyász része lehetett az uralom biztosításának elengedhetetlen kelléke, feltehetően még Nápolyban vésetett első felségpecsétje is.⁶ Fontos mozzanatok ezek a királyság elnyerésére és biztosítására, bár az 1300. augusztus elején – még az Anjou-ház által el nem ismert III. András király (1290–1301) életében – Spalatóban partra szálló ifjú trónigénylő nem sejtette, milyen rögs utat kell megtennie a magyar Szent Korona megszerzéséért,⁷ majd megkoronázott uralkodóként uralma megszilárdításáért.⁸ Bizony nagy szüksége volt a lovagszent, László király eszmei támogatására, talán időnként az is felmerült benne, hogy koronázásuk, uralmi legitimációjuk és hadi vállalkozásaik alakulása rokon lelkeké teszik őket.

A szent királyoktól való származás érvrendszerének már érkezésekor készen kellett állnia, hiszen enélkül nehezen képzelhető el, hogy a megválasztása érdekében szónoklók oly magától értetődően használják fel azt a Szentszék, VIII. Bonifác (1294–1303) és V. Kelemen (1305–1314) pápák nápolyi hűbéruralmukat Magyarországra is kiterjesztő törekvéseitől rettegő főpapok és

megye ünnepi névtára Spányi Antal megyés püspök születésének 60. évében. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Hivatal, 2010. 49–56, 60–61; Uő.: Emlékkonferencia Károly Róbert koronázásának 700. évfordulója alkalmából. Székesfehérvár, 2010. X. 16. In: *Károly Róbert és Székesfehérvár.* Szerk. Uő.–SMOHAY András. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2011. (Magyar királyok és Székesfehérvár II. – A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 6.) 188–191, 195–198; MADAS Edit: *Középkori prédikációk Szent László királyról. Sermones de Sancto Ladislao rege Hungariae.* HAJDÚ István közreműködésével. – HORVÁTH Zoltán György: *Középkori falképek Szent László királyról. San Ladislao d'Ungheria nei dipinti murali.* PROKOPP Mária és GONDOS Béla közreműködésével. Budapest, Romanika, 2008.

A kultusz legújabb, kiváló összefoglalása FEDELES Tamás: „Ad visitandumque sepulchrum sanctissimi regis Ladislai”. Várad kegyhelye a késő középkorban. In: *„Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére.* Szerk. BACI Dániel–FEDELES Tamás–KISS Gergely. Pécs, Kronosz, 2012. 163–182.

- ⁵ „...Notandum hic [est], quod nondum sunt tricensi anni, quam Vngari ad fidem sunt conversi per Sanctum Stephanum eorumdem regem, cuius filius eciam est canonizatus, rex Hemericus; demum eciam sanctificati sunt de domo illa Sanctus Ladislaus rex, et Sancta Elizabet, soror domini Belle (sic!) regis eiusdem regni; [...] et qui prefatus rex Vngarie Ladislaus mortuus est sine herede, ut dictum est, ac eciam sorores eius omnes fuerunt nupte scismaticis preter reginam Scyllie, ideo ipsa sicut catholica remansit heres regni et ipsa fecit donationem de dicto regno filio suo primogenito Karolo scilicet Martello, quo mortuo successit eidem in regno Karolus [Ro]bertus filius suus, qui nunc regnat [ratione] iam tacta; hec de Vngaria sufficient. [...]” ANONYMI *Descriptio Europae Orientalis.* Ed. Olgierd GÓRKA. Cracoviae, Gebethner et socii, 1916. 52, 54–55. Magyar fordítása: *Károly Róbert emlékezete.* Válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc. A képanyagot MAROSI Ernő válogatta. Budapest, Európa, 1988. 75–76. (BORZÁKNÉ NACSA Mária fordítása.) Képzőművészeti emlékek: PROKOPP Mária: A nápolyi udvar Szent László-tisztelete a XIV. században. In: *„Vállal magasb mindenkinél”* 2008. i. m. 403–413; SÁRKÓZY Péter: Magyar szentek kultusza Itáliában. *Európai Utas*, 49. 2002. 33–38.
- ⁶ TAKÁCS Imre: Károly Róbert pecsétjei. *Ars Hungarica*, 37. 2011. 4. 7–15: 8–10.
- ⁷ ZSOLDOS Attila: Anjou Károly első koronázása. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére.* Szerk. KÖRMENDI Tamás–THOROCZKAY Gábor. Budapest, ELTE BTK, 2009. 405–413.
- ⁸ I. (Anjou) Károly uralkodására: MISKOLCZY István: *Magyarország az Anjouk korában.* (2. kiadás) Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2009. (Historia Incognita) 8–28; DÜMMERTH Dezső: *Az Anjou-ház nyomában.* Budapest, Panoráma, 1982. (Utazások a múltban és a jelenben) 7–363; BERTÉNYI Iván: *Magyarország az Anjouk korában.* Budapest, Gondolat, 1987. (Magyar História) 7–163; ENGEL Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchiák ellen (1310–1323). *Századok*, 122. 1988. 89–147; Uő.: Anjou I. Károly (1301–1342). In: Uő.: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története.* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2001. (História Könyvtár, Monográfiák 17.) 108–135; KRISTÓ Gyula: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok*, 137. 2003. 297–347. I. Károly uralmának legfrissebb összefoglalása az Anjou-dinasztia nápolyi uralma és annak magyarországi összefüggései bemutatásával, jelentős új irodalom felhasználásával: CSUKOVITS Enikő: *Az Anjouk Magyarországon. 1. I. Károly és uralkodása (1301–1342).* Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2012. (Monumenta Hungariae Historica, Dissertationes.) Online elérhető: www.tti.hu/images/kiadvanyok/online/czukovits.pdf (letöltve 2013. április 29.)

főurak meggyőzésére. Első ezek sorában a feltehetően itáliai egyetemi tanultsággal rendelkező, a dalmáciai Trauból származó Domonkos-rendi szerzetesnek, Augustino Gazotto zágrábi püspöknek az 1307. október elején zajló királyválasztó országgyűlésen Károly megválasztása érdekében elmondott beszéde:

„A kételkedésre tehát semmi ok, hogy milyen jogon támogatta a magyar aggodalmon sajnálkozó római főpap, amikor azt a magyar méltóságok és előkelők előterjesztették, Károlyt – mint egyetemes atya és legfőbb bíró – jogigényének megvédésében a vérrokonság jogán őt illető országban. A vérrokonság jogán pedig – a déli napnál világosabb – más vetélytársaknál inkább illeti meg Károlyt az ősi királyi fejék. [...] Károly jogai alapján ugyanis igazolást nyert, hogy családfája – az Ég rá a tanú – a mi szent királyainktól ered.”⁹ Hasonló módon érvel a II. Károly nápolyi király kezdeményezésére V. Kelemen pápa által Károly érdekeinek előmozdítására Magyarországra küldött ferences rendi pápai követ, Gentile da Montefiore bíboros. 1308. december elejére zsinatot hívott össze Budára, amely az ország helyzetére vonatkozó végzéseiben kimondta: »Valóban, az isteni gondviselés által a Magyar Királyság élén katolikus királyok álltak, akik közül az első, Szent István és még néhány más kiérdemelte, hogy bejegyezzék a szentek névjegyzékébe. [...] Mi tehát ezen ország helyzetének megjavítására [...] összehívtuk a főpapok, bárók és nemesek általános gyűlését, amelyen e főpapok és bárók egységesen elismerték a nagyságos herceget, az első szent királyok igaz nemzetségéből sarjadt Károly urat Magyarországon valószínűs királyának és természetesen uruknak.«¹⁰

A *beata stirps*, a dinasztikus szentség fogalmát uralmuk szakrális megerősítésének középpontjába emelő nápolyi Anjouk e törekvése is szerepet játszott abban, hogy családjukat kettős házassági szerződéssel összekötötték a szent királyok, a *sancti reges Hungariae*, Szent István, Szent Imre és Szent László alakjait felsorakoztató magyar Árpád-házzal.¹¹ Magyarországon a 13. század második felében a három szent király csoportjából egyre nagyobb tisztelet kezdte övezni a lovagszent, László alakját. Szokássá vált, hogy a királyok fehérvári koronázásuk után felkeresték szent elődjük váradi sírját, hogy uralkodásukhoz mennyei közbenjárását kérjék.¹² A királyi

⁹ „...Nulla itaque dubitandi superest occasio, quo jure Romanus Pontifex Ungarica diffidia miseratus sanioribus et potioribus etiam Ungaris id exposcentibus, Carolum autoritate sua, tamquam universalis pater et iudex supremus, tuendum in regno jure sanquinis sibi debito suscepit. Jure autem sanquinis, eoque optimo super alios competidores Carolo deberi diadema aviticum sole meridiano clarius est.[...] sed Caroli iuribus illud quoque, [...] quod ipsius stemma, Caelo teste, ex sanctissimis regibus nostris profluere comprobatur...” *Oratio S. Augustini Gazotti dicta in campo Rakos pro Carolo*. In: Balthasar Adamus KERCESELY: *Historiarum chatedralis ecclesiae Zagrabienensis*. I. Zagrabiae, [1776.] 114. Hivatkozik rá: KLANICZAY Gábor: *Az Anjouk és a szent királyok. Fejezetek a középkori szentisztelet történetéből*. In: *„Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szerk. Tüskés Gábor. Budapest, Magvető, 1986. 82, 20. jegyzet; KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*. Budapest, Balassi, 2000. 261.

¹⁰ „...Sane, per divinam providentiam regno Hungariae reges catholici prefuerunt, quorum primus, sanctus rex Stephanus et alii nonnulli sanctorum cathalogo meruerunt ascribi; [...] Nos itaque ad eiusdem regni status reformationem [...] prelatorum, baronum et nobilium convocavimus generale concilium, in quo prelati et barones iidem communiter magnificum principem dominum Carolum ex primorum sanctorum regum vera progenie propagatum recognoverunt verum et legitimum (sic) regem Hungarie ac eorum dominum naturalem.” *Acta legationis cardinalis Gentilis. Gentilis bibor-nok magyarországi követségének okiratai. 1307–1311*. Red. Antonius PÓR–Ladislau FEJÉRPATAKY. Budapest, Franklin, 1885. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár I. 2.) Reprint: Budapest, METEM, 2000. 269. Hivatkozik rá: KLANICZAY 2000. i. m. 82, 19. jegyzet.

¹¹ I. (Anjou) Károly szicíliai és nápolyi király 1269. évi ajánlása V. István magyar királynak az Anjou- és Árpád-ház közötti dinasztikus házasságok megkötésére. *Codex diplomaticus 1829–1844*. i. m. IV/3. 1829. 510–512; KLANICZAY 1986. i. m. 65; Uő.: 2000. i. m. 240–244.

¹² IV. László király 1276. április 5-i oklevele: *Codex diplomaticus 1829–1844* i. m. V/2. 1829. 333; III. András király 1290. december 31-i oklevele: MNL OL, DF 278.284; Ugyancsak elődei e szokására hivatkozik I. Károly fia, Nagy Lajos király is 1342. december 10-i oklevelében: „cum [...] adepta nostra coronatione [...] ad visitandumque sepulchrum sanctissimi regis Ladislai, a quo divinum auxilium [...] postulamus, [...] Varadinum accessimus...” *Codex diplomaticus 1829–1844*. i. m. IX/1. 1833. 58.

szentek csodatévő ereklyéit őrző kultuszhelyek felkeresése különösen I. (Anjou) Károly számára vált fontossá, hogy a szent királyok kultuszának ápolásával is demonstrálja az Árpád-házhoz való kötődését. Szent István tiszteletének kissé más jellegű fehérvári (koronázóváros és királyi temetkezőhely) felkarolása mellett ezt leglátványosabban a kultikus kisugárzása révén egyre vonzóbb váradi kegyhelyhez tett zárandoklatokkal mutathatta meg, amelytől azonban nem vitathatjuk el a személyes *devotio* kifejezésének igényét sem, amint azt majd több esetben látni fogjuk.¹³

A nehezen elnyert királyi trón és végül a harmadszori, a szokásoknak megfelelő, törvényes, 1310. augusztus 27-i fehérvári koronázás után Károlynak a királlyá választásakor kialakult látszategység ingatagsága miatt nem volt alkalma rögtön Váradra menni, bár nem tudjuk, hogy az év végén Erdélybe tett látogatásakor erre útközben nem került-e sor.¹⁴ Legközelebb 1312 márciusában találjuk a királyt Váradon. Elképzelhető, hogy erőt gyűjteni ment Szent László sírjához a lázadó Aba nembeli Amadé-fiak legyőzéséhez, de hadai gyülekezőhelyének is kijelölhette a várost, vagy a kettő együtt játszott szerepet a hely kiválasztásában.¹⁵ A következő váradi zárandoklat szintén az oligarchák elleni hadviselés jegyében született. Miután 1317 őszén Visegrád és Komárom várainak visszaszerzésével sikerült Csák Mátét két előretolt dunai erősségétől megfosztania, és a Duna vonalát biztosítania, hosszabb temesvári tartózkodás után Borsa nembeli Kopasz nádor veje, Ákos nembeli Mojs fia Mojs elleni észak-erdélyi hadjárat előkészítésére 1318 májusában Károly a Bihar megyei Szalacsra ment, ahonnan Temesvárra hazatérőben nem mulasztotta el felkeresni a váradi kegyhelyet.¹⁶ Ez év nyaratól kezdődően a királyt családi tragédiák sora sújtotta. Elhunyt második felesége, a lengyel Piast-ház sziléziai ágából származó beutheni Mária királyné. A 14. századi krónikakompozíció szerint Temesváron halt meg, és földi maradványait a Boldogságos Szűz fehérvári egyházában helyezték örök nyugalomra. Fehérvári temetését megkönnyíthette, hogy az év közepén a király Budán tartózkodott, ahonnan könnyebben elérhette a végtisztesség helyszínét, bár a temetés pontos helyét és idejét, illetve, hogy azon részt vett-e az özvegy király, nem tudhatjuk biztosan, hiszen a krónika a halálozás időpontjában sem megbízható.¹⁷ Károly hamarosan harmadszor is megnősült, valamikor 1318 végén vagy 1319 elején vette feleségül Luxemburgi Beatrixot, aki mindössze egy évig viselhette királynéi méltóságát, miután 1319 november végén gyermekszülésben tragikus hirtelenséggel elhunyt. Őt a szerbiai hadjáratából nemrég Temesvárra visszatért, megtört uralkodó a közelebbi Váradon temette el, ahol lelki üdvéért oltárt is emeltetett az Anjou-ház családi szentje, Toulouse-i Szent Lajos tiszteletére.¹⁸ A következő év májusában már a két feleségét és születendő gyermekét gyors egymásutánban elvesztő uralkodót az irántuk érzett kegyelet is Váradra vonzhatta.¹⁹ Bánkódásra azonban

¹³ Pierre André SIGAL: *Isten vándorai. Középkori zárandoklatok és zárandokok*. Ford. GYÁROS Erzsébet. Budapest, Gondolat, 1989. 40–44; KLANICZAY 2000. i. m. 259–263, 267–272, 284–285; CSUKOVITS Enikő: *Középkori magyar zárandoklatok*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2003. (Historia Könyvtár, Monográfiák 20.) 65–67.

¹⁴ ENGEL 1988. i. m. 95.

¹⁵ MNL OL, DL 87.169. Regesztája: *Anjou-kori oklevéltár*. III. Szerk. KRISTÓ Gyula. Budapest–Szeged, K. n., 1994. 117–118; No. 249; ENGEL 1988. i. m. 100, 140, 18. jegyzet; KRISTÓ 2003. i. m. 304.

¹⁶ ENGEL 1988. i. m. 123–124; KRISTÓ 2003. i. m. 335–337. Váradra: MNL OL, DL 99.555; *Anjou-kori oklevéltár*. V. Szerk. KRISTÓ Gyula. Budapest–Szeged, K. n., 1998. 62; No. 131.

¹⁷ KRISTÓ Gyula: Károly Róbert családja. *Aetas*, 20. 2005. 4. 14–28: 19–21; KÁDÁR Tamás: Megjegyzések, észrevételek I. Károly (Róbert) magyar király házassági és egyéb családi kapcsolatai kérdéséhez. *Turul*, 82. 2009. 13–23: 14–16.

¹⁸ „Novissimis autem temporibus altare sancti Vincentii, quod est iuxta altare sancte Crucis a meridie erexit et dotavit Copaz palatinus, demum vero manente memoria sancti Vincentii, fuit dedicatum per regem Karolum ad honorem sancti Lodo- vici pro remedio anime domine Beatrix consortis sue, que ibidem sepulta existit, sicque altare ipsum est distinctum ad duos magistratus.” In: *A váradi káptalan legrégebbi statutumai*. Közrebocsátja BUNYITAY Vincze. Nagyvárad, 1886. 71; KRISTÓ 2005. i. m. 21; KÁDÁR 2009. i. m. 14–17.

¹⁹ 1320. május 6. MNL OL, DL 314; *Anjou-kori oklevéltár*. V. 1998. i. m. 298; No. 774.

nem maradt sok idő, az utódlás megoldásának kényszerétől vezérelt uralkodói kötelességét teljesítő Károly 1320. július 6-án Budán újabb házasságot kötött Piast Erzsébettel, I. (Łokietek) Ulászló lengyel király leányával.²⁰

A király temesvári székhelyéről utoljára 1322 tavaszán tett hosszabb kitérőt Szent László városába.²¹ Elképzelhető, hogy innen egy erdélyi utat is közbeiktatott, és ekkor kapta a trónörökös után már igen vágyódó király elsőszülött fia megérkezéséről azt az örömhírt, amely „olyan ünnepi és örömteli boldogságot hozott, amelynél nagyobbat e világon mi nem képzelhetünk el”.²² Talán e túlcsonduló öröm feletti hála irányította vissza lépteit Váradra, hogy június 27-én ott üljön meg Szent László ünnepét. Ez volt az egyetlen olyan alkalom, amikor Károly az ünnepet valószínűleg Váradon töltötte.²³

1323 közepére lezárult az uralkodónak az ország újraegyesítése érdekében kifejtett gigászi küzdelme, amelyben – mint láttuk – nem csekély szerepet játszott a váradi kegyhely gyakori látogatása. A belső stabilizáció megteremtése Károly uralkodásában új korszak kezdetét jelentette. Végre elhagyhatta temesvári száműzetésének színhelyét, s visszatérhetett az ország természetes központjába, a *medium regnibe*. Ezúttal azonban nem hagyományos budai királyi székhelyét részesítette előnyben, hanem – meglepő módon – a festői környezetben fekvő, a központtól kissé távolabb eső, mégis ahhoz közeli Visegrádra esett a választása. Az állandó királyi székhely Visegrádra helyezése és a konszolidáció évei más megvilágításba helyezik Szent László tiszteletének további alakulását is. A váradi kegyhely felkeresése ezt követően a távolság okán nagyobb erőfeszítést kívánt, ezért felveti azt a kérdést, hogy a békeévek hoztak-e új fejleményt a kultusz ápolásában.

A visszatérés éve, az 1323. esztendő igen mozgalmasra sikeredett. Károly többször is keresztül-kasul járta királyságát Temesvártól Visegrádon át Pozsonyig és vissza. A részletek mellőzésével most csak a Váraddal kapcsolatos eseményekre térek ki.²⁴ Ugy tűnik, ismét egy családi tragédia készítette rá, hogy a nyár elején Visegrádról Temesvárra készülvén újra meglátogassa a szent sírt. A király május elején fogadalmat tett, hogy elsőszülött fia gyógyulása érdekében hű nemesseinek visszaadja birtokaikat, bárki tulajdonában legyenek is azok.²⁵ Ezután elzarándokolt a Nyulak szigetére Árpád-házi Szent Margit sírjához, néhány napot Budán töltött, visszatért Visegrádra, majd a nyár elején elindult Váradra, ahol június 12-re eső vasárnapi napon kiadott okiratában már arról tett tanúbizonyságot, hogy elhunyt elsőszülöttjének, Károlynak lelki üdvéért az anyaszentegyháznak tett fogadalmát teljesíti, és visszaállítja az ország egyházainak jogait.²⁶

Nincs adatunk ugyanakkor arra, hogy 1324. október elején Visegrádon született, a szent ősz tiszteletére Lászlónak nevezett fia világra jötté alkalmából elzarándokolt volna a sírhoz. A Viseg-

²⁰ SZENDE László: Piast Erzsébet a hitves, az édesanya, a mecénás. In: *Károly Róbert és Székesfehérvár* 2011. i. m. 78–100.

²¹ 322. május 3. MNL OL, DL 84.774; *Anjou-kori oklevéltár*. VI. Szerk. KRISTÓ Gyula. Budapest–Szeged, K. n., 2000. 192: No. 518.

²² MNL OL, DL 104.902; *Anjou-kori oklevéltár*. VII. Szerk. BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos. Budapest–Szeged, K. n., 1991. 38: No. 62; MNL OL, DL 2240; *Anjou-kori oklevéltár*. VIII. Szerk. BLAZOVICH László. Budapest–Szeged, K. n., 1993. 94: No. 174; KRISTÓ 2005. i. m. 23–25; KÁDÁR 2009. i. m. 19–20. Az erdélyi utat Kristó Gyula 1323. év elejére valószínűsíti, míg Kádár Tamás 1322. május első felére. Habár a királyi itinerárium hézagai mindkét megoldást lehetővé teszik, a nagyobb időköz Kádár Tamás észrevételét támogatja azzal a kiegészítéssel, hogy a király Temesvárra visszatérőben valószínűleg ismét felkereste Váradot. Károly herceg születésére és halálára lásd még SZENDE 2011. i. m. 82.

²³ Erre csak közvetett bizonyítékok állnak rendelkezésre. 1322. június 29-én Debreceni Dózsa nádor Váradon ad ki oklevelet, a király pedig egy, július elseje elé datálható keltezetlen említésében a nádor által peres úton nyert Gyöngyös birtok ügyében rendelkezik. MNL OL, DL 2115 és DL 2118; *Anjou-kori oklevéltár*. VI. 2000. i. m. 241–242: No. 655, 657.

²⁴ ENGEL 1988. i. m. 139.

²⁵ MNL OL, DF 292.626; *Anjou-kori oklevéltár*. VII. 1991. i. m. 87: No. 175.

²⁶ MNL OL, DF 227.740; *Anjou-kori oklevéltár*. VII. 1991. i. m. 122: No. 258. 1323. június 5-i kelettel, de az itinerárium miatt azt június 12-re kell módosítani, valószínűleg az *ante festum Barnabe apostoli* helyett a *post festum* ... a helyes.

rádra költözés után ugyanis két év kihagyás következett, 1326-ban viszont kétszer, tavasszal és ősszel is elment Váradra. Az őszi időszakban egészen hosszan ott időzött. Szeptember közepe táján indult Budáról, s a hónap végén már Váradon adott ki okleveleket erdélyi és csongrádi ügyekben.²⁷ Innen október elején Szatmárba ment, majd a hónap közepén visszatért Váradra. A Nekksei Demeter tárnokmester által a váradi egyház javára tett, már említett adományt október közepén erősítette meg.²⁸ Köcski Sándor országbíró egy birtokosztályos pert a király Szent László sírjának látogatásából Visegrádra történt visszatérése időpontjára, november 18-ra halasztott. Károly kegyes váradi zarándoklatai annyira jelentősek voltak, hogy azt az országbíró is feljegyzésre méltónak érdemesítette.²⁹ A következő, 1327. esztendőben szintén ősszel látogatott Szent László városába, ebben az évben csak e célból hagyta el visegrádi rezidenciáját.³⁰ Három év elteltével ismét két egymás utáni évben, 1331-ben és 1332-ben tett (az elsőben nyár elején, a másodikban ősszel) úgy zarándoklatot, hogy szintén csak emiatt távozott el székhelyéről. Ezen alkalmakkor Nagymartoni Pál országbíró is elkísérte útjára, 1332-ben pedig ott volt vele Szécsényi Tamás erdélyi vajda is.³¹ Ezután hosszabb kimaradás következett. 1333-ban nápolyi útja, 1334-ben szerbiai hadjárata, 1335-ben a Luxemburgi János cseh király, fia, Károly morva őrgróf, III. (Nagy) Kázmér lengyel király, I. Rudolf szász és III. Boleszló sziléziai hercegek, valamint a német lovagrend képviselői részvételével megrendezett visegrádi királytalálkozó akadályozta meg szokásos őszi zarándoklatában. Az 1336-os esztendő tavaszát és nyarát a cseh és lengyel szövetségben az osztrák hercegek ellen viselt hadjárata kötötte le, bár októberben tesz egy utat a Heves megyei Poroszlóba, de nem tudjuk, hogy mi célból, és hogy ez esetleg egy nagyobb utazás egyik állomása volt-e.³² Bár 1337-ben újabb hadjárat indult Ausztria ellen, s az ezt lezáró békekötésre szeptemberben a királynak Pozsonyba kellett mennie, mégsem mulasztja el, hogy visszatérése után egy rövid visegrádi, majd egy hónapos budai tartózkodást követően, ha pár napra is, de elzarándokoljon Szent László sírjához.³³ Az egyre betegbb uralkodó 1339 őszén még el tud menni Váradra, de 1340-ben zágrábi útját már le kell mondania, és gyakran a Hont megyei Damásdra, vadászkastélyába vonul vissza.³⁴ Élete végén, 1341 májusában egy bihari út állomásaként még egyszer sikerül felkeresnie az olykor legitimációs érdekből, olykor udvari reprezentáció céljából, máskor személyes indíttatásból, de mindig nagy tiszteletben tartott Szent László király gyakran látogatott váradi kegyhelyét.³⁵ A visegrádi távolság és a békeévek nem változtattak Károly azon törekvésén, hogy amikor csak teheti, demonstrálja a szent ős iránti tiszteletét.

²⁷ MNL OL, DF 260.590, 280.994, DL 91.213; *Anjou-kori oklevéltár*. X. Szerk. BLAZOVICH László–GÉCZI Lajos. Budapest–Szeged, K. n., 2000. 242–244, 251: No. 390–391, 393, 409.

²⁸ Lásd az 1. jegyzetet.

²⁹ „...ad octavas Beati Martini confessoris, in quibus regia maiestas de visitatione sepulchri Beatissimi regis Ladislai in Visegrad est reversus...” MNL OL, DL 40.492; *Anjou-kori oklevéltár*. X. 2000. i. m. 296–298: No. 495.

³⁰ MNL OL, DF 271.060; DL 71.546; *Anjou-kori oklevéltár*. XI. Szerk. ALMÁSI Tibor. Budapest–Szeged, K. n., 1996. XI. 215, 218: No. 454, 461.

³¹ *Codex diplomaticus* 1829–1844. i. m. VIII/3. 1832. 566–568; MNL OL, DF 283.555; *Anjou-kori oklevéltár*. XV. Szerk. TÓTH Ildikó Éva. Budapest–Szeged, K. n., 2004. 135: No. 239; MNL OL, DL 50.932, DL 62.689, DF 254.781, DF 254.782, DL 96.162, DF 285.792.

³² I. Károly 1323 utáni itineráriumának összeállítását az a körülmény nehezíti, hogy az uralkodó kiadványait a kancellária sok esetben az állandó királyi székhelyről, Visegrádról keltezi, még akkor is, ha az uralkodó bizonyíthatóan távol volt rezidenciájától. A távollét azonban egyéb források hiányában nem mindig igazolható, sokszor csak gyanítható. Ezért a váradi zarándoklatoknál is csak a megbízható, vagy az erősen valószínűsíthető adatokat vettem figyelembe.

³³ MNL OL, DF 254.784; *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. II. (1301–1339). Regesztákban, jegyzetekkel közzéteszi JAKÓ Zsigmond. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2004. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 40.) 346: No. 959–960.

³⁴ MNL OL, DL 36.403; DL 105.440; DL 74.799; DL 105.440; DL 3258; DF 257.475; DL 68.839; DL 68.840; *Anjou-kori oklevéltár*. XXIII. Szerk. PIR Ferenc. Budapest–Szeged, K. n., 1999. 265–266, 269–272: No. 562–564, 570, 572–573, 576–577.

³⁵ MNL OL, DL 40.852; DL 2861; *Anjou-kori oklevéltár*. XXV. Szerk. SEBŐK Ferenc. Budapest–Szeged, K. n., 2004. 136: No. 287–288.

Míg uralkodása kezdetén sűrűn kellett hivatkoznia arra, hogy a magyar szent királyok nemzetiségéből származik, hosszú és küzdelmes uralkodása végén kiérdemelte, hogy megérkezzen hozzájuk, ahogy azt Telegdi Csanád esztergomi érsek 1342. július 16-án a visegrádi fellegrvárban elhunyt királyt búcsúztató gyászbeszédében kiemelte: „...Kérjük tehát [...] a mindenható Isten kegyelmét Károly király úr számára, hogy [...] lelkét a szentek és hitvallók sorába, István és László király társaságába kegyeskedjék helyezni, hogy amiként a jelen világban királyi dicsőségben élt, a túlvilágon is együtt örvendezhessen az angyalokkal, [...]”³⁶

Tárgyszavak:

I. (Anjou) Károly (1308–1342) itineráriuma; I. (Anjou) Károly Szent László-kultusza; Szent László-kultusz; Várad

Enikő Spekner

King Charles I of the Anjou House and the Cult of Saint Ladislás

Royal “Visitations” at the Tomb of King Saint Ladislás in Várad (today Oradea, Romania)

The Hungarian king Charles I (1308–1342) of the Neapolitan House of Anjou (of French origins) was related to the Árpád House – which gave Hungary the Saint-Kings – as a descendent of King Stephen V’s daughter, Mary, who married Charles II, King of Naples. He therefore had to struggle both internally and diplomatically in order to win and stabilize his dominion. The inclusion of the cult of the Saint-Kings of the Árpád House, the *sancti reges Hungariae* – Saint Stephen, Saint Imre (Émeric) and Saint Ladislás – in court representations had a crucial role in the legitimatization of his rule. As of the second half of the 13th century the figure of Saint Ladislás, the knight-saint, begins to assume ever greater esteem within the group of the three Saint-Kings. The cultic importance of the shrine in Várad (today Oradea, Romania), where the miraculous relics of the saint were kept, is indicated by the increasing number of royal pilgrimages, the first major period of which was under the rule of Charles I.

Kedves Tünde!

Szép ünneped alkalmából sok örömet, boldogságot kívánok, és leginkább azt, hogy szívedet mély elégedettség és büszkeség járja át gazdag pályafutásod gondolatára. Hozzon még sok alkotásod Neked is, nekünk is ismeretlen utakon járó, örömteli szellemi kalandtúrát.

Isten éltesen sokáig!

³⁶ THURÓCZY János: *A magyarok krónikája*. Fordította HORVÁTH János. Budapest, Magyar Helikon, 1978, 248.

Milada Studničková

Calendarium Pragense Cod. lat. 555 der Széchényi-Nationalbibliothek in Budapest¹

Dr. Milada Studničková
Művészettörténész,
a Cseh Tudományos Akadémia
Művészettörténeti Intézete
(Ústav dějin umění Akademie věd ČR)
tudományos munkatársa
Kutatási területe:
cseh könyvfestészet, ikonográfia,
a Luxemburg-dinasztia lovagrendjei
E-mail: studnickova@udu.cas.cz

In den Sammlungen der Széchényi-Nationalbibliothek in Budapest wird unter der Signatur Cod. lat. 555 ein illuminiertes lateinisches Kalender mit den Miniaturen der Tierkreiszeichen aufbewahrt, welcher 1970 aus ungarischem Besitz erworben wurde.² Es handelt sich um das Fragment einer liturgischen Handschrift, höchstwahrscheinlich eines Missales oder Breviers.³ Aufgrund des Vorkommens der Namen der böhmischen Landespatronen, der Monatsnamen in tschechischer Sprache und des Stils der Illuminationen konnte die böhmische Provenienz der Handschrift bestimmt werden.⁴

Sechs dicke Pergamentfolios (drei Doppelblätter) von der Größe 275×202 mm bilden eine Lage, die in Pappband aus dem 19./20. Jahrhundert gebunden sind. Für jeden der zwölf Monate ist eine Seite reserviert, die mit großen golden, roten oder blauen Initialen KL (Kalendae) mit *Fleuronée* in grün, blau oder rot für den ersten Tag des Monats beginnt. Bei der Neubindung wurden die Buchstaben am oberen Rand etwa angeschnitten. In der oberen Bordüre sind die tschechische Monatsname in roter Tinte geschrieben,⁵ bei Juni und Juli sind Bezeichnungen vertauscht. Die erste Zeile jeder Seite führt den lateinischen Namen des Monats und die Anzahl

¹ Bearbeitet mit Unterstützung der Förderagentur Grantová agentura AV ČR, Nr. A 8033202 und GAČR 13-39192S/2013–2017 (Imago, imagines).

² Vorsignatur: SZNB V.357/136/1970; András VIZKELETY: *Mittelalterliche lateinische Handschriften der Széchényi-Nationalbibliothek (Cod. Lat. 405–556)*. Budapest, Akadémiai, 2007. 232: No. 555.

³ Es könnte sich auch um ein Psalter, Kollektar, Stundenbuch oder eine für die Liturgie umgestaltete Bibel handeln. Zum Kalender in Bibelhandschriften siehe Kateřina KUBÍNOVÁ: Dva české rukopisy z knihovny kardinála Jeana Rolina. In: *V zajetí středověkého obrazu. Kniha studií k jubileu Karla Stejskala*. Ed. Klára BENEŠOVSKÁ–Jan CHLÍBEC. Praha, NLN, 2011. 171–184.

⁴ TÖRÖK Gyöngyi: Egy 15. századi imádságkönyv a hónapképek és a magyar szent királyok ábrázolásával. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Szerk. SZELESTEI N. László. Budapest, OSZK, 1989. 273–296: 293, Anm. 29; Gyöngyi TÖRÖK: Über die Ikonographie der Monatsbilder und der Heiligen Könige von Ungarn aus einem Gebetbuch von 1432 (München, Bayerische Staatsbibliothek, Clmae 21590). *Umění*, 40. 1992. 352–365: 362, Anm. 29.

⁵ Januar: *Leden nebo hruden*, Februar: *Unor*, März: *Brzezen*, April: *Duben*, Mai: *May*, Juni: *Czerwen*, Juli: *Czerwenez*, August: *Srpen nebo Wrzessen*, September: *Zarzyg*, Oktober: *Rzygen*, November: *Lystopad*, Dezember: *Prossynez*. Beim Januar und August sind zwei Monatsnamen angegeben, wobei *Hruden* in anderen Quellen als Name des 13. Monats (*mensis embolismalis*) vorkommt, welcher in jedem zweiten oder dritten Jahr meist zwischen Dezember und Januar eingefügt wurde. Siehe Pavlína MACHAČOVÁ: *Měření času ve středověku. Původ staročeských výrazů pro části roku, měsíce, dny v týdnu*. (Magisterská diplomová práce.) Masarykova univerzita, Ústav českého jazyka. Brno, 2009. 64–65; Jadranka GVOZDANOVIC: Remarks on less clear etymologies of the names of the months in Czech. In: *Verba et historia, Igoru Němcovi k 80. narozeninám*. Ed. P. NEJEDLÝ–M. VAJDLOVÁ. Praha, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, 2005. 95–104. Tschechische Namen kommen in lateinischen Kalendern in mehreren liturgischen Handschriften vor, z. B. in Národní knihovna ČR Praha XIII H 3d, in Knihovna Národního muzea, XIII D 27.

der Tage im Monat nach dem Sonnen- und Mondzyklus in roter Tinte an. Die erste Reihe am linken Spaltenrand, die sg. *linea angelica*,⁶ nennt in römischen Ziffern die Zahlen des neunzehnjährigen Mondzyklus, die sg. Goldene Zahl (*numerus aureus*) zur Bezeichnung des Neumonds.⁷ In der zweiten Spalte kennzeichnen die gotischen Minuskelbuchstaben „a – g“ die Tagesbuchstaben (*litterae dierum*).⁸ In der dritten und vierten Spalte findet sich die Zählweise der Monatstage nach der römischen Zählung (Kalenden, Iden und Nonen), in der fünften Spalte die Namen der Tagesheiligen und der kirchlichen Hochfeste. An der rechten Seite der Zeilen sind in roter Tinte als „historisch“ aufgefasste Daten – die Passion Christi und die Erschaffung Adams am 23. März, die Kreuzigung Christi am 25. März und die Auferstehung Christi am 27. März – erwähnt, welche in der Liturgie als bewegliche Feste gefeiert wurden.⁹ Rechts werden weiterhin die Eintritte der Sonne in einzelne Zodiak-Zeichen, die Anfänge der Jahreszeiten, *dies caniculares* (14. Juli), die Unglückstage unter Angabe der kritischen Stunden und *claves terminorum* zur Berechnung des Sonntags Septuagesima, des ersten Fastensonntags und des Sonntags vor Himmelfahrt gekennzeichnet.¹⁰ Unten, in der Mitte der Bordüre, befinden sich Rundmedaillons im Durchmesser von 42 mm, in welchen die Tierkreiszeichen gemalt sind.

Der Kalender ist voll besetzt, nach der Typologie von Michal Dragoun handelt es sich um den ersten Kalender-Typus der Prager Erzdiözese, der in der Zeit von circa 1340 bis 1420 in Böhmen weit verbreitet war.¹¹ Am 8. Januar ist *Alacio reliquiarum Pragae* [*Thomae, Jacobi et Thaddaei apostolorum, sancti Mauriti*] im Jahre 1212 in roter Tinte bezeichnet.¹² Wir finden weiter alle wichtigen Feste der böhmischen Landesheiligen: 4. März *Translacio s. Wenceslai* (rot), 9. März *Cyryllii et Metudii* (rot),¹³ 23. April *Adalberti mr.* (rot), 2. Mai *Sygysmundi regis* (rot), 4. Juli *Prokopii abb. et conf.* (rot), 15. Juli *Viti, Modesti et Crescentie mr.* (rot), 22. Juli *Octava s. Viti*, 24. August *Alacio reliquiarum* [*Adalberti*], 25. August *commemoracio alacionis*,¹⁴ 16. September *Passio s. Ludmille* (rot), 28. September *Wenceslai mr.* (rot), 5. Oktober *Octava s. Wenceslai* (rot), 10. November *Translacio sce Ludmille*, 12. November *Quinque fratrum* (rot). Vertreten sind auch die schlesischen bzw. polnischen Heiligen, Hedwig (15. Oktober) und Stanislaus (8. Mai), und der ungarische König Stephanus (20. August) und *Elyzabet filie regis ungarorum* (19. November).¹⁵ Für eine nähere Datierung des Kalenders ist der Eintrag des Festes *Presentacio s. Mariae* am 21. November und *Mariae Nivis* am 5. August wichtig, die für die Prager Erzdiözese im Jahr 1385 eingeführt wurden, weiter die 1386 hinzugefügte *Visitatio Mariae* am 2. Juli,¹⁶ Thomas' Aquinas

⁶ Marie BLÁHOVÁ: *Historická chronologie*. Praha, Verlag, 2001. 240.

⁷ In allen Jahren mit den gleichen Goldenen Zahl fällt der Neumond auf den gleichen Kalendertag.

⁸ Der ewiger Kalender beginnt am 1. Januar mit dem Buchstaben „a“. Für ein vorgegebenes Jahr kann ein Buchstabe bestimmt werden, auf den die Sonntage des Jahres immer fallen.

⁹ Vgl. Hermann GROTEFEND: *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. I. Hannover, Hahn, 1891. 95; Christian M. ROSE: "March 27 as Easter and the Medieval Liturgical Calendar". *Manuscripta*, 30. 1986. 112–117.

¹⁰ *Locus clavis septuagesime* (7.1.), *clavis quadragesime* (28.1), *clavis rogationum* (15.4.).

¹¹ Michal DRAGON: *Česká středověká kalendária*. (Diplomová práce). Katedra pomocných věd historických a archivního studia FF UK, Praha, 2000. 362.

¹² Letopisy české. Ed. Josef EMLER. In: *Fontes rerum Bohemicarum*. II. Praha, Museum království Českého, 1874. 283; Zdeňka HLEDÍKOVÁ: *Kalendáře rukopisů kláštera sv. Jiří. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica*, 2. 1988. (Z pomocných věd historických VIII.) 35–78: 51.

¹³ In der Prager Erzdiözese eingeführt um 1385, Vgl. Michal DRAGON: *Neznámé články synodálních statut pražské arcidiecéze?* In: *Facta probant homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Zdeňky Hledíkové*. Ed. Ivan HLAVÁČEK–Jan HRDINA. Praha, 1998. 149–164.

¹⁴ DRAGON 2000. a. a. O. 335.

¹⁵ DRAGON 2000. a. a. O. 361.

¹⁶ Jaroslav V. POLC: *Councils and Synods of Prague and their Statutes (1362–1395)*. *Apollinaris*, 53. Roma, 1980, 131–166: 161–166; DERS.: *De origine festi Visitationis B. M. V.* Roma, Pont. Università Lateranense, 1967; DRAGON 1998. a. a. O. 156–157.

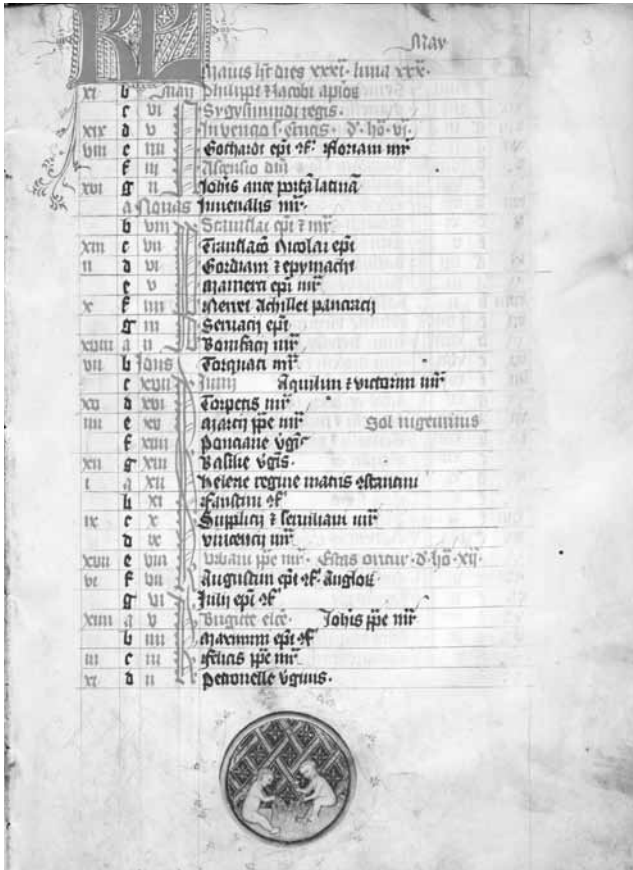

Abb. 1. *Calendarium Pragense*. Budapest, Széchényi-Nationalbibliothek, Cod. lat. 555, fol. 3r, um 1410–1420

Török stehen die Budapester Medaillons dem Umkreis von Illuminatoren des *Martyrologium Usuardi* aus Gerona nahe.²² Besonders gut kann man die Beziehungen an den ikonographisch außergewöhnlichen Bildern der Monate Mai und August beobachten. Das Tierkreiszeichen Zwillinge (*Abb. 1*) hat seine Parallele im Prager Missale Cod. 1850 der Nationalbibliothek in Wien (*Abb. 2*), dessen Kalender-Medaillons schon Otto Pächt mit der Ausschmückung des Martyrologiums in Verbindung

(rot, am 7. März), der um 1390 in die Kalender eingegliedert wurde,¹⁷ und das Fest der Birgitta von Sweden (rot, am 1. Februar), das die Prager Synode 1398 als *festum fori* eingeführt hat.¹⁸ Nach Michael Dragoun reiht sich der Kalender chronologisch hinter den Kalender der Handschrift XIII D 27 aus der Bibliothek des Nationalmuseums in Prag¹⁹ ein und konnte frühestens um 1405 hergestellt werden, wahrscheinlicher ist aber die Entstehung zwischen 1410 und 1420.²⁰ Später, nach den husitischen Kriegen, verwendete man nicht mehr den ersten Typ des Prager Kalenders.²¹

Für die Datierung in das zweite Dezennium des 15. Jahrhunderts spricht auch der Stil der Malereien. Laut Gyöngyi

Abb. 2. *Missale Pragense*: Zwillinge. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, cod. 1850, fol. 3r, Prag, um 1405–1410

¹⁷ DRAGON 1998. a. a. O. 154–157.

¹⁸ POLC 1980 a. a. O. 241–243, DRAGON 2000. a. a. O. 336.

¹⁹ Fol. 4r–9v, siehe Michal DRAGON: *Soupis středověkých rukopisů knihovny Národního muzea: doplňky ke katalogům FM. Bartoše, J. Vašici a J. Vajse*. Praha, Národní muzeum, 2011. 172–174: No. 52.

²⁰ Auf einer der Synoden zwischen 1410–1412 erfolgte eine Promulgation der Feiertage des Hl. Ignatius am 1. Februar, Ignatius kam aber in den Kalendern auch schon früher vor. Ich danke Michal Dragoun für die Konsultation und die Festlegung des Kalender-Typus.

²¹ DRAGON 2000. a. a. O. cit. 362.

²² TÖRÖK 1989. a. a. O.; TÖRÖK 1992. a. a. O.

Abb. 3. *Calendarium Pragense*: Jungfrau.
Budapest, Széchényi-Nationalbibliothek,
Cod. lat. 555, fol. 4v, um 1410–1420

brachte.²³ In beiden Handschriften sitzen die Zwillinge als nackte Kinder auf einer Wiese und pflücken Blumen. Auch die Jungfrau, die auf einer blühenden Rasendecke sitzt und einen Blumenkranz bindet (Abb. 3), kann man

Abb. 4. *Missale Pragense*: Jungfrau.
Wien, Österreichische Nationalbibliothek,
cod. 1850, fol. 4v. Prag, um 1405–1410

mit dem Zodiakzeichen im Missale vergleichen (Abb. 4). Ähnliches gilt für die Fische, die nicht traditionsgemäß als durch ein Band zusammengehaltenes Fischpaar dargestellt werden, sondern als mehrere Fische, die frei in einem Fluß schwimmen.²⁴ Prager Missale Cod. 1850 besteht nach Schmidts Beobachtungen aus drei Teilen, die von verschiedenen Schreibern geschrieben wurden, wobei diese nicht gleichzeitig entstanden sein müssen. Der Kalender-Teil mit den Tierkreismedaillons sei früher, um 1405 entstanden und erst später mit dem Missale vereinigt worden.²⁵ Das bestätigt Dragouns Beobachtungen zur Diskrepanz zwischen dem konservativen Charakter des Kalenders und dem Sanktorale-Teil, der Texte zu zwischen 1410 und 1412 eingeführten Festen Karls des Grossen und Ignatius' enthält.²⁶ Der Illuminator wurde von Schmidt und Krása mit dem Meister

²³ Otto PÄCHT: A Bohemian Martyrology. *The Burlington Magazine*, 73. 1938. 192–204: 203.

²⁴ Vgl. mit der Darstellung im Missale Cod. 1850, fol. 1v. Gerhard SCHMIDT: Malerei bis 1450. Tafelmalerei, Wandmalerei, Buchmalerei. In: *Gotik in Böhmen*. Hrsg. Karl Maria SWOBODA. München, Prestel, 1969. 167–321, 423–444: Abb. 191. Zur Mehrzahl der Fische siehe Wolfgang HÜBNER: ἰχθύς – Piscis. Der singularische Gebrauch des Namens der zodiakalen Fische im Griechischen und Lateinischen. In: *Sic itur ad astra. Studien zur Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaften. Festschrift für den Arabisten Paul Kunitzsch zum 70. Geburtstag*. Hrsg. Menso FOLKERTS–Richard LORCH. Wiesbaden, Harrasowitz, 2000, 266–284: 269, 272, 276. Die andere Zeichen entsprechen der traditionellen Zodiakikonographie (fol. 1r: Wassermann, als ein nach links stehender Mann in kurzem Kleid und einem helmähnlichen Hut, der eine Vase auf seiner Schulter haltend Wasser gießt, fol. 2r: Widder, fol. 2v: Stier, fol. 3v: Krebs (rot), fol. 4r: Löwe, fol. 5r: Waage, fol. 5v: Skorpion in Form eines grünen Drachens/Krokodils, fol. 6r: Der Schütze als nach links schreitender, den Bogen spannender Mann, fol. 6v: Steinbock).

²⁵ SCHMIDT 1969. a. a. O. 254, 441, Anm. 459. Der Besteller des Missale war nach Tomáš Gaudek Raczko de Berzcow, siehe Tomáš GAUDEK: Misál Racka z Bříkova: provenience rukopisu ÖNB cod. 1850. *Umění*, 60. 2012. 230–243. Der Autor datierte das ganze Missale auf etwa 1415 und schrieb die Kalenderbilder dem Martyrologium-Meister zu. Bei dem Martyrologium-Meister finden wir aber eine andere Gestaltung der Gesichter und Stilisierung der Gewänder.

²⁶ Wegen der Totenmesse des Prager Erzbischofs Sbinco von Hasenburg (†1411) und den Texten zum Fest Karls des Großen

der Antwerpener Bibel (Josua Meister) identifiziert.²⁷ Die Budapester Medaillons stammen von einem anderem, weniger begabten Maler, für welchen die Plastizität und Feinheit der Modellierung des Meisters unerreichbar blieb. Die Kompositionen, breitbeinige Gestalten des Wassermanns und des Schützens (Abb. 5), Figuren, die auf dem Boden sitzen, Flora-Darstellungen und das parabolisch gekrümmte Terrain zeigen, dass der Budapester Illuminator ähnliche Vorlagen verwendete wie sie in der Martyrologium-Werkstatt zur Verfügung standen.²⁸ Beachtenswert ist das mit Feder gezeichnete *Fleuronné* in rosa und grün um die Budapester Medaillons.²⁹ Sehr ähnliche blümchenartige Ornamente finden wir in *Orationale Rosenbergense* (Abb. 6).³⁰ Karel Stejskal hält die Initia- len in *Orationale* für das eigenhändige Werk des Meisters der Antwerpener Bibel,³¹ die Formen der Ranken im Hintergrund der Bilder und die Akanthusblätter in den Bordüren stehen aber dazu im Widerspruch.³² Es scheint wahrscheinlich, dass die Bilder in der Budapester Handschrift Cod. lat. 555 und in *Orationale* von demselben Illuminator (Werkstatt) hergestellt wurden, der dem Martyrologium Atelier nahe stand.

Abb. 5. *Calendarium Pragense*: Schütze. Budapest, Széchényi-Nationalbibliothek, Cod. lat. 555, fol. 6r, um 1410–1420

Es ist nicht klar, ob die spezifische Tierkreiszeichenikonographie von dem Meister der Antwerpener Bibel gestaltet wurde. Die Darstellung der Zwillinge, die nicht als *Dioscuri* bzw. *Amphion* und *Zethos*, sondern als kleine Kinder auf einer blühenden Wiese abgebildet sind,³³ könnte mit dem Text des Johannes de Sacroboscus *Computus ecclesiasticus* zusammenhängen: „Tertium signum est Gemini, quoniam tunc geminatur virtus solis in caliditate et siccitate vel quia sicut Gemini depinguntur, iuvenes amplectentes se, ita quando sol est in illa parte coeli quaedam terrae nascentia superius in herbam“.³⁴ Eine ähnliche Beschreibung der Zwillinge finden wir beim dritten Vatikanischen Mythograph: „Pinguntur ergo gemini porrectis brachis se

und Ignatius' im Sanktorale datierte Dragoun die Handschrift zwischen 1411 und 1420. DRAGOUN 1998. a. a. O. 162–163; DRAGOUN 2000. a. a. O. 409.

²⁷ SCHMIDT 1969. a. a. O.; Josef KRÁSA: Deux dessins du Louvre et la peinture de manuscrits en Bohême vers 1400. *Scriptorium*, 23. 1963. 163–176; Josef KRÁSA: Na okraj nové studie o Mistru geronského martyrologia. *Umění*, 14. 1966. 394–405: Anm. 23.

²⁸ Vgl. Milada STUDNÍČKOVÁ: Böhmisches Orientierung in der Miniaturalerei. Der Kreis der Meister von Gerona. In: *Sigismundus Rex et Imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg 1387–1437*. Ausstellungskatalog. Budapest, Szépművészeti Múzeum–Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Hrsg. Imre TAKÁCS. Mainz, Philipp von Zabern, 2006. 529–535: Abb. 1, 2, 3, 5.

²⁹ Von demselben Florator stammt das Fleuronné der KL Initialen, vgl. mit dem Tapetenmuster des Antwerpener Meisters. STUDNÍČKOVÁ 2006. a. a. O. Abb. 1.

³⁰ Nelahozeves, Lobkoviczká knihovna, früher Národní knihovna ČR, Roudnice (Raudnitz) VI Fb 25. Zur Handschrift zuletzt Milada STUDNÍČKOVÁ: Rožmberkové a knižní malba. In: *Rožmberkové. Rod českých velmožů a jeho cesta dějinami*. Ed. Jaroslav PÁNEK et al. České Budějovice, Národní památkový ústav, 2011. 496–503: 482.

³¹ Karel STEJSKAL–Petr VOIT: *Illuminované rukopisy doby husitské*. Praha, Graft, 1991. 43, 223, No.11.

³² Krása sah einen Zusammenhang zwischen dem *Orationale* und der Ausschmückung des Brünner Missale 8/10. Josef KRÁSA: Studie o rukopisech doby husitské. *Umění*, 22. 1974. 17–50: 43.

³³ Sehr verbunden bin ich Alena Hadravová für die Konsultation und die Exzerpte aus astrologischen Texten, die sie mir zur Verfügung stellte.

³⁴ *Libellus Iohannis de Sacro Bosco, De anni ratione seu, ut uocatur vulgo, Computus ecclesiasticus*. Parisiis, 1550, fol. 14v.

Abb. 6. *Orationale Rosenbergense*: Initiale *D(omine)*, Christus als Schmerzensmann zeigt seine Seitenwunde. Nelahozeves, Lobkowiczka knihovna, VI Fb 25, p. 62, vor 1412

amplectentes quasi prima aetate pubescentes: sicut illo, inquiunt, tempore etiam seminaria radicibus inferius extensis et implicitis amplectuntur terram, superius vero pubescunt in herbas.³⁵ Werke von Sacrobosco gehörten zu den üblichen Lektüren auf der Prager Universität.³⁶ Eine frühe Abbildung der sitzenden Zwillinge befindet sich in der astrologischen Handschrift des böhmischen Königs Wenzel IV. (München, BSB, Clm 826, fol. 7v) und in der Berliner Handschrift Ms. germ. fol. 479 mit der deutschen Übersetzung von Johannes von Sacroboscos *Liber de sphaera*, die nach Schmidt um 1385 in Wien entstand.³⁷ Es ist bekannt, dass die Wiener mathematisch-astrologische Schule enge Verbindungen zu Prag hatte – in Prag wurden die Abschriften der wichtigsten astronomischen Texten für den Unterricht an der Wiener Universität angeschafft.³⁸ Gerade dieses Milieu konnte wahrscheinlich zur Entstehung der neuen ikonographischen Typen der Zodiakzeichen beitragen.

Schlagwörter:

Liturgischer Kalender; Zodiakzeichen; Martyrologium Werkstatt; illuminierte Handschrift; *Orationale Rosenbergense* (Nelahozeves, Lobkowitz-Bibliothek, VI Fb 25)

³⁵ *De diis gentium et illorum allegoriis*, 8,12, 44–48. In: Georgius Henricus BODE: *Scriptores rerum mythicarum latini tres Romae nuper reperti*. II. Cellis, 1834. 206–207. Zum dritten Vatikanischen Mythograph Ronald E. PEPIN: *The Vatican Mythographers*. New York, Fordham University Press, 2008. 274–275; Henning SJÖSTRÖM: Magister Albericus Lundoniensis. Mythographus Tertius Vaticanus: A Twelfth Century Student of Classical Mythology. *Classica et mediaevalia*, 29. 1968. 249–264; Jean SEZNEC: *The Survival of the Pagan Gods: The Mythological Tradition and Its Place in Renaissance Humanism and Art*. New York, Pantheon Books, 1953. 170–176. Ähnliche Beschreibung findet sich in Passauer Kalender, Kassel 2° Ms. astron. 1., fol. 37v, siehe Markus MUELLER: *Beherrschte Zeit: Lebensorientierung und Zukunftsgestaltung durch Kalenderprognostik zwischen Antike und Neuzeit*. Kassel, Kassel University Press, 2009. 231.

³⁶ Alena HADRAVOVÁ–Petr HADRAVA: *Křišťan z Prachatic, Stavba a Užiti astrolábu. (Cristannus de Prachaticz, Composition and Use of the Astrolabe)*. Praha, Filosofia, 2001. 31.

³⁷ Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ms. germ. fol. 479, fol. 15r; Gerhard SCHMIDT: Buchmalerei. In: *Gotik in Österreich*. Ausstellungskatalog. Minoritenkirche Krems-Stein. Hrsg. Harry KÜHNEL. Krems an der Donau, Stadt Krems an der Donau, Kulturverwaltung, 1967. 134–178: 150. No. 81; Rudolf SIMEK: Die mittelhochdeutschen Übertragungen von Johannes von Sacroboscos 'Liber de sphaera'. Zur Funktion der astronomischen Abbildungen in den Handschriften und Frühdrucken. *Codices Manuscripti*, 13. 1987. 57–76: 75; *Katalog der deutschsprachigen illustrierten Handschriften des Mittelalters*. Begonnen von Hella FRÜHMORGEN-VOSS, fortgeführt von Norbert H. OTT zusammen mit Ulrike BODEMANN und Gisela FISCHER-HEETFELD. I. München, Beck, 1991. 344–346: No. 11.1.1, Abb. 174.

³⁸ HADRAVOVÁ–HADRAVA 2001. a. a. O. 31.

Milada Studničková

Calendarium Pragense: Az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 555-ös töredéke

Az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 555 jelzet alatt őriz egy, az állatövi jegyek miniatúráival díszített kalendáriumot. Minthogy a kódextöredékben megtalálhatók Csehország patrónusainak nevei, valamint a hónapok neve cseh nyelven, a kalendáriumot a szakirodalom – figyelembe véve a miniatúrák stílusát is – cseh eredetűként határozta meg. Dragoun besorolása szerint a prágai érsekiség első kalendárium-típusáról van szó, amely Csehországban 1340–1420 között széles körben elterjedt volt. A bejegyzett ünnepek alapján a kézirat 1410–1420 között készülhetett. A zodiákus-medallonok a Geronai Martirológium illuminátorainak köréhez állnak közel. Az Ikrek, a Szűz és a Halak párhuzamai megtalálhatók egy prágai misszáléban (Wien, ÖNB, Cod. 1850), amelynek kalendáriumát 1405 körül az Antwerpeni Biblia mestere illuminálta. A budapesti medallonok körül látható rózsaszín–zöld *fleuronné*e az *Orationale Rosenbergense* (Nelahozeves, Lobkoviczká knihovna, VI Fb 25) ornamentikájához hasonló: valószínű, hogy mindkét kéziratot ugyanaz a festő (műhely) díszítette. Az Ikreknek virágos mezőn játszadozó gyermekeként való ábrázolása Sacrobosco *Computus ecclesiasticus* című munkájával vagy a „harmadik vatikáni *mythographus*” szövegével függhet össze. Az ikonográfiai típus korai megjelenése IV. Vencel cseh király asztrológiai kéziratában (München, BSB, Clm 826) és a berlini Staatsbibliothek Ms. Germ. Fol. 479-es kéziratában arra utal, hogy az állatövi jegyek új ikonográfiai típusa prágai, illetve bécsi környezetben alakult ki.

Szakács Béla Zsolt

Ikonográfia és időrend: falképek az Árpád- és Anjou-kor határán

Dr. Szakács Béla Zsolt
Művészettörténész, tanszékvezető
Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
BTK, Művészettörténet Tanszék
Kutatási területe:
középkori művészet, ikonográfia,
a műemlékvédelem története
E-mail: szakacs.bela.zsolt@btk.ppkpe.hu

Nem kétséges, hogy Magyarországon a középkori ikonográfiai kutatásoknak komoly hagyománya alakult ki, s hogy ez így történt, abban Wehli Tünde munkásságának kimagasló szerepe van. Még örvendesebb, hogy immár több mint másfél évtizede folyamatosan arról is gondoskodik, hogy tudását az egyetemi oktatás keretei közt adja át a következő generációknak.¹ Sokrétű munkássága felöleli a laskodi templom falképegyüttesét is,² amelyhez az utóbbi évek északkelet-magyarországi és kárpátaljai feltárásai egy látványosan gyarapodó emlékcso-

portot kapcsoltak. Mivel viszonylag friss kutatásokról van szó, az ikonográfiai meghatározások érthetően még számos ponton bizonytalanok. Ráadásul ezek a falképek rendre olyan templomokban kerülnek elő, amelyek datálása építészettörténeti módszerekkel meglehetősen nehéz. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, miként használható fel az ikonográfiai típusok kronológiai adottságainak vizsgálata ennek az emlékcsoportnak a datálásában.

Az Árpád-kori falfestészet emlékei, amint azt Tóth Melinda alapvető kutatásaiból is tudjuk,³ csak rendkívül szórványosan maradtak ránk. Éppen ezért jelentett nagy szenzációt, amikor 1972–1973-ban Csarodán a már korábban is ismert gótikus szentélyfreskókon⁴ kívül a hajóban is alakos kifestés nyomára bukkantak.⁵ Entz Géza, Csaroda korábbi monográfusa értékelése szerint a templom „falképei az Árpád-kori falfestészet magas művészi értékű, aránylag ép és hi- teles állapotban megmaradt példái”⁶ Míg a műemléki topográfiában a falképeket a 13. század

¹ A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karának Évkönyve. 1. (1992–2000). Szerk. BALATINI Kinga et al. Piliscsaba, PPKE BTK, 2003. 157; 2. (2000–2003). Szerk. SIMON Anita. Piliscsaba, PPKE BTK, 2004. 75; 3. (2003–2006). Szerk. MACZÁK Ibolya. Piliscsaba, PPKE BTK, 2008. 83.

² WEHLI Tünde: A templom falképei. In: *Laskod, református templom*. Szerk. DERCSÉNYI Balázs. Budapest, TKM Egyesület, 2001. (Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 684.) 7–14.

³ TÓTH Melinda: *Árpád-kori falfestészet*. Budapest, Akadémiai, 1974. (Művészettörténeti Füzetek 9.); Uő: Falfestészet az Árpád-korban. Kutatási helyzetkép. *Ars Hungarica*, 23. 1995. 137–153.

⁴ LÁSD RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Budapest, Akadémiai, 1954. 125; ENTZ Géza: A csarodai templom. *Művészettörténeti Értesítő*, 4. 1955. 206–215; 212; RADOCSAY Dénes: *Falképek a középkori Magyarországon*. Budapest, Corvina, 1977. 127; PROKOPP Mária: *Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe particularly Hungary*. Budapest, Akadémiai, 1983. 101, 145; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. MAROSI Ernő. Budapest, Akadémiai, 1987. (A magyarországi művészet története II.) 190. (WEHLI Tünde), 605. (PROKOPP Mária).

⁵ A restaurálásról: BÉCSI János–PINTÉR Attila: A falfestmények feltárása és restaurálása. *Magyar Műemlékvédelem*, 9. 1984. 299–314.

⁶ ENTZ Géza: *Csaroda. Református templom*. Budapest, TKM Egyesület, 1984, 2., átdolgozott kiadás 1998. (Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 155.) 10.

második felének képviselőiként tárgyalta,⁷ addig később a század utolsó évtizedeiről írt.⁸ A késői datálást a kezdetektől fogva Tóth Melinda képviselte, aki Árpád-kori falfestészeti monográfiájában elsőként értékelte az éppen feltárt falképet: a gótizáló vonások mellett kiemelte az alakok provinciális-román kori jellegét, és az 1290-es éveket valószínűsítette.⁹ Ugyanő két évtizeddel később már az 1300-as századforduló emlékei közé sorolta, az egész korszak falusi emlékanyagáról megjegyezve: „elemzőjünkben a datálási nehézségek láttán az a képzet alakul ki, hogy e korszakban valamiképpen megállt az idő.”¹⁰

A kérdés vizsgálatában az hozott fordulópontot, amikor Lónyán elindultak a falképfeltárások. Az 1993-as szondázást követően 2000–2001-től Lángi József végezte a feltárásokat, amelyek 2005-re fejeződtek be; restaurálásuk 2008-ig tartott.¹¹ Felfedezéseiről több ízben is beszámolt, így 2002-ben a szegedi vallásos néprajzi konferencián, ahol elsőként tekintette át a hazai Köpönyeges Mária-ábrázolásokat.¹² 2004-ben a *Műemlékvédelem* hasábjain részletesen elemezte az egész kifestést, és ennek során nemcsak a Csarodával fennálló szoros rokonságot állapította meg, hanem rámutatott a gerényi rotunda első rétegével kimutatható kapcsolatokra is. Mindezek alapján az ekkor már szépen gyarapodó emlékegyüttest 1290–1300 tájára tette.

Lényegében ezzel párhuzamosan zajlott a laskodi falképek feltárása is: G. Horváth Erzsébet 1994-es kutatását követően 1998–1999-ben került sor a restaurálásra. G. Horváth 1995-ös bemutatásában a falképeket Csarodára is utalva a 13. század második felére tette,¹³ amit Wehli Tünde korigált a festmények rajzos stílusa alapján az 1300–1310-es évekre.¹⁴

Ezt az anyagot egészítette ki a palágykomoróci templom 2006-ban megindult kutatása, melynek falképeit 2009-ben, majd 2012-ben Kiss Lóránd tárta fel és konzerválta.¹⁵ Még csak kis részletei alapján Herczeg Renáta adott hírt először az együttesről, megemlítve a festéstechnikai rokonságot Csarodával és megkockáztatva egy 13. századi datálást.¹⁶

Jelenleg tehát összesen öt falképegyüttes ismeretes a középkori Magyarország északkeleti részéről, amelyek vélhetőleg ugyanannak a műhelynek a közel egyidejű tevékenységét képviselik. Összefoglalóan eddig Marosi Ernő foglalkozott velük 2009-ben az északkelet-magyarországi falképeket tárgyaló kötet bevezetőjében – ugyanabban a kötetben, ahol Jékely Zsombor és Lángi József a laskodi és a lónyai (valamint ezek révén a csarodai és gerényi) falképek újraértékelését is elvégezte.¹⁷ Itt már az átdatálás is felmerült, mindenekelőtt stílári szempontból: Marosi az 1335-ös cserkúti falképekre hivatkozott, míg a két konkrét példánál ikonográfiai érvek is felmerültek.

⁷ Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Szerk. ENTZ Géza. Budapest, Akadémiai, 1986. (Magyarország Műemléki Topográfia X.) 185–186, 341. (ENTZ Géza).

⁸ ENTZ 1998. i. m. 10.

⁹ TÓTH 1974. i. m. 91, 702. jegyzet.

¹⁰ TÓTH 1995. i. m. 145–146.

¹¹ JÉKELY Zsombor–LÁNGI József: Lónya. In: *Falfestészeti emlékek a középkori Magyarország megyéiből*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2009. 184–213: 185.

¹² Megjelent 2006-ban: LÁNGI József: Köpönyes Mária középkori és barokk ábrázolásai a lónyai református templomban feltárt freskó ürügyén. In: *Kép, képmás, kultusz*. Szerk. BARNA Gábor. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2006. 50–64.

¹³ G. HORVÁTH Erzsébet: Előzetes tájékoztatás a laskodi falképek feltárásáról. *Műemlékvédelmi Szemle*, 5. 1995. 169–176.

¹⁴ WEHLI 2001. i. m. 11.

¹⁵ Kiss Lóránt: *A palágykomoróci református templom – falképfeltárás beszámoló*. 2012. XI. Kézirat; Uő.: A palágykomoróci református templom falképeinek feltárása. In: *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig*. Szerk. KOLLÁR Tibor. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Környezetgazdálkodási Ügynökség Nonprofit Kft., 2013. 258–261.

¹⁶ HERCZEG Renáta: A palágykomoróci református templom. In: *Omnis creatura significans*. Szerk. Tüskés Anna. Budapest, CentrArt Egyesület, 2009. 73–79: 77, 2. kép.

¹⁷ *Falfestészeti emlékek* 2009. i. m. 11. és passim.

1. kép. Lónya, Köpönyeges Mária
az északi diadalív falán

Ilyen értelemben talán a lónyai templom tekinthető a legjobb kiindulópontnak. A templom szentélyében 1413-ra keltezhető ciklus maradt ránk, a korábbi réteget a hajó déli falán és a diadalív keleti felületén, valamint bétletében találjuk. Az ikonográfiai szempontból legtöbbet idézett ábrázolás a diadalív északi felének hajó felőli oldalán helyezkedik el. Mivel az északi hajófalban a közelben falfülkét találtak, itt minden bizonnyal mellékoltár állt, amelynek falra festett oltárképeként szolgált az ábrázolás. Az egyes részleteiben erősen restaurált képről egy fejkendős asszony tekint ránk, aki mellén csattal összefogott köpenyének széleit kissé kitérve látni engedti az alatta meghúzódó alakok sokaságát. Dicsfényét karéjos díszítéssel látták el. Nem kétséges, hogy a Köpönyeges Mária egyik hazai képviselőjével van dolgunk (1. kép). Ennek a 14–15. században széles körben elterjedt típusnak a magyarországi példáit Éber László 1912-es, úttörő munkája¹⁸ után Lángi József,¹⁹ majd Gombosi Beatrix²⁰ tárgyalta behatóan. Abban egyetértés van a szerzők közt, hogy az ábrázolás egyik legkorábbi hazai képviselőjéről van szó; sőt Lángi 1290–1300-as és Gombosi 1300 körül²¹ datálásával a nemzetközi anyaghoz viszonyítva is jócskán a sor elejére kerül. Érdekes azonban a kérdést újragondolni. Mint azt a téma máig alapvető monográfiájában Christa Belting-Ihm írja, az első ábrázolások Itáliában is csak a 13. század végétől maradtak

fent.²² Ezek között tartjuk számon Duccio táblaképét, melyen a trónoló Madonna jobbján fellebbenített köpenye alá ferences szerzetesek húzódnak (*Madonna dei francescani*, Siena, Pinacoteca Nazionale, a 13. század utolsó évtizede²³), továbbá a Spoleto melletti Palazze klarissza kolostora, a Santa Maria inter Angelos falképét. Az utóbbi falképegyüttest 1921-ben illegálisan leválasztották és eladták, töredékei amerikai gyűjteményekbe kerültek. Mesterét újabban a *Maestro delle Palazze* (vagy *Master of Palazze*) szükségnévvel illetik, és tevékenységét a 13. század végére és a következő elejére helyezik. A helyben maradt sinopiákat 1964-ben választották le, ezeket ma a Museo Nazionale del Ducato di Spoleto őrzi. A kérdéses ábrázolás egy Utolsó ítélet részét képezi:

¹⁸ ÉBER László: Köpönyeges Máriaképek. *Archaeologiai Értesítő*, ÚF 32. 1912. 303–319.

¹⁹ LÁNGI 2006. i. m.

²⁰ GOMBOSI Beatrix: „Köpönyegem pedig az én irlgalmasságom...” Köpönyeges Mária ábrázolások a középkori Magyarországon. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2008. (Devotio Hungarorum 11.)

²¹ GOMBOSI 2008. i. m. 130. A főszövegben a 13. század végéről ír (uo. 20).

²² Christa BELTING-IHM: *Sub matris tutela. Untersuchungen zur Vorgeschichte der Schutzmantelmadonna*. Heidelberg, Winter, 1976. 72. Forrásokból ismerjük az 1264/67-ben alapított római *Confraternitas Commandatorum Virginis* zászlaját (uo. 70).

²³ A datálások 1280–1300 közt ingadoznak. James H. STUBBLEBINE: *Duccio dei Buoninsegna and his School*. Princeton, Princeton University Press, 1979. 20: 1280 előtt; *Duccio. Alle origini della pittura senese*. A cura di Alessandro BAGNOLI et al. Milano, Silvana, 2003. 158–160. (Victor M. SCHMIDT): 1285 körül; Andrea WEBER: *Duccio*. Köln, Könemann, 1997. 20: 1295 körül; Giulio CATTANEO–Edi BACCHESCHI: *L'opera completa di Duccio*. Milano, Rizzoli, 1972. 87. és Florens DEUCHLER: *Duccio*. Milano, Electa, 1984. 42–46: 1300 körül. A múzeum honlapján: 13. század utolsó évtizede, vö. [http://pinacotecanazionale.siena.it/?page_id=29#!prettyPhoto\[opere\]/0/](http://pinacotecanazionale.siena.it/?page_id=29#!prettyPhoto[opere]/0/) (letöltve: 2013. január 19.)

2. kép. Lónya, Szent Gál és Aranyszájú Szent János (?) a diadalív déli béléletében

3. kép. Lónya, női szentek a diadalív északi béléletében

Mária annak bal oldalán áll, köpenyét a klasszikus mozdulattal tárja szét, hogy hívei alatta oltalmat találjanak. A múzeum nyilvántartása a festményt a 13. század utolsó évtizedére helyezi.²⁴ Ha tehát Itáliában csak az 1290-es évekből ismerünk példákat, igen valószínűtlen, hogy Lónyán ezzel egykorú ábrázolás készüljön.

A többi falkép nem annyira kronológiai szempontból okoz nehézséget, hanem azonosításuk miatt. Szentekről van szó, nem kevesebbről, mint kilencről. Rögtön a Köpönyeges Mária mellett álló női szent kiléte sem ismert, mivel felsőtestét a 17. századi kifestés takarja – talán egyszer majd lesz olyan technikai megoldás, hogy ezeket a részleteket is megismerjük. A hajó déli falán a sárkányölő Szent György kompozícióját festették meg, tőle jobbra a megmentett királylány alakja is megőrződött. A diadalív déli felének hajó felőli oldalára az északi oldalhoz hasonlóan mellékoltárhoz tartozó csoport készült: a bal oldali püspököt felirata Szent Miklósként azonosítja, a jobb oldalon Szent Julianna áll, míg a középső női szent felirata nem maradt meg; kezében pálmaágat tart, haja kibontva, és (bár ez a részlet eléggé sérült) bizonyos töredékekből arra lehet következtetni, hogy koronája volt. Ennek alapján egy mártír királylány lehet az ismeretlen.

További, eddig azonosítatlan szenteket festettek a diadalív béléletére. A déli oldalon két férfiszent áll: a bal oldali szerzetesi öltözetet visel, baljában könyvet tart, fején tonsúra látható.

²⁴ Lásd: <http://151.12.58.207/museoeducato/index.php/sala-9> (letöltve: 2012. január 19.) A leválasztott eredeti: Pitcairn Collection, Bryn Athyn, Pennsylvania. Megjegyzendő, hogy az eddigi irodalom a falkép eredetét általában pontatlanul adta meg, lásd GOMBOSI 2008. i. m. 20; JÉKELY–LANGI 2009. i. m. 186.

Ennek alapján eddig ismeretlen szerzetesszentnek tartották.²⁵ Közelebb visz a megfejtéshez, ha figyelembe vesszük, hogy a szent feje fölé sárga festékekkel a *Galu* (?) feliratot festették, azaz itt Szent Gálról lehet szó. Ez összevág az ábrázolással, ráadásul a szent kultusza Magyarországon nem ismeretlen: a veszprémi székesegyházon kívül legalább 15 helységben tisztelték.²⁶ A mellette álló alaknak csak a bal fele maradt meg, de így is megállapítható, hogy idősebb, szakállas férfiról van szó, aki díszes öltözetben van, kezében könyvvel. Feje felett a *Jo...* betűk olvashatók, tehát valószínűleg valamelyik Szent Jánosról lehet szó: az öltözet miatt leginkább Aranyszájú Szent János jöhet szóba (2. kép). Az ő hazai kultuszáról ugyan nem tudunk, de Juliannáéről sem.

E két férfiszenttel szemben a diadalív északi béléletében két női szent áll. Az ő alakjuk is roncsolt, de annyi kivehető, hogy a bal oldali fejét korona díszítette, dicsfénye a Köpönyeges Máriához hasonlóan karéjos. Feje felett a vörössel írt *e, b* vagy *l* és *t* betűket lehet sejteni, melyeket felül rövidítésjel köt össze. Erős a kísértés, hogy ezt az *Elisabeth* alakban oldjuk fel, azaz benne Árpád-házi Szent Erzsébetet lássuk. Megjegyzendő, őt ábrázolásain általában özvegyként, jó cselekedeteire utalva szokás megfesteni,²⁷ de királynéként is elképzelhető, mint ahogyan a Simone Martinihoz kötött, 1319 körüli assisi falképen látható.²⁸ Hazai ábrázolásai inkább a 14. század második felétől sokasodnak, tehát Lónya, ha az azonosítás helyes, ebből a szempontból is úttörő (3. kép).

Mellette fejkendős nőalak áll, attribútum nélkül. A felirat itt nagyon elmosódott, talán *e* (vagy *k*?) és *a* betű olvasható, körülöttük hiányokkal és felettük ismét rövidítésjellel. Ennek

4. kép. Laskod, Az angyal megjelenik Szent Andrásnak, falkép a hajó északi falán

alapján több megoldás is elképzelhető, mint például *Katherina*, de a *Margeritha* sem zárható ki. Ez felveti annak lehetőségét, hogy Erzsébet mellett Árpád-házi Szent Margitot festették volna meg – ami meghökkentő volna, hiszen a középkori Magyarországon kultusza a domonkos renden kívül nem ismert. Ugyanakkor idézhető a fent említett assisi falkép, amelyen Szent Erzsébet és Szent Imre között talán őt sejthetjük, hasonló öltözetben.²⁹ Hozzávehető mindehhez, hogy a szentély 1413-as ciklusában megtalálhatjuk Szent István és Szent Imre ábrázolását. Nem tudjuk, hogy ennek volt-e korábbi előzménye, de meglepő

²⁵ LÁNGI József: Előzetes beszámoló a lónyai református templom falképeinek kutatásáról, feltárásáról. *Műemlékvédelem*, 48. 2004. 357–374; JÉKELY–LÁNGI 2009. i. m. 185.

²⁶ MEZŐ András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest, METEM, 2003 (METEM Könyvek 40.) 87–88.

²⁷ *Magyarországi művészet 1300–1470 körül* 1987. i. m. 211. (WEHLI Tünde).

²⁸ Pierluigi LEONE DE CASTRIS: *Simone Martini*. Milano, Motta, 2003. 128–129, 350–351.

²⁹ KLANICZAY Gábor: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Budapest, Balassi, 2000. 259 (további irodalommal). LEONE DE CASTRIS 2003. i. m. 350–351 inkább Csehországi Szent Ágneszt látja benne.

volna, ha a hajó viszonylag gazdag kifestése ellenére díszítetlen maradt volna a szentély. Hogy ennek eredeti programja mennyire élt tovább a 15. század elején, az egyelőre rejtély. Bármennyire csábító is a gondolat, hogy már az első kifestésnél az Árpád-házi szentek olyasféle sorozata készült, mint Assisiben 1319 táján, óvatosságra int, hogy ez az együttes a 14. század elején éppen csak születőfélben volt.³⁰

A lónyai falképek gerényi rokonságára Lángi József hívta fel a figyelmet.³¹ Ez nemcsak stílári vagy technikai szempontból áll fenn, hanem ikonográfailag is. Gerényben ugyan csak az északnyugati karéjból ismerünk töredékeket az első rétegből, az egyik ábrázolás, a lovas Szent György, igen hasonló a lónyaihoz.³² A karéj másik kivehető figurája egy püspökszent, akinek infulás fejét már korábban is a lónyai Szent Miklóséhoz hasonlították.³³ A szent feje mellett szintén betűtöredékek vehetők ki. Az első észlelhető jel egy fekete vízszintes vonás, mint a *J* felső szára. Mintegy három betűhelynyi hiány után a *riu* betűcsoport vehető ki. Biztos azonosítással itt sem szolgálhatunk, de olyan nevet kell keresnünk, mint például *Januarius*, aki 4. századi mártír püspök volt, és kultusza Magyarországon sem ismeretlen.³⁴

Azonosítási problémákkal a laskodi templom falképeinél is találkozhatunk. Itt az északi falon több későbbi réteg (Szent György és Utolsó ítélet) alatt egy olyan jelenet is látható, amelyen egy angyal szól egy szakállas, könyvet tartó férfihoz. Ezt eddig feltételelesen ahhoz az Angyali üdvözlethez kötötték, amelynek során Zakariás kap híradást Keresztelő Szent János születéséről.³⁵ Érdeemes azonban figyelembe venni itt is

5. kép. Laskod, eukharisztikus *Vir dolorum* és a Szent László-legenda befejezése a hajó déli falán

³⁰ KERNY Terézia: A magyar szent királyok tisztelete és ikonográfiája a XIV. század közepéig. In: *Szent Imre 1000 éve*. Szerk. KERNY Terézia. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2007. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum Kiadványai I.) 73–82; KERNY Terézia: A magyar szent királyok tisztelete és ikonográfiája a XIII. századtól a XVII. századig. In: *Az ezeréves ifjú*. Szerk. LŐRINCZ Tamás. Székesfehérvár, Szent Imre-templom, 2007. 79–123. DRAGOȘ-GHEORGHE NÁSTĂSOIU: Political Aspects of the Mural Representations of *Sancti Reges Hungariae* in the Fourteenth and Fifteenth Centuries. *Annual of Medieval Studies at CEU*, 16. 2010. 96–119.

³¹ LÁNGI 2004. i. m. 366.

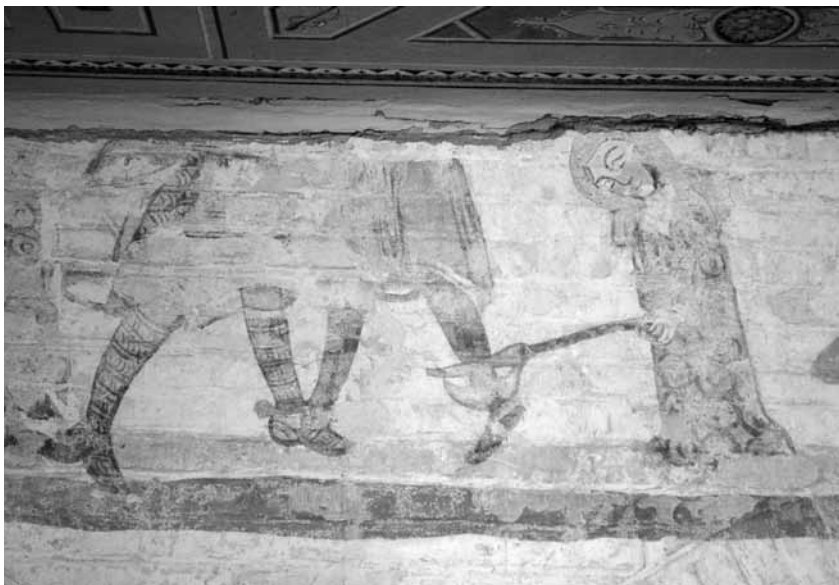
³² Fényképét lásd *Falfestészeti emlékek* 2009. i. m. 10.

³³ JÉKELY–LÁNGI 2009. i. m. 186, képe: 198.

³⁴ Oltára állt a veszprémi Szent György-kápolnában, MEZŐ 2003. i. m. 160. Megjegyzendő, hogy a *J* és *rius* közé ebben az esetben négy betű kívánkozna, amire aligha van hely, hacsak az *n-t* nem rövidítették.

³⁵ WEHLI 2001. i. m. 11. Átvészi: JÉKELY Zsombor: Laskod. In: *Falfestészeti emlékek* 2009. i. m. 136–153: 137.

a feliratokat, amelyek rendkívül bőségesek – és sajnos nem kevésbé töredékesek. A jelenet fölött ugyanis több sorban vörössel írt felirat húzódik, amelyből mindössze annyi vehető ki, hogy a férfiszent feje fölé az *a*, *n* (?), *d* és egy további betű került, fölöttük egy vízszintes vonallal. Ez alighanem András apostolra utalhat, akinek a legendája elején azt olvashatjuk, hogy

6. kép. Palágykomoróc, Szent László-legendája a karzat hajó felőli oldalán

az Úr angyala Murgundiába küldte Máté apostolhoz.³⁶ Ennek fényében azt sem zárhatjuk ki, hogy a mellettük álló, töredékes szent, akinek attribútuma egy olyan tárgy, amely fűrészre vagy fejszére emlékeztet, maga Szent Máté, akit gyakran ábrázoltak bárdal vagy fejszével. Ugyanakkor furcsa, hogy az alak áldást oszt, és ha a fűrész érezzük meghatározóbbnak, akkor akár Simon apostol is lehet (4. kép).

A déli falon ennél egyértelműbben megfigyelhetők a jelenetek. A jobbról balra haladó történet Szent László és a kun viadalát adja elő. Mint arra már Wehli Tünde is rámutatott, különös a jelenet

iránya,³⁷ de Jékely Zsombor arra is felhívta a figyelmet, hogy maguk a kompozíciók megegyeznek a balról jobbra haladó ciklusokéival.³⁸ Mindkét szerző utalt arra, hogy a Szent László-legendája nem képzelhető el a 13. században, ezért ennél későbbre keltezendő, Jékely szerint akár több évtizeddel is (1330 tájára). Ugyanő utalt arra is, hogy a ciklust lezáró Fájdalmas Krisztus sem lehet korai. Itt ugyanis a Jézus oldalsebéből kifolyó vért egy angyal fogja föl egy kehelybe, ami a *Vir dolorum* ábrázolások különleges típusát alkotja. Sallay Dóra ennek példáit Közép-Európában a 14. század közepétől fogva sorolta fel,³⁹ ezek szerint a laskodi kép mindenképpen a legkorábbiak közé tartozhat (5. kép).

A Szent László-legendája különleges elhelyezésével és irányával dicsekedhet Palágykomoróc temploma is. Kiss Lóránt feltárása nyomán az utóbbi években a nyugati karzat hajó felőli falán bontakozott ki egy olyan ciklus, amely szintén jobbról balra olvasandó. Sajnos a történet eleje a jobb oldalon elveszett, az első kivehető részletek a kun lován ülő leányt, illetve közepben a nyargaló lovat ábrázolják. Ettől balra a birkózás jelenetét látjuk, amelyen a leány elvágja a kun inát egy bárdal, majd bizonyára a lefejezés következik, ez már ismét nagyon töredékesen (6. kép). Mivel a karzathoz később bővítést tódottak, ma csak a jelenetek alsó fele látszik, valamint néhány részlet (Szent László koronája és a kun sapkája) a karzaton a padok mögött.

³⁶ JACOBUS DE VORAGINE: *Legenda aurea*. Szerk. MADAS Edit. Budapest, Helikon, 1990. 7.

³⁷ WEHLI 2001. i. m. 10–11.

³⁸ JÉKELY 2009. i. m. 137.

³⁹ SALLAY DÓRA: A budai Szent Zsigmond prépostság Fájdalmas Krisztus szobrának ikonográfiája. *Budapest Régiségei*, 33. 1999. 123–139: 124. DÓRA SALLAY: The Eucharistic Man of Sorrows in Late Medieval Art. *Annual of Medieval Studies at CEU*, 6. 2000. 45–80.

Ehhez a kifestéshez tartozik még a déli falon (a karzattoldalék fölött) feltárt Alászállás-jelenet, rajta XPC és *Lucifer* feliratokkal. Ezzel szemben, az északi fal részlegesen feltárt felületén egy angyal szárnyai és sárga nimbusza ismerhető fel.⁴⁰

Palágykomoróc templomát eddig is Csarodához kapcsolták, de csak az építészeti jellegzetességek miatt⁴¹ – immár a falképek is összekötik a két emléket. Ezzel visszaértünk kiindulópontunkhoz, a csarodai falképekhez. Kétségtelen, hogy ezt ismerjük a legjobban, de meglepő módon itt is akadnak problémák. Az északi falat szentek sora díszíti, két csoportban, kerettel elválasztva. A bal oldalon felirattal azonosítva Evangélista Szent János, Damján és Kozma szerepel, míg a kerettől jobbra feliratok nélkül, attribútumokkal ellátott szentek: Pál karddal, Péter kulccsal, és egy női szent, aki keresztet tart a kezében (7. kép). Entz Géza benne Szűz Máriát látta, de ezt semmi nem támasztja alá;⁴² közelebb járhat az igazsághoz Lángi József, aki Szent Ilonára utalt.⁴³

A sorozat folytatásaként a diadalív északi oldalán Szent Anna kapott helyet harmadmagával (ölében Máriával, aki a kis Jézust tartja). Két oldalán egy-egy feléjük forduló női szentet látunk, akik mellett kis alakok egy-egy csoportja áll, közös köpenybe burkolózva. Nem hangsúlyozták eddig, hogy maga a *Mettercia* ábrázolása inkább a késő középkorban terjedt el.⁴⁴

A Nagy Szent Család elterjedése még későbbinek tűnik. Ennek alapján Csaroda datálása önmagában is 1300 utánra módosítandó, nemcsak a csoport többi tagja miatt.

Megemlítendő még egy ritkán elemzett és sosem publikált jelenet a déli diadalívről. Ezen jobb oldalt egy szerzetes látható (ruházata hasonló a lónyai Szent Gáléhoz), dicsfénye karéjos (mint a lónyai Köpönyeges Máriáé és Szent Erzsébeté), és jobb kezében alighanem könyvet tarthatott, bár ez mai, restaurált állapotában nem egyértelmű. Tőle balra egy kisebb alak áll, alighanem valamilyen magaslaton, mert feje közel egyvonalban van a szerzetesével.

7. kép. Csaroda, falképek a hajó északi és keleti falán

Hullámos haján félrecsúszott diadém látszik, mint amilyen a lónyai királylánynak van a Szent György-jeleneten, és a laskodi leány fején, amint éppen lefejezi a kunt. Ennek alapján valószínűtlen, hogy itt Jézusról lenne szó (akár 12 évesen a templomban, akár Szent Kristóf társaként), sokkal valószínűbb, hogy egy fiatal női szentet látunk. Tőle balra kerek sárga folt (nap vagy hold?), jobbra ugyanolyan sárga háromszögű forma. Az, amit Entz Géza harsonaként írt le,⁴⁵ valójában

⁴⁰ Kiss 2012. i. m.

⁴¹ ENTZ 1955. i. m. 212, 214.

⁴² Szabolcs-Szatmár megye műemlékei 1986. i. m. 340.

⁴³ LÁNGI 2004. i. m. 364.

⁴⁴ *Lexikon der christlichen Ikonographie*. 5. Hrsg. Wolfgang BRAUNFELS. Rom, Herder, 1973. 186. (J. H. EMMINGHAUS). Legkorábbi példái: faszobor 1280 k. (München, Bayerisches Nationalmuseum) és stukkorelief, 1300 k., Stralsund, St. Nikolai.

⁴⁵ Szabolcs-Szatmár megye műemlékei 1986. i. m. 341.

8. kép. Csaroda, falkép a déli diadalív hajó felőli oldalán

a két szent feje közti S betű áthúzása, olyan rövidítésjel, mint a laskodi Szent László feje fölött – csak azt nem tudjuk egyelőre, melyik szent nevét rövidítették vele (8. kép).

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy e csoport számos ikonográfiai érdekességgel rendelkezik. Olyan modern témákkal, mint a *Mettercia*, illetve Nagy Szent Család, a Köpönyeges Mária, az eukharisztikus *Vir dolorum*: mindegyik meditációra készítő, 1300 után elterjedő, ekkoriban rendkívül modern képtípus. Emellett a narratíva is megjelenik, például Szent László legendájában, amely ismét a 14. század elejének friss jelensége. A harmadik csoportot a szentek alkotják, akik meglepően nagy számban sorakoznak a falakon. Találunk köztük jobban ismert apostolokat (Péter, Pál, János, András, talán Máté vagy Simon) éppúgy, mint kifejezetten ritka szenteket (Julianna, Gál, Januarius?), a keleti egyház által is kedvelt alakokat (György, Miklós, Ilona, Kozma és Damján, talán Aranyszájú Szent János), és nincs kizárva, hogy Lónyán megjelentek köztük a magyar dinasztikus szentek is. Nyilvánvaló, hogy az öt templom programja aligha származhat ugyanattól a személytől, hiszen a kegyurak és a templomokban szolgáló papok is mások voltak. Mégis, akár a műhely által is kínált alternatívák, akár a régióra is jellemző vallásosság miatt, az a benyomásunk

támadhat, hogy ezek a programok nem voltak idegenek egymástól. Válogatásukban, mint látjuk, szerepet kaptak a középkor három legfontosabb műfajának képviselői: az *imagók*, a *historiák* és az *Andachtsbildek*. Talán nem teljesen haszontalan itt felidézni, hogy a korai Anjou-kor reprezentatív kézirata, a Magyar Anjou Legendárium is ezeket a műfajokat váltogatja.⁴⁶ Wehli Tünde máig érvényes datálása szerint a kódex 1330–1340 táján keletkezhetett.⁴⁷ Úgy tűnik, bár a falképek teljesen más közönség számára készültek, mint az udvari megrendelésre megfestett luxuskódex, a kor szellemi irányzatai a képiség újszerű kezelésében egyaránt megnyilvánultak bennük.

Végül érdemes arra utalni, hogy a falképek datálása kihat az őket hordozó falakéra is. Ennek az északkelet-magyarországi régióknak a templomai nehéz feladványt jelentenek az építészettörténészeknek, részint a rajtuk található részletek egyszerűsége, részint összeegyeztethetlensége miatt.⁴⁸ Míg a csarodai templom tornya és hajója a palágykomorócihoz és a geré-

⁴⁶ SZAKÁCS Béla Zsolt: *A Magyar Anjou Legendárium képi rendszerei*. Budapest, Balassi, 2006. 207–208; vö. Uő.: Mű és közönség Károly Róbert korában: a Magyar Anjou Legendárium megrendelői háttere. In: *Károly Róbert és Székesfehérvár*. Szerk. KERNY Terézia–SMOHAY András. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2011. 101–110: 107.

⁴⁷ *Magyarországi művészet 1300–1470 körül* 1987. i. m. 365 (WEHLI Tünde).

⁴⁸ Ehhez részletesebben lásd az egyes templomok leírásait és bevezető tanulmányomat: Árpád-kori jellegű építészet a hajdani Borsova vidékén. In: *Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig* 2013. i. m. 32–51.

nyi rotundához vagy a laskodi kis félköríves szentélyű templomhoz hasonlóan az Árpád-kor hagyományát őrzi, addig szentélye, mely Lónyán kívül Márokpapin és Vámosatyán is rokonra lel, kifejezetten modern, gótikus bordás boltozattal rendelkezik. Mivel a falkutatások alapján egyértelmű, hogy ezek az épületrészek egykorúak, minden heterogenitásuk ellenére egységesen az 1300 körüli években kell elhelyeznünk őket. Úgy tűnik, falaikra nem sokkal az építkezés után már festmények kerültek. Ha tehát e falképek biztosan 1300 utániak, ráadásul akár több évtizeddel is, akkor maguk a templomok sem lehetnek Árpád-koriak. Ugyanakkor közülük négy szerepel az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékekben,⁴⁹ s ekkor már a ma ismert épületek állhattak. Ez tehát a felső határát is jelenti az emlékcsoport keletkezésének. Úgy tűnik, legszerencsésebb a templomokat és a bennük található kifestéseket a 14. század első harmadára tenni, megkockázta, hogy a falképek többsége az 1310–1320-as években készülhetett. Ez a fent elemzett ikonográfiai típusokkal is összeegyeztethető, s bár korukat nem előzhették meg, e műhely munkái ennek a datálásnak a fényében is a régió legmodernebbjei közé számíthatók.

Tárgyszavak:

falfestészet; Észak-Alföld; Kárpátalja; Köpönyeges Mária; magyar szentek ábrázolása; Fájdalmas Krisztus; Szent László-legenda; Nagy Szent Család

Béla Zsolt Szakács

Iconography and Chronology: Wall Paintings from the Period of Transition from the Árpád to the Anjou House

For a long time a view prevailed in the secondary literature according to which the first wall paintings of the church in Csaroda (which were uncovered in 1972) dated to the end of the 13th century. Thanks to the discovery and study of wall paintings in recent years, we have knowledge of four additional works by the same workshop. Because the wall paintings are stylistically quite conservative, iconography proves a more reliable methodology on the basis of which to establish the approximate dates of their composition. Namely, new themes recur in these churches, topics that would have been unimaginable before 1300, such as the depiction of the Holy Kinship in Csaroda, the depiction of the Virgin of Mercy in Lónya, the depiction of the Eucharistic Man of Sorrows and the Legend of Saint Ladislav in Laskod, and the wall paintings of Palágykomoróc, where the Legend of Saint Ladislav also appears. It is worth supplementing the descriptions of the fragmentary wall paintings with suggestions as to how some of the inscriptions that are difficult to decipher should be read, as this enables one, for instance, to venture hypotheses regarding the identities of the Hungarian dynastic saints at Lónya. On the basis of this, the workshop's activity can be dated to the first third of the 14th century, a conclusion that corresponds with recent suggestions regarding the history of the construction of these buildings.

⁴⁹ *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai. 1281–1375.* Red. Ladislaus FEJÉRPATAKY. Budapest, 1887. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár I. 1.) Reprint: Budapest, METEM, 2000. 349, 365 (Csaroda); 350, 366 (Gerény); 251, 323, 331, 345, 361 (Lónya); 350, 366 (Palágy).

Szakálos Éva

A pelsőci templom 14. századi falképei

Szakálos Éva

Művészettörténet szakos hallgató

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

E-mail: szakalose@gmail.com

A mai Szlovákia területén, az Alacsony-Tátra déli lejtőjén elterülő Gömör vidékének meglepően gazdag középkori képzőművészeti emlékanyaga 2012-ben új feltárásokkal bővült. A terület kitűnő mezőgazdasági adottságai, nemesércben és vasban gazdag bányái már a középkorban privilegizált helyzetet teremtettek számára. A bőségesen ellátott falvak és mezővárosok birtokosai a budai királyi udvarban előkelő tisztségeket viseltek és birtokaikon is kifejezésre juttatták kiváltságos helyzetüket. Erről árulkodnak a területen álló várromok és kolostorok, valamint a nagyméretű és gazdagon díszített templomok és kápolnák sokasága.

A területen folytatott legújabb kutatások több, eddig még ismeretlen freskóegyüttest tártak fel az európai falfestészet fénykorából, a 13–14. századból.¹ E kutatások egyik legfrissebb és legmeglepőbb felfedezése a pelsőci templom szentélyének falképdíszítése, amely teljesen új oldaláról világíthatja meg a Gömör-vidék falképfestését.

A templom építésének ideje és freskóinak pontos datálása már régóta foglalkoztatja a kutatást. Elsőként Lux Kálmán foglalkozott behatóbban a templomépület vizsgálatával és művészettörténeti elemzésével;² megfigyeléseit később Csányi Károllyal együtt összegezte egy tanulmány keretein belül.³ Az épület elemzésével találkozhatunk Entz Géza és Marosi Ernő részéről a *Magyarországi művészet 1300–1470 körül* című 1987-es áttekintésben,⁴ valamint a szlovák szakirodalomban Milan Togner és Jiří Josefík 1977-es tanulmányában.⁵ A Dušan Buran által szerkesztett *Gotika* című katalógusban érintőlegesen ugyan, de megjelenik a templom építéstörténetének rekonstrukciója és a szentély freskódíszítésének elemzése.⁶ A kutatás pontosításához elengedhetetlen áttekinteni a szlovák történészek és régészek legújabb kutatásait, melyek nagyrészt a jelenleg is zajló felújítási, restaurálási munkálatok keretén belül íródtak. Monika Skalská a gömői területek középkori történetével foglalkozó műveiben több ízben is kitér Pelsőc településtörténetére, részletesen foglalkozik a templom építéstörténetének kérdéseivel.⁷ A 2009-ben kezdődő munkálatok első fázisában folyt a templom történetét érintő kutatása, amely a régészeti feltárás alapjául szolgált.⁸ A templom építésének különböző fázisaival, a régészeti

¹ 2012 júliusában kezdődött meg Kövi (Kameňany) község evangélikus templomának kutatása és feltárása. A templom szentélyében vélhetőleg 15. századi freskók kerültek elő.

² A Lux Kálmán által készített felmérések, rajzok, rekonstrukciók és feljegyzések a templom középkori épületéről és a Bebek-kápolnáról: Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Lux-hagyaték.

³ CSÁNYI Károly–LUX Géza: A pelsőci református templom. *Technika*, 2. 1940. 44–47.

⁴ *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. MAROSI Ernő. Budapest, Akadémiai, 1987. 307 (ENTZ Géza), 661, 663 (MAROSI Ernő).

⁵ MILAN TOGNER–JIŘÍ JOSEFÍK: Komplexný uměleckohistorický a restaurátorský průzkum objektu Plešivec (evangelický ref. kostel). Kézirat, 1977.

⁶ *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Ed. Dušan BURAN. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2003. 643–644: No. 1. 3. 28 (BIBIANA POMFYOVÁ), 687–688: No. 3. 27 (MILAN TOGNER).

⁷ MONIKA SKALSKÁ: K dejinám horného Gemera do konca 13. storočia. *Historický zborník*, 19. 2008. 2. 19–34.

⁸ MONIKA SKALSKÁ: Kostol reformovanej kresťanskej cirkvi v Plešivci. Archívno-historický výskum. Kézirat, 2009.

és történeti kutatás együttes értékelésével foglalkozik Jozef Tihanyi, aki leírásában összesíti a pelsőci templom történetét tárgyaló szakirodalom és a régészeti feltárás eredményeit.⁹

A szentély freskódíszítésével Prokopp Mária¹⁰ és Milan Togner¹¹ foglalkozott behatóbban. Leírásaikban részletes művészettörténeti elemzésnek vetették alá az 1977-ben feltárt falképeket. Tanulmányaik kitűnő alapot jelentenek a szentély egészét díszítő freskóciklus vizsgálatához. A 2012 szeptemberében befejeződött feltárás során előkerült freskóciklus kiemelkedő fontosságú felfedezés, amely nagy mennyiségű új anyaggal bővítette Gömör vidékének gazdag képzőművészeti anyagát. A jelen tanulmány célja ezen új eredmények bemutatása, valamint a freskók művészettörténeti vizsgálata és ikonográfiai rekonstrukciója, amely a kutatás kezdeti fázisának első lépcsőfoka lehet.

Pelsőc az egykori Gömör-Kishont vármegyében, a Sajó és a Csetnek patak találkozásánál fekszik, Rozsnyótól 15 kilométerre délnyugatra. A település vélhetőleg már a 11. században lakott volt, ám egészen a 13. század közepéig nem tett szert nagyobb jelentőségre.¹² Domonkos bán fia Bors comes¹³ halála után, 1243-ban a terület királyi adományként az Ákos-nemzetség birtokába került.¹⁴ Az adománylevél szerint I. Detre és Fülöp IV. Bélának és Kálmán hercegnek is kiemelkedő szolgálatot tett,¹⁵ így birtokukba kerültek a berzétei, pelsőci és csetneki területek.¹⁶ Az ezt követő időszakban, miután Fülöp utód nélkül halt meg, a területek többsége I. Detre fiainak és unokáinak kezére került. Erre az időszakra tehető a nemzetség két részre szakadása, melynek során 1320-ban I. Miklós, I. János, Péter és László a csetneki birtokokat kapta, I. Domonkos pedig a pelsőci területek ura lett.¹⁷ I. Domonkos halála után a terület vélhetőleg fiaihoz, pelsőci Bebek Istvánhoz,¹⁸ valamint Bebek Györgyhez¹⁹ került. A birtok ezután István fiaira szállt. Az ezt követő adatok alapján Pelsőc területét a 14. század végén I. János²⁰ birtokolta, akinek fiai, II. István és II. Miklós az 1430–1440-es években komoly harcokat vívtak a területre betörő huszita csapatokkal.²¹ A terület a 16. század végén hanyatlásnak indult, mivel folyamatosak voltak a török betörések és rablóhadjáratok.²² A 17. századra a település szinte teljesen elveszítette jelentőségét, így évszázadokkal korábbi virágzásáról már csak a fennmaradt történeti adatok tanúskodnak.

⁹ JOZEF TIHANYI: *Analýza vývoja a vyhodnotenie výskumu kultúrnej pamiatky*. Kézirat, 2012.

¹⁰ PROKOPP MÁRIA: *Középkori freskók Gömörben*. Somorja, Méry Ratio, 1997. 23; PROKOPP MÁRIA: *Gömöri falképek a XIV. században*. *Művészettörténeti Értesítő*, 18. 1969. 128–147: 139–140.

¹¹ MILAN TOGNER: *Slovensko a Taliansko v stredoveku. K percepcii trecentných italizmov v stredovekej nástennej maľbe na Slovensku*. In: *Problémy dejín výtvarného umenia Slovenska*. Bratislava, Veda, 2002. 54–78.

¹² ILA BÁLINT: *Gömör megye*. III. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1946. (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből I. 2.) 170.

¹³ NAGY IVÁN: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XIII. Pest, Beimerl és Kozma, 1857–1868. I. 1857. 257.

¹⁴ ILA 1946. i. m. 171.

¹⁵ A király mellett vonultak harcba a tatárok ellen. I. Detre jelen volt Sopron várának ostrománál, míg fivére, Fülöp Kemlék várát védte. KARÁCSONYI JÁNOS: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1900–1901. Reprint KUBINYI András utószavával: Budapest, Nap, 1995. 114.

¹⁶ KARÁCSONYI 1900–1901. i. m. 124.

¹⁷ A nemzetség így csetneki és pelsőci Bebek ágra válik szét. A jelen tanulmány az I. Domonkos által alapított pelsőci ág középkori történetét érinti. KARÁCSONYI 1900–1901. i. m. 125.

¹⁸ 1360–1369 között Nagy Lajos király országbírója. MIHÁLYFALUSI FORGON Mihály: *Gömör–Kishont vármegye nemes családai*. Somorja, Méry Ratio, 1997. 96.

¹⁹ 1358 lipcői főispán, 1361–1391 királynéi tárnokmester. NAGY 1857–1868. i. m. I. 1857. 258; ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. II. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996. 26.

²⁰ 1397–1401 lovászmester, 1410–1419 tárnokmester, gömöri ispán. ENGEL 1996. i. m. 27.

²¹ SKALSKÁ 2009. i. m. 23–24.

²² 1570-ben a betörések során a helyiség teljesen leégett. Ekkorra tehető a templom gótikus boltozatának megsemmisülése. ILA 1946. i. m. 172.

A pelsőci református templom

A település központjában álló, eredetileg római katolikus, Mária és Szent György tiszteletére felszentelt templom a 14. század első felére datálható.²³ Az építési munkálatok vélhetőleg az 1320-as években kezdődtek, majd egészen a 14. század közepéig tartottak. Ebből az időszakból áll a rendelkezésünkre egy, a templomot és építtetőjét közvetlenül érintő forrás, melyben Bebek György száznapos búcsút kér az általa alapított Szent György-templom számára.²⁴ Az épület a pelsőci Bebek család nemzetségi templomaként épült egy már korábban fennálló, minden bizonnyal a 13. század végén elpusztult templom helyén.²⁵

A jelenleg is álló gótikus, egyhajós építményhez a nyolcszög három oldalával záródó szentély csatlakozik. A szentélyt félköríves záródású diadalív választja el a hajótól. Az épület síkmenyvezettel fedett. A szentély és a hajó kívül támpilléres, ami arra utal, hogy a belső teret eredetileg boltozták.²⁶ A templom belső terében a hajó boltozati beosztását a padlószinten látható falpillérlábazatok jelzik, valamint erről árulkodik az északi fal teljes magasságáig felnyúló két csonka falpillér.²⁷ A 15. században a hajó északi falához késő gótikus kápolnát emeltek, amely a magyarországi gótikus építészet egyik ékköve. A kápolna datálása bizonytalan, építését a legújabb kutatások I. Bebek Jánoshoz kötik.²⁸

A pelsőci templom freskódíszítése

A templom vélhetőleg a 14. század közepén kapta kiemelkedő minőségű freskódíszítését, amely a szentélyt, illetve a hajó egy részét érintette.²⁹ A templom külső falán is megtalálhatók a gótikus freskódíszítés nyomai. A mai napig jól kivehető Szent László és Szent István álló alakja a hajó külső, déli falán.³⁰

A 16. században az épület súlyos károkat szenvedett. A boltozatos mennyezet és a hajó déli fala szinte teljesen leégett egy tűzvész alkalmával. 1617-ben a templom a református egyház kezébe került. Ekkorra tehető az épület első komoly átalakítása.³¹ A templom gótikus boltozatát

²³ PROKOPP 1997. i. m. 28.

²⁴ BOSSÁNYI Árpád: *Regesta Supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak. VI. Kelemen pápa 1342–1352.* Budapest, Stephaneum Nyomda Rt., 1916. 195.

²⁵ A korai templomot vélhetőleg még I. Detre építtette a 13. század első felében. *Anjoukori okmánytár* III. Szerk. NAGY Imre–NAGY Gyula. Pest, Magyar Tudományos Akadémia, 1883. 7–8. Az I. Detre által építtetett templomot említi Erdélyi László is, az Ákos nemzetség leírásánál. ERDÉLYI László: *A magyar lovagkor nemzetségei 1200–1408.* Budapest, Szent István Társulat, 1932. 37. Ezt az elméletet támasztják alá a Ján Tirpák által 2009-ben elvégzett geofizikai kutatások, amelyek során egy korábbi épület alapfalaira bukkantak. Ján TIRPÁK: Plešivec-Poloha: ranogotický kostol Reformovanej kresťanskej cirkvi, Odborný posudok nedeštruktívneho archeologického výskumu geofyzikálnym meraním. Kézirat, 2009.

²⁶ CSÁNYI–LUX 1940. i. m. 45. Ezt az elméletet támasztja alá Peter Koreň falkutatása, amely kimutatta, hogy a szentély freskódíszítése a jelenlegi mennyezet fölött folytatódott. Bibiana Pomfjová leírásában említi a hajóban található pillérlábazatokat, melyeket a valamikori keresztboltozattal fedett belső térhez köt. *Gotika* 2003. i. m. 643.

²⁷ CSÁNYI–LUX 1940. i. m. 45.

²⁸ Milan Togner a stíluskapcsolatok és az építészeti részletek vizsgálata alapján a kápolnát az 1550-es évekre datálja. TOGNER–JOSEFIK 1977. i. m. 27. Monika Skalská véleménye szerint azonban a kápolna építése a 15. század elejére tehető. Az elmélet azért is helytálló, mert 1437-től a területen a huszita csapatok garázdálkodnak, így kétséges, hogy a kápolna építése az 1440-es években kezdődött volna II. Bebek Miklós és II. Bebek István idején. SKALSKÁ 2009. i. m. 14–15.

²⁹ PROKOPP 1997. i. m. 28.

³⁰ A magyar királyok megjelenéséről a templomok külső homlokzatain: KERNY Terézia: Magyar szent királyok középkori kompozíciói a templomok külső falain. In: *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára.* Szerk. TÜSKÉS Anna. Budapest, CentrArt Egyesület, 2009. 81–88.

³¹ TICHY Kálmán: *Phileciumtól Pelsőcig: részletek Pelsőc történetéből.* Rozsnyó, Gömöri Nyomda, 1932. 292–293.

síkmennyezettel pótolták, a gótikus ablakokat átalakították, és az eredeti épületből származó elemekkel bővítették.³² Az átalakítás során a déli kapu elé négyzet alaprajzú előteret kapcsoltak. A hajó nyugati oldalán nyíló középkori bejárat is ekkor kerülhetett befalazásra.³³ A felújítás dátumát egy, a diadalíven látható felirat őrzi: „A Pelsőczy ref. Szent Egyház ezen ősrégi temploma hajdani romladozásából fel épített 1617, meg újított 1861-ik esztendőben”.

1627-ben a hajó nyugati oldalában kerül elhelyezésre a reneszánsz faempórium, melynek festett ornamentális díszítése a terület lokális művészetének kiemelkedő emléke. A templom freskódíszítését a református egyház szellemében e felújítás során festették le, így az épület belső tere homogén színezetet kapott.

A freskók egy részének feltárására 1977-ben került sor. Erre az időszakra tehető a szentélyben és a hajóban megvalósuló, Milan Togner, Jiří Josefík és Székely László által végzett falkutatás, valamint két kiemelkedő falkép feltárása és restaurálása is. Az 1978-ban befejezett munkálatok során sikeresen restaurálták a szentély déli falán található Utolsó vacsora- és Keresztrefeszítés-ábrázolásokat.

A szentély freskódíszítésének feltárása 2012 augusztusában ért véget.³⁴ A feltárás során a későbbi mészsík- és vakolatrétegek alól napvilágra kerültek a 14. századi ábrázolások. A Peter Koreň restaurátor által vezetett munka során sikeresen feltárták a szentély teljes díszítését egészen a lábazati zónától a falkorona magasságáig (1. kép), valamint szondákat nyitottak a hajó északi falán.³⁵

1. kép. Pelsőc, Mária és Szent György-templom, északi fal

A szentély falképeinek művészettörténeti vizsgálata

A pelsőci templom szentélyében a 2011–2012-es feltárások során egy összefüggő ikonográfiai ciklus került elő. Tíz ábrázolásból álló komplex program tárult fel, amely egy pontosan körülhatárolható krisztológiai ciklus részét képezi. A szentélyben található ábrázolások folyamatosságát három eredeti gótikus ablak bontja meg, melyek között tizennyolc szent alakja került elhelyezésre.³⁶ A feltárt ábrázolások a szentélyt négy horizontális sávra osztják. Az első sáv a lábazati zóna részét képezi, amelyben főképp ornamentális díszítés figyelhető meg. A lábazati zóna felett húzódó két sáv a krisztológiai ciklus magvát adja kezdve a Bemutatás a templomban-jelenettől egészen a Keresztrefeszítés impozáns ábrázolásáig.

A legfelső sáv a freskóciklus kérdéses része. A 16. század elején bekövetkezett tűzvész károsította a boltozatot és vélhetőleg a falak felső részét is, így kizárólag az első ábrázolás töredékes része maradt ránk. A többi ábrázolás esetében kizárólag találgatásokba bocsátkozhatunk.

³² A templom hajójának külső falán végzett falkutatások során több, az eredeti épület freskódíszítéséhez tartozó, másodlagosan beépített kőelemet tártak fel. Régészeti feltárás: Peter Bednár és Zuzana Poláková, 2010.

³³ TICHÝ 1932. i. m. 294.

³⁴ A templom falképeinek feltárását és restaurálását 2009–2012 közt végző szakemberek: Peter Koreň, Juraj Gregorek, Martin Vojtko; a 2010. szeptember–november közötti régészeti feltárást végző szakemberek: Peter Bednár, Zuzana Poláková.

³⁵ PETER KOREŇ: Návrh na reštaurovanie nástenných malieb, omietok a muriva kostola Reformovanej kresťanskej cirkvi v Plešivci. Kézirat, 2009.

³⁶ Az ablakok körül megjelenő férfi és női szentek pontos meghatározása komoly probléma. Az alakok kialakítása különböző, nemi hovartartozásuk meghatározható, attribútumként azonban csak egy könyvet tartanak a kezükben. (Peter Koreň szóbeli közlése alapján.)

2. kép. Pelsőc, Mária és Szent György-templom, északi fal, Bemutatás a templomban (részlet)

ábrázoló kép a festő kiemelkedő kvalitásairól tesz tanúbizonyságot (2. kép). A festő a jelenetet egy keresztboltozattal fedett, négyzet alaprajzú templomtérbe helyezte. Az épület előterét kazettás síkmennyezettel fedte, és díszes oszlopokkal három részre osztotta a teret. Az előtér központi részében nagyméretű oltár látható, amely mögött jól kivehetően Simeon áll kezében a gyermek Jézussal. A jelenet bal oldalán Mária kitárt karral várja vissza gyermekét.³⁷ Mellette József alakja látható, aki kezében két galambot tart. A jobb oldalon fiatal nőalak áll, kezében mondatszalaggal.

3. kép. Pelsőc, Mária és Szent György-templom, északi fal, Krisztus megkeresztelése

A felső sávban megmaradt ábrázoláson két ruhalj látható, melyek között egy olvasópult alsó része körvonalazódik. Az alakok ruháit a művész lendületes mozgásban ábrázolta. Az első alak térdel, míg a második alak az olvasópult mögött áll. Bár az ábrázolásnak kizárólag az alsó része maradt ránk, mégis jól kivehetők az Angyali üdvözlés jellegzetes megjelenítési formái. A felső sáv többi ábrázolása nem maradt ránk. Vélhetőleg két-két különálló falkép borította a szentély északi és déli falának felső sávját, melyek Krisztus gyermekségét ábrázoló jelenetek lehettek.³⁷ A ciklus további képeinek vizsgálata alátámasztja ezt a hipotézist.

A szentélyt tagoló harmadik sáv első jelenete a ciklus egyik legjobb állapotban ránk maradt ábrázolása. A Bemutatás a templomban jelenetét

³⁷ Feltételezéseink alapján a felső sávban az Angyali üdvözlés, a Vizitáció, a Születés és a Három királyok imádása jeleneteit ábrázolhatták. A padovai Scrovegni-kápolna Giotto által készített krisztológiai ciklusa adja az azonosítás kiindulópontját. A pelsőci képeknek a padovai freskó ciklussal való összehasonlítása és az előképek vizsgálata azonban nem e tanulmány feladata.

³⁸ Mária alakja erősen megrongálódott, kizárólag az arc, a ruházat és a kezek egy része, valamint a fej körül megjelenő dicsfény látható.

Az alak vélhetőleg a Bemutatás a templomban-jeleneteken gyakran megjelenő Anna prófétaaszszony figurája lehet.³⁹

A narratíva következő ábrázolása Krisztus megkeresztelésének jelenetét ábrázolja (3. kép). A kép középpontjában Krisztus ünnepélyes, erőteljes alakja áll, amint a bal oldali sziklás parton álló Keresztelő Szent János felé fordul. János teveszőr ruhája fölé borított bíborszínű köpenye a művész kolorista erényeit tükrözi. A kompozíció jobb oldalán két fehér ruhás alak látható, akik Jánoshoz hasonlóan sziklaszirten állnak. Az alakok a falkép sérülése miatt kevésbé kivehetők.⁴⁰

A Krisztus megkeresztelését ábrázoló falkép után a Bevonulás Jeruzsálembe jelenete rajzolódik ki (4. kép). A kompozíció középpontjában Krisztus számárháton lovagló alakja áll. A figura felemelt, áldást osztó kézzel, oldalnézetben jelenik meg. Mögötte vonuló alakok csoportja látható, ám az ábrázolás sérülése miatt az alakok nehezen azonosíthatók. Az ábrázolás jobb oldalán jól kivehetők Jeruzsálem falai, bástyái és a város kapuja. A városfal kialakításánál a Bemutatás a templomban-jelenet szinte geometrikus pontossággal kialakított templomtere köszön vissza. A kép alja erősen sérült.

A harmadik sáv jelenetei a szentély déli falán folytatódnak. A következő kép erősen sérült. A kompozíció középpontjában két dicsfény nyoma látható, melyek közül az egyik az ábrázolás középpontjában, míg a másik nem sokkal fölötte jobbra jelenik meg. A kompozíció alsó részén ruhaaljak, láb- és cipőábrázolás töredékei figyelhetők meg. A krisztológiai ciklusok vélt sorrendje alapján az ábrázolás a Lábmosás jelenetére utal.⁴¹ A tisztítás és a restaurálás további fázisaiban a jelenet egyes részletei vélhetőleg jobban körvonalazódnak majd.

A szentély harmadik sávjának narratívája az Utolsó vacsora jelenetével zárul. A falképet 1977-ben tárták fel és restaurálták. A jelenetet a művész egy dekoratív kialakított szobabelsőbe helyezte. A kompozíció közepén elhelyezett hosszú asztal mögött tizenegy alak látható, fejük körül dicsfényvel. Az asztal előtt a többi szereplőtől elkülönülve, a szemlélőnek háttal foglal helyet a tizenkettedik alak. Az apostolok elrendezése dekoratív, az alakok mozdulatai lendületesek. Az eredeti ábrázolás dinamikus összehatásából azonban sokat elvesz a színek fakósága és a korábbi restaurálás szemmel látható nyomai.

4. kép. Pelsőc, Mária és Szent György-templom, északi fal, Bevonulás Jeruzsálembe (részlet)

³⁹ Hasonló megoldást láthatunk a Scrovegni-kápolna Bemutatás a templomban-ábrázolásán. Ebben az esetben viszont idős asszony alakjában jelenik meg. PROKOPP Mária: *GiOTTO freskói a padovai Aréna-kápolnában*. Budapest, Képzőművészeti, 1988. 30.

⁴⁰ Az analógiákat tekintve angyalokról vagy Krisztus két tanítványáról lehet szó. PROKOPP 1988. i. m. 32–33.

⁴¹ Kizárólag az analógiák alapján következtethetünk az eredeti jelenetre. PROKOPP 1988. i. m. 41.

A szentély északi falán a lábazati zóna feletti sávban folytatódik a ciklus. A Krisztus az Olajfák hegyén-jelenet középpontjában a Megváltó alakja térdel. Fejét lehajtja, szemében félelem tükröződik. A kompozíció jobb oldala erősen sérült, kizárólag a jeleneteket elválasztó keret maradt ránk. A kompozíció bal oldalán jól láthatók a Krisztus felé igyekvő sisakos alakok. Az ábrázolás felső részében a fáklyákkal, dorongokkal és lándzsákkal felfegyverzett tömeg jelenik meg. A vonuló embertömeg fegyvereinek és fáklyáinak részletes és érzékletes kidolgozása a művész kiváló kvalitásairól tesz tanúbizonyságot.

A következő jelenet Krisztus elítélését ábrázolja.⁴² Az ábrázolás erősen sérült, kizárólag a felső rész vizsgálható. A művész a trónoló főpapot vagy helytartót dekoratívan kialakított baldachinnal fedett épületrészbe helyezte. A trónoló alak elmosódott körvonalai előtt Krisztus alakja áll, melyből jól kivehetően megmaradt a fejét övező dicsfény és az arc egyes jellegzetes részei.

Krisztus szenvedéstörténetének jelenetei a következő kompozíciókban is folytatódnak. A Vesszőzés-kompozíció közepén jól kivehető Krisztus félmeztelen, álló alakja. A figura lábait szétvetve, összekötözött kezekkel áll. Jobbján egy alak körvonalai láthatók. Az ábrázolás alsó része jó állapotban őrződött meg. Ezen a részen két alak dinamikus mozdulatban ábrázolt lába látható. Érdekes az egymás mellett elhelyezett lábfejek kontrasztja. Míg Krisztus lába csupaszon, szinte megfeszülve jobbra fordul, addig a mellette álló katona Krisztussal párhuzamosan elhelyezett lábán hegyes orrú cipőt visel. Az ábrázolás sajnos töredékes, ezért teljes egészében nem vizsgálható.

A szentély déli falán lévő jelenet kérdéseket vet fel. A kompozíció egyetlen épen maradt része embercsoportot ábrázol, durva arckifejezéssel, fejükön nagyméretű fejfedővel és kúpos sisakkal (5. kép). Az alakok a krisztológiai ciklusok narratíváját figyelembe véve feltehetően a Keresztvitel jelenetében a Krisztust elítélő tömeg tagjai.

A templom szentélyében ábrázolt krisztológiai ciklus a Keresztrefeszítés jelenetével zárul. A jelenetet az Utolsó vacsora-ábrázolással egy időben, 1977-ben restaurálták. A fal-

5. kép. Pelsőc, Mária és Szent György-templom, déli fal, Keresztvitel (részlet)

kép központjában a keresztre feszített Megváltó alakja látható, amely a kép egész magasságát betölti. Karjai alatt két kisméretű angyal látható, kezükben kehellyel. Krisztus két oldalán egyetlen rövidülésben a két lator megfeszített, szenvedő alakját jelenítette meg a művész. Karjaik a kereszt fája köré csavarodnak, lábuk térdből hajlított. A kompozíció bal oldalán lévő tömegben egy tekintő oroszlánfej látható, melynek értelmezése analógiák hiányában kérdéses. Krisztus jobbján, a sirató alakok közt jeleníti meg a festő a három Mária alakját. A drámai kompozíciót erősíti a három alak térdeplő, összeboruló együttese. A kereszt lábánál Mária Magdolna megtört, térdeplő alakja látható. A kompozíció jobb oldala erősen sérült, a Krisztust elítélő tömeg egyes alakjai azonban érzékletesen kirajzolódnak. A tömegben fellelhető néhány fejfedőben ábrázolt, szakállas alak, akik nem tekintenek a Megfeszített alakjára, sőt ellenkező irányba fordítják fejüket. A kereszt tövében Evangélista Szent János térdel. Fejét kétségbeesetten kezébe temeti, így tekint fel Krisztusra. Krisztus alakjának zárt, mozdulatlan tömege, a háttérbe vesző alakok,

⁴² A trónon helyet foglaló alak erősen megrongálódott, így nem tudjuk megállapítani, hogy Pilátusról vagy Kaja-fásról lehet-e szó.

a két lator dinamizmusa, valamint a sirató asszonyok drámai kompozíciója teszi expresszív-
vé az ábrázolást, amely ezzel méltó lezáró képe lesz a szentély egészét elfoglaló krisztológiai
ciklusnak.

A pelsőci templom szentélyét díszítő freskóciklus összetett ikonográfiai programja és
kiemelkedő kvalitásai révén messze túlmutat a gömöri területek falképfestészetén. Tanulmá-
nyomban kizárólag a kutatás legújabb eredményeit szerettem volna bemutatni, ám a freskó-
kat érintő további vizsgálódások minden bizonnyal érdekes új eredményekkel szolgálnak majd
a 14. századi magyarországi falfestészet kutatásában.

Tárgyszavak:

14. századi falfestészet; Gömör; Pelsőc; Bebek család

Éva Szakálos

The 14th Century Wall Paintings of the Church at Pelsőc (today Plešivec, Slovakia)

To this day the region of Gömör (today Gemer, Slovakia), which is surprisingly rich with relics
of medieval art, entices art historians with the lure of new findings. The wall paintings in the
choir of the church in Pelsőc, which were uncovered in the course of exploratory work that was
concluded in September 2012, can be dated to the first half of the 14th century. An examination
of the fresco revealed a cycle originally consisting of 14 scenes depicting the life of Christ. The
monumental cycle decorating the walls of the choir presumably began with four episodes
from the Childhood of Christ, scenes which, however, have since fallen into irreparable ruin.
Depictions in the middle section present the major stages of Christ's life, from his Baptism to
the final moment of the Passion: Crucifixion. The decorative manner of the wall paintings and
their wide scale of colour and monumental rendering undoubtedly had an influence on the
rich wall painting art of medieval Gömör County.

Szilárdfy Zoltán

Barokk főpapok középkori aszkézise

Ipolyi Gáspár és Szörényi László

A középkorban élő, kemény vezeklésről nevezetes magyar szentek közül Árpád-házi Szent Margit az, aki tudatosan vállalta és beváltotta engesztelő életáldozatát, amiért felajánlották. Személyisége részletesen ismert. Lelkiségét az „eleven keresztfa”, a megfeszített Krisztus imádata, szerelme hatotta át. Ennek emléke a derekán viselt vas vezeklőöv drága ereklyéje.¹ Meglepő,

*Dr. Szilárdfy Zoltán
Művészettörténész,
római katolikus áldozópap
Kutatási területe:
keresztény kultusztörténet, ikonográfia*

hogy évszázadok múltán magas rangú egyházi személyek hasonló aszkézist választottak, amint a ma már alig ismert Ipolyi Gáspár és Szörényi László főpapok esetében láthatjuk.

Ipolyi Gáspár Szalkán született. 1728-ban vették fel papnövendéknek Budán a Széchényi-papnevelőbe, ahol filozófiát végzett. Teológiai tanulmányait Nagyszombatban a Szent István-szemináriumban folytatta, ahol 1731-ben baccalaureusi, a következő évben magiszteri fokozatot szerzett filozófiából. Harmadéves teológusként fölszentelték 1733-ban, ekkor dömösi plébánosá nevezték ki, majd három év múlva Muzslára került.

Bélán, az egyik filiájában történt, hogy valami ragályos betegség egymás után szedte hívei közül áldozatait. Nehogy a vele együtt lakó édesanyját vagy másokat megfertőzzön, a járvány idején harangozójával együtt a Szent Ferenc-kápolnában lakott. Muzsláról 1742. április 28-án Dunaföldvárra helyezték, ahol a pestistől oltalmazó Szent Sebestyén és Rókus tiszteletére ma is álló kápolnát emelt. 1749. január 23-án, Szűz Mária és Szent József eljegyzésének napján esztergomi kanonokká nevezték ki; 1754. szeptember 18-án honti, 1760. november 7-én székesegyházi főesperes és szentgyörgymezei prépost, majd a Boldogságos Szűz rákonyi apátságának apáti méltóságát nyerte el. 1762 végét, mint a káptalan megbízottja, Esztergomban töltötte, ahol a kanonoki házak építésére felügyelt. Az Esztergom melletti Szenttamáson járt, amikor szélütés érte. A végső szentségekkel ellátva december 27-én hunyt el, temetését január 3-án a Bakócz-kápolnában tartották. Amikor 1823. november 16-án

1. kép. Huszár Ferenc: *Ipolyi Gáspár, az aszkéta*.
Olaj, vászon. Főszékesegyházi Kincstár, Esztergom

¹ *Magyar szentek tisztelete és ereklyéi*. Szerk. CSÉFALVAY Pál–KONTSEK Ildikó. Esztergom, Keresztény Múzeum, 2000. 113, 12. kép.

a kápolna sírboltjában nyugvó elhunytakat exhumálták, hogy a koporsókat az újonnan épített főszékesegyház altemplomába helyezték át, több mint fél évszázad után, Ipolyi földi maradványainak legnagyobb részét épen találták.²

Jordánszky Elek és Kratochvil Mihály kanonok bizonyossága szerint a „sírboltban nyugvó testeket által szállítani kellett, a sírbolt vizsgálata a Felsőségtől reám [ti. Jordánszky Elek], és néhai Kratochvila Mihály Kanonokra lévén bízva, bizonyosságot tettünk hitelesen arról, hogy a többi koporsók között, [...] porára akadtunk így néhai Ipolyi Gáspárnak pedig, Rákonyi Apátnak, Esztergomi Kanonoknak, a' ki 1762. esztendőben karátson havának 27-kén Esztergomban e világból bódogul kiköltözött, hideg tetemeinek némelly részeit rothatatlan állapotban leltük. Mind ezek a' hült tetemek 1823-be Szent András havának 16-kén több ezer embereknek kísérete közt, által vitettek s eltakarítottak azokban az új katakombákban, (sír boltokban) melyeket említett Herczeg Prímás Sándor az új Fő Anya Templom alatt az Érsekek, a Káptalanbéliek s más Előkelőb- bek eltemettetésére, föld alatti márványos Kápolnával együtt, készítettet s el is végzett”³

Ipolyi Gáspáron megtalálták vezeklőveit és -láncait, amelyeket ma is a Főegyházmegyei Kincstár őriz. Vagyonát templomokra és egyházmegyéje szegény tanulóinak segélyezésére hagyta. Gróf Barkóczy Ferenc prímás megbízásából 1763-ban Huszár Ferenc, pozsonyi származású egri festő, két képet festett a kanonokról. Az egyiket – melynek kvalitásai a művész tanulmányainak színhelyét, a bécsi akadémiát idézik – teljesen szokatlan formában, az önsanyargatás eszközeivel felszerelve készítette el (1. kép).⁴ A másik kép a Főegyházmegye papi portrégalériájában látható, érdekessége, hogy rajta Ipolyi a Santa Maria Bruna képével ékes skapulárét tart a kezében. Ez arra enged következtetni, hogy a Kármel-hegyi Boldogasszony jámbor társulatának is tagja lehetett (2. kép). Az utóbbi években egy müncheni antikváriumban találtam rá Johann Adam Stockmann (1720–1783) rézmetszetére, amely gyűjteményem becses példánya (3. kép).⁵ Ezen Ipolyi Gáspár a latin és német feliratok értelmében a halálakor testén talált vezeklőláncokkal, elegáns főpapi szobájában látható.

Szörényi László nyitrai kanonok 1670. október 24-én született Trencsénben. Régi nemesi családból származott, apja Kis-Szörényi Mihály, anyja Zsuzsánna, keresztszülei gróf Illésházy György és felesége, gróf Forgách Mária voltak. 1689-től a pozsonyi Szent Imre-szeminariumban, majd Nagyszombatban, végül a római Collegium Germanicum et Hungaricumban folytatta tanulmányait, ahová Kollonich Lipót hercegprímás küldte. 1694. március 23-án,

2. kép. Ipolyi Gáspár portréja. Olaj, vászon. Főpapok galériája, Prímási Palota, Esztergom

² Életéről: Ludovicus NÉMETHY: *Series parochiarum et parochorum Archi-dioecesis Strigoniensis ab antiquissimus temporibus usque annum MDCCCXCIV*. Strigonii, Typis Gustavi Buzárovics, 1894. 643; ZELLIGER Alajos: *Egyházi írók csarnoka. Esztergom-főegyházmegyei papság irodalmi munkássága*. Nagyszombat, a szerző sajtója, 1893. 203. Azt itteni adatok szerint december 30-án halt meg.

³ JORDÁNSZKY Elek: *Magyarországban s az ahoz tartozó Részekben lévő bódogságos Szűz Mária Kegyelem Képeinek rövid leírása*. Pósonban, Belnay' örököseinek betűivel, 1836. 2–3.

⁴ SZILÁRDFY Zoltán: *Barokk szentképek Magyarországon*. Budapest, Corvina, 1984. 45. képmagyarázat.

⁵ Uő.: *Ünnep, jubileum, évforduló gyűjteményem szentképein*. In: *Ritus és ünnep*. Szerk. BARNA Gábor–GYÖNGYÖSSY Orsolya. Szeged, Szegedi Egyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2010. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár 23.) 108–116: 10. kép.

3. kép. Johann Adam Stockmann: A vezeklő Jopoly Gáspár. Rézmetszet.
 Szilárdfy Zoltán gyűjteménye

a Lateráni bazilikában pappá szentel-
 ték. Nem sokkal később doktori címet is
 szerzett. Visszatért hazájába, útközben
 Lorettóban is megállt, a Szent Házba is
 betért.

1699-ben Bajnára helyezték, ahol
 már kétszáz éve nem volt pap. Komoly
 hitvitákat is folytatott a környékbeli pro-
 testáns prédikátorokkal. 1709-ben nyitrai
 kanonok és székesegyházi főesperes lett.
 1711-ben rajki, Szűz Máriáról nevezett
 préposttá nevezték ki. 1718-ban dulcinói
 választott püspökké nevezte ki III. Károly,

4. kép. Szörényi László portréja.
 Olaj, vászon. Nyitra, a székeskáptalan tulajdona

aki jól ismerte, mivel gyakran küldték nehéz bécsi tárgyalásokra, mert jó tárgyalófélnak tartották. 1733-ban szerémi megyés püspöki kinevezést kapott, 1734. április 4-én Pozsonyban szentelték fel. Szörényi Szlavóniába távozott, amely a török alatt elnéptelenedett, de az ellenség még rettegésben tartotta a vidéket. Rövid idő alatt sok új plébániát alapított, templomokat szentelt, a püspöki székhelyet helyreállította. Két olajfestmény püspöki portréja maradt fenn, az egyikben családi nemesi címere fölött a püspöki *insignia* látszanak (4. kép), a másikkra a Kiss Szörényi család nemesi címerpajzsát festették (Nyitra, Püspökvár; 5. kép).

1749-ben saját kérésére segédpüspököt kapott, majd Nyitrára vonult vissza. Nyitrai házát remetesség módjára rendezte be, minden idejét az imádságnak szentelte. Szűz Mária nagyobb ünnepein mezítláb járt. 1752. november 13-án hunyt el. A halál megállapításakor *cilicium*ot találtak a testén, ruhái alatt lószőrből készült tunikát hordott. A láncok a nyakától az ágyékáig értek, ame-

lyek viselése minden oldalról nagy szenvedést okozott. Sok, már megszáradt seb mutatta, hogy Isten szolgája önsanyargatásával milyen nagy szenvedéseket viselt el. 1718 körül helyezhették rá a *ciliciumot*, amelyet mesterember közreműködése nélkül nem vehetett le, ez csak 34 év után vált láthatóvá. Így is temették el a nyitrai székesegyház kriptájában.

Illms ac Rdissimus Dñus
Szörényi, Episcopus Sirmiens.
sacrae Caesaris Regiae que
Obvl In Dno Nittrae A' Jrsz.

Ladislav Szörényi de Kiss
Prapositus S' Pétri de Besecht
Majestatis Consiliarius
die 20 gbris A. Jhu. Svc. azé

5. kép. Szörényi László portréja. Olaj, vászon.
Nyitra, a székeskáptalan tulajdona

Az eddig ismeretlen, különleges festményen a telihold ezüsthénye világítja meg a szent aszkétát. Háttérben a nyitrai Püspökvár kapuzata természeti tájjal látható. Az imádkozó emberfigurák mintha hazatért atyjukat és urukat csodálnák (6. kép).

A püspököknek nagy tisztelője és barátja volt gróf Grassalkovich (I.) Antal, aki elkészíttette életrajzát, és Rómába is elküldte XIV. Benedek pápához. A szentatyja 1754-es keltezésű válaszlevelében elismerte a püspök lelki nagyságát.⁶

A majki kamalduli remetesség tizenhét cellaháza sorában a 4. számú, Szent László király tiszteletére 1746-ban alapított kápolnájával, Szörényi László adományából készült. Az alapítvány összege 2000 forint, amely összeg a ház építését és kamataival az ott élő remete eltartását volt hi-

6. kép. Szörényi László a vezeklőlánccal. Olaj, vászon.
Nyitra, a székeskáptalan tulajdona

⁶ Stecker Emilnek, Nyitra tudományos kutató papjának köszönöm a káptalani levéltárban őrzött, Szörényiről írt, egykorú dokumentumot. A korrekt fordításért Szentes Lajosné Risztics Emíliának tartozom hálával. Rövidebb életrajzok, különös tekintettel irodalmi munkásságára: NÉMETHY 1894. i. m. 973; ZELLIGER 1893. i. m. 514–515.

vatva fedezni. Ovális, vörösmárvány keretbe foglalt püspöki kalap alatt helyezték el az alapító családi címerét, melyben főveget viselő vitéz jobbában buzogányt, baljában koszorút tart. A táblán a felirat a következő: LADISLAUS SZÖRÉNYI EPISCOPUS SIRMIENSIS 1746.⁷

Ipolyi Gáspár és Szörényi László a Tridentinumot követő reformkatolicizmus idején hazánkban a középkor szigorú aszkézisével bizonyította a hitvitáknál hitelesebb apologetikáját Róma apostoli egyházának.

Tárgyszavak:

Ipolyi Gáspár; Szörényi László; ellenreformáció; aszkézis; barokk portréfestészet; rézmetszet

Zoltán Szilárdfy

The Medieval Asceticism of Baroque Prelates: Gáspár Ipolyi and László Szörényi

In the religious life of 18th century Hungary two high-ranking members of the clergy, Bishop László Szörényi and Canon Gáspár Ipolyi, practiced asceticism at a level that was uncommon at the time, wearing iron chains underneath their garments. Light was shed on their asceticism only after their deaths. The “discovery” surprised their contemporaries, and their bishops immortalized the memory of these strict ascetics in paintings. In this essay I examine their biographies and the pictorial sources that have survived.

⁷ MISLEY Sándorné MEÁK Sarolta: *A majki kamalduli remeteség*. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest, 1948. 10; SZENTES Lajosné RISZTICS Emília: *Majk Kamalduli remeteség 4. sz. cellaház*. Alapította Szörényi László. Kézirat, 2013. 1–7.

Török József

Szent Ágoston és a gyermek

Dr. Török József
Teológus, tanszékvezető egyetemi tanár
Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Hittudományi Kar, Közép- és Újkori
Egyháztörténeti Tanszék
Kutatási területe:
liturgiátörténet, szerzetesség-történet

Vallomásait Aurelius Augustinus (354–430) a következő sorokkal zárja: „Uram, magad vagy a Jóság; semmi más jóra nincs szükséged, nyugalmad is örök, mert te magad vagy önmagad nyugalma. Ember az embernek adhatja-e ezek értését? Vagy angyal az angyalnak? Vagy angyal az embernek? Nem adhatja. Tőled kell kérnünk, nálad kell keresnünk, hozzád kell bezörgetnünk; így, csak így lehet elnyerni, így lehet ráakadni, csak zörgetésre nyílik meg a titkok ajtaja.”¹

Mintha ezek a sorok ihlették volna Peter Paul Rubenst (1577–1640) monumentális képének kompozíciójában, amely Szent Ágostont ábrázolja a tengerparton két angyal társaságában. Az egyik felhőn ülve, jobb kezével tartja a páztorbotot, s karjával átöleli a püspöki süveget, baljában pedig a szent attribútuma: égővörös, lángoló szív. A másik angyal Ágoston előtt a fővenyen térdel, jobb kezében Szent Jakab kagylója, baljával a homokon támaszkodik, fejét hátrafordítva fölneéz a felé hajló, félig kopasz aggastyánra, tekintetük találkozik. Mintha az angyal megpróbálná az embernek átadni a misztérium értését, ám hiába. Arcaikon fölfedezhető a beteljesületlen várankozás.

A tengerparti jelenetnek nem az idézett szövegrész az ihletője, ám vissza lehet menni az ihlet forrásáig. Ennek előtte érdemes néhány gondolat erejéig foglalkozni magával Szent Ágostonnal és legismertebb írásával, *Vallomásaival*. Ezt a könyvet az egész életmű alkotta összefüggérendszerben érdemes olvasni oly módon, mintha édesbátyánk, fivérünk (akire büszkén föltekintünk) szólna hozzánk bizalmasan-személyesen, sőt ő vezet bennünket kézen fogva Isten és az emberlélek találkozásainak új színhelyei felé. Ám útközben megáll, kezét fölemelve rétoros mozdulattal irányt mutat; majd más, ugyancsak követhető utak felé fordít biztató kézzorítással, mely egyszerre testvéri-gyöngéd s baráti-kemény. Szókratész tanácsa – „ismerd meg önmagad” – kiegészül: ismerd meg önmagad, mint Isten képmását s ezen keresztül magát Istent.

Vass József, Szent Ágoston *Vallomásainak* 20. század eleji fordítója (népjóléti miniszter 1922–1930 között, a társadalombiztosítás rendezője) a híres mű előszavában² azt írja, hogy ami magyarul következik, „sokan emlegetik, kevesen ismerik”. Az ő fordítása mellett másik kettő is született a következő évtizedekben Balogh József³ (az utolsó három könyv hiányzik) és Városi István⁴ jóvoltából. A 20. század irodalomtörténete a Vallomások értékelésekor elsődleges szempontként az élmény és alkotás döntően új kapcsolatát emelte ki, s – teljes joggal – Szent Ágostontól eredeztette a lélek befelé fordulásának elmélyült elemzését. A modern értékelések hangsúlyozzák a szerző és a stílus tökéletes egységét, ami a szóban forgó mű lapjain az ókori irodalomban

¹ SZENT ÁGOSTON *Vallomásai*. XIII. könyv, XXXVIII. fejezet. (VASS József fordítása.)

² Legutolsó kiadása: *Szent Ágoston vallomásai*. Ford. VASS József. Budapest, Szent István Társulat, 2007.

³ *Szent Ágoston vallomásai*. Ford. BALOGH József. (Második, javított kiadás.) Budapest, Franklin Társulat, 1944. Az első kiadás változatlan lenyomata BORZSÁK István előszavával: *Szent Ágoston vallomásai*. Budapest, Akadémiai–Windsor, 1995.

⁴ AURELIUS AUGUSTINUS: *Vallomások*. Ford. VÁROSI István. Budapest, Ecclesia, 1974.

Peter Paul Rubens: Szent Ágoston. Praha, Národní Galerie

ton ugyan másutt öntudatos gondolkodó-író, ez esetben tudatában volt szellemi erőfeszítései esetlegességének, és művét így fejezte be: „Ha majd elérkezünk hozzád, megszűnik az a sok, amit itt elmondtunk, és aminek nem jutottunk végére. Egyedül te maradsz minden mindenben (1Kor 15, 28), s akkor majd együtt dicsőítünk téged vég nélkül, mert benned eggyé lettünk. Uram, egy Isten, Szentháromság, amit ebben a könyvben a tiedből adtam, azt fogadják el a teid is; amit azonban a magaméból, azt bocsásd meg te is, és a teid is. Amen.”⁷

Ágostonig (354–430) nem ismert magasságokba emelkedett, neki köszönhetően. Az ember a keresztény hit segítségével még jobban megismerheti magát, még mélyebben hatolhat személyiségének misztériumába. A *Vallomások* több irányból történő megközelítése azonban korántsem teljes, mert a bő másfél évezredes sikertörténetű művön túl föl kell fedeznie az olvasónak azt a transzcendens igazságrendszert (vagy ha jobban tetszik: metarealitást),⁵ amely a legmagasabb fokban valóság, s mint ilyen, a szerző – és remélhetőleg a kései olvasó – számára végletesen egyszerű: Isten, aki teremt, megvált, megszentel.

Ezért lehetetlen és káros kiszakítani a *Vallomások*at Ágoston életművének egészéből, aki szellemi teljesítőkétségének legjavát adva, 398–416 között némi megszakítással megírta 15 könyvből álló értekezését a Szentháromságról.⁶ A *Vallomások*at ugyan könnyebb olvasni a személyes hangvétel miatt, ám elmélyültségben, az emberi értelem végső határa felé törekvésben Ágoston túlszárnyalja addigi önmagát, olyan elszántan törekszik az emberi megismerést és tudást leginkább meghaladó keresztény hittitok-misztérium minél pontosabb, érthetőbb megközelítésére. Ágoston

⁵ Jean Guittton alkotta a metarealizmus kifejezést és az *Isten és a tudomány* című művében (magyarul Budapest, Szent István Társulat, 1992, ford. Török József) alkalmazta a természetfölötti valóság minél teljesebb megragadása végett.

⁶ AURELIUS AUGUSTINUS: *A Szentháromságról*. Ford. GAL Ferenc. Budapest, Szent István Társulat, 1985.

⁷ AURELIUS AUGUSTINUS 1985. i. m. 502.

Ám közismert az a történet is, amely, úgy tűnik, Ágoston szellemi teljesítményét nem túl sokra értékeli. Nemcsak jámbor olvasmányok, buzgó szónokok terjesztették, hanem a 15. századtól kezdve a legnevesebb festők: Fra Filippo Lippi, Botticelli, Pinturicchio és sokan mások, köztük Rubens, Zurbarán, Murillo. Ágoston a tengerparton sétálva éppen a Szentháromság mélységes titkán elmélkedett, amikor a homokos fövényen meglátott egy gyermeket, aki a Szent Jakab apostol nevét viselő kagylóhéjjal (vagy lapáttal) a kezében kis gödröt ásott, majd abba kezdetleges szerszámaival kezdte átmerni a tenger vizét. Ezt látva, Ágoston megrökönyödött a lehetetlen vállalkozáson, majd kacagni kezdett szívből, jókedvűen, könnyei csordultáig. A gyermek némi méltatlankodással fölfedte kilétét, és angyalnak vagy egyenesen a gyermek Jézusnak mondta magát. Miután az égiekre is kötelező illemnek eleget tett, megfedtte a kacagásból álmélkodásba átváltó tudós férfiút: „Könnyebb nekem a kagylóval átmerni a tengert a gödörbe, mint neked gyarló emberi eszedre hagyatkozva kikutatnod a Szentháromság misztériumainak mélységeit.”⁸ Ezek után a titokzatos gyermek eltűnt Ágoston szemei elől.

Ez a népszerű példázat mintha nem tartaná fontosnak Ágoston nyughatatlan szellemének-lelkének munkáját – szárnyalását, és az egyszerűbb megoldást, a semmittevést sugallná a leghelyesebb megoldásként. Az utókor adta elnevezés szerint a „kegyelem doktora” ezt érdekelte munkásságával? A történet-példázat átvitt értelme talán megközelíthetőbb, ha kutatunk eredete után. Azt ugyanis fölösleges említeni, hogy Szent Ágostonnal ez a tengerparti séta-találkozás aligha történt meg.

A történet a középkori példázat-*exemplum* műfajába tartozik és első lejegyzése a 13. század elején Heisterbachi Cézár Rajna-vidéki származású ciszterci rendi szerzetesnek köszönhető, a pünkösd utáni első vasárnapra javasolt szentbeszéd részeként. Ez a vasárnap már ekkor is sok helyütt a Szentháromságot részécsítette liturgikus ünneplésben.⁹

Kálmán király hazánkban évszázaddal ennek előtte elrendelte az ünnep megtartását a jelzett vasárnapon; az egyetemes Egyházban azonban csak XXII. János pápa, az Avignonban székelő Matuzsálem tette kötelezővé 1334-ben.

A példázat tehát az új, kevésbé üdvtörténeti, mint inkább dogmatikus jellegű ünnepet volt hivatott terjeszteni. Említésre méltó különbség, hogy a példázat Heisterbachi Cézárnál nem nevezte nevén Ágostont, hanem bizonyos skolasztikust emlegetett, a történetnek pedig nem a tengerpart, hanem Párizs és a Szajna-part szolgált színhelyül. Mivel a ciszterci rend az ősi szellemű szerzetességet képviselte, a példázat irányulhatott az akkor bontakozó skolasztikus teológiai gondolkodás ellen is, hiszen az emberi logika, következésképpen a megismerés szintén korlátokba ütközik, a hittitkok teljes föltárására elégtelen.

Általános törvény a példázatok világában, hogy sokkal meggyőzőbbek, ha nem ismeretlenhez, hanem híres emberhez kötődnek. A szóban forgó esetben is ez érvényesült, ugyanis a következő fölbukkanásnál a történet főszereplője már nem ismeretlen párizsi diák vagy tanár, hanem maga Szent Ágoston, a folyópart pedig tengerpart. A brabanti eredetű dominikánus szerzetes, Cantimpréi Tamás 1263-ban közzétett *exemplum*-gyűjteményét forgatva a középkori szónokoknak nem kellett töprengeniük, ki is ez a vízparton elmélkedő férfiú, akinek *puerulus* (kisgyermek) képében maga Jézus adott eligazítást a „kutatási szakterület” dolgában, ti. a szentháromságos relációkat illetően.

Vajon a változást ő kezdeményezte? Erre bizonyíték nem áll a kutatás rendelkezésére. Logikus lenne annak föltételezése, hogy az eset Szent Ágostonnak tulajdonítása domonkos kör-

⁸ TÖRÖK József fordítása.

⁹ Henri-Irénée MARROU: Saint Augustin et l'ange. Une légende médiévale. In: Uő.: *Christiana tempora. Mélanges d'histoire, d'archéologie, d'épigraphie et de patristique*. Paris–Roma, École Française de Rome, 1978. (Collection de l'École française de Rome 35.) 401–413.

ből indulhatott ki, mert Szent Domonkos, eredetileg Ágoston-rendi kanonok lévén, Szent Ágoston reguláját vette alapul az új, ígéhirdető és kolduló rend szabályzatának kialakításánál.

A kéziratokból azonban erre nem hozható föl egyértelmű tanúbizonyosság. A föltevés mellett szólna, hogy 1250 táján egy német dominikánus saját magának példatárát készítve az eset főszereplőjét először a teológia magiszterének nevezte, majd áthúzta és fölírta a nevet: Ágoston. Vele ellentétben egy cambridge-i dominikánus szerzetes 1270–1277 között, hasonló könyvet másolva, csak egy „bizonyos klerikust” emlegetett, nem a „kegyelem doktorát”.

A dominikánus rend a monasztikus típusú rendeknél lényegesen következetesebben éppen a központi irányításra helyezte a hangsúlyt, ami az egységes liturgiavégzést szolgáló, egységesített szövegek központi terjesztése, szétküldése mellett egyéb, a prédikáció egységét szolgáló szövegek továbbadását is magában foglalta. A névváltozás dominikánus ihletésű történetét nem lehet sem kizárni, sem bizonyítani.

Az *exemplum* anonim formája még hosszabb ideig fönmaradt és terjedt a nevesített változat mellett. Erre kiváló és egyedi példa egy spanyol rabbi, Shem Tob Ibn Palquera (1224–1295) esete a 13. században, aki az egészet áttette zsidó környezetbe. Természetesen a főhős elmékedésének tárgyát is meg kellett változtatnia, hiszen egy zsidó férfi nem tépelődhet a legsajátosabb keresztény hittitkon. Ezért a szóban forgó illető a folyóparton sétálva a teremtés titkain töpreng: a világ hogyan és miért lett teremtve, vagy netán örökkévaló lenne? Felőtt férfi végzi az átmerés fáradságos munkáját, és a kérdésre – mit csinálsz? – így felel: Ebbe a gödröcskébe átmerem minden vizet, ami e folyó medrében eddig folyt a világ teremtése óta, és ami benne a világ végéig folyni fog. Lehetetlenre vállalkoztál – mondja a kérdező. Te még inkább – válaszol a kérdező. A töprengő rájött, hogy égi figyelmeztetést kapott.

A Hippo püspökének tulajdonított eset a 14. századtól kezdve szélteben-hosszában terjedt és a lejegyzők azt is tudni vélték, hogy Ágoston már a *De Trinitate* megírásán törte a fejét. Érdemes még megjegyezni, hogy a 16–17. század festőművészei, ha Ágostonról képet kellett festeni, legszívesebben és leggyakrabban ezt a jelenetet örökítették meg. Miért? Talán azért, mert a bölcs öreg és a tudatlan gyermek valamiféle drámai ellentét ábrázolását tette lehetővé? Talán azért, mert nem a töprengő-tépelődő Ágoston, hanem a tudatlan és gondtalan gyermek a titok tudója? Vagy pedig azért kedvelték, mert háttérnek meg lehetett örökíteni a tengert, reggeli vagy esteli napsütéstől ragyogó, esetleg ellenkezőleg: sötét fellegeket tükröző felszínével, s azzal a horizonttal, amelynek emberszem nem érhet a végére; éppen úgy, amint az emberész sem járhat végére a Szentháromság misztériumának. Igen, ez a végtelen látóhatár az, ami vonzza a festők tekintetét, meg velük azokét, akiknek szemük van a látásra.

A Szentháromság tárgyalásánál is ott van az ember, a szerző és az olvasó, tehát a *Vallo-másokkal* kapcsolatban áll Ágoston fenti műve.

Ebben a görög filozófia által javallt önismerethez képest megemelt szintű emberismeretben Ágoston szerint gondolatvilágunk Isten emlékezete, ismereteink Isten gondolatai, és e kétből forrászó szeretetünk Isten szeretete. Az emberben tehát mélységesen mélyebb lakozik, mint önmaga. Mindez a teremtésre alapozódik, amelyet Isten ismételten és kimondottan jónak alkotott és talált. Isten a maga változatlanságában a lét teljessége. A semmiből teremtett emberi természet változékonysága mellett is jó, azonban a jótól elfordulhat, és ekkor a jó hiánya mint rossz jelentkezik. A szerző ily módon már elérkezett a bűn és a szabad akarat, valamint a kegyelem és a jó melletti döntés örök-új kérdésköréhez. A kereszténnyé felöttként lett Szent Ágoston¹⁰ következtetése az ember szabadságát illetően egyértelmű: az igazi szabadság Krisztus

¹⁰ E témába az egyik legteljesebb, legjobb bevezetés szerzője Jean-Marie LE BLOND: *Les conversions de Saint Augustin*. Paris, Aubier, 1950. 5–20.

szolgálata. E cél megvalósítása egyéni-személyes szinten túl közösségi-társadalmi téren is jelentkezik, és Szent Ágoston az *Isten városa* lapjain fejtegeti az igazi szabadságért folytatott harcot.¹¹

A *Vallomások* a hippói püspök életműve foglalatainak is fölfogható, bár nem végrendeletként írta, ugyanis benne együttesen jelen van az emberlélek útja Isten felé az értelem és az akarat segítségével, valamint Isten szemlélése, ameddig azt az ember megközelítheti, az ostiai látomásban, amikor anyjával, Mónikával az örökkévalóságot emberi gondolatok, szavak segítségével próbálták megérteni, vagy legalábbis megközelíteni.¹²

„Hozzád kell bezörgetnünk” – tanácsolta Ágoston, és ma sem adhatna jobb tanácsot az isteni misztériumok kutatóinak, mint akkor. Vajon szavainak van-e, lesz-e foganatjuk?

Tárgyszavak:

Szent Ágoston; Caesarius von Heisterbach; Thomas de Cantimpré; Shem Tob Ibn Palquera; Peter Paul Rubens

József Török

Saint Augustine and the Child

The monumental painting of Peter Paul Rubens (1577–1640) depicts Saint Augustine at the seaside. One of the angels carries the attributes of the saint and the other kneels on the sand with a scallop shell in his right hand. Rubens was by no means the first painter to depict this scene. However, neither in the works of Augustine nor in bibliographic literature or the hagiography of the first millennium concerning Augustine is there any reference that might offer a basis on which to interpret this image. According to an explanation that became widespread at the height of the Middle Ages, while contemplating the mystery of the Holy Trinity Saint Augustine met a child-angel who enlightened him by revealing that human understanding is incapable of fully comprehending the mystery of the Trinity, much as the sea cannot be ladled into a hole that has been dug in the sand.

The first record of this *exemplum* dates from the beginning of the 13th century, but it does not include Saint Augustine's name. Rather, a scholastic is contemplating the mystery. Only later did Augustine's name begin to figure in the *exemplum*. In rabbinic literature the nameless meditating man seeks to understand the mystery of the creation of the world, and the scene of his meditation is not the seaside, but a riverside. The *exemplum* in which Augustine appears was used to spread the practice of the feast of the Holy Trinity, a practice that was established roughly at the height of the Middle Ages.

¹¹ SZENT ÁGOSTON: *Isten városáról* I–IV. Ford. FÖLDVÁRY Antal–DÉR Katalin–HEIDL György. Budapest, Kairosz, 2005–2009.

¹² Pierre HENRY: *La vision d'Ostie*. Paris, Vrin, 1936.

Veszprémy László

„Történetünk küllőibe merész kézzel bele markola”

*Gentilis bíboros magyarországi olvasmányaihoz*¹

Dr. Veszprémy László
Történész, az MTA doktora
HM HIM Hadtörténeti Intézet
Kutatási területe:
középkori magyar történelem,
historiográfia, hadtörténelem,
latin paleográfia
E-mail: veszpremlaszlo@gmail.com

Jól ismert, hogy Gentilis de Monteflorum – más néven Gentile Portino da Montefiori – ferences szerzetest² mint jeles hittudóst (*excellens magister in theologia*), pápai *penitenciariust* VIII. Bonifác pápa 1298 decemberében Rietiben bíborossá nevezte ki Hegyi Szent Márton címmel. Kétségkívüli tehetségének és sikereinek köszönhetően, hogy a pápa őt bízta meg a Károly Róbert koronázása körüli, ekkor már sok éve húzódó bonyolult politikai helyzet rendezésével, az egyház és a pápai érdekek számára különösen hátrányos magyarországi belpolitikai anarchia felszámolása céljából.

A pápa 1307. augusztus 8-án oldalkövetül (*legatus de latere*) küldte hazánkba a bíborost több más országra is kiterjedő joghatósággal.³ Gentilisnek kettős célja volt: az egyházi fegyelem helyreállítása és az ország leghatalmasabb főurainak megnyerése Róbert Károly királyságának elfogadására. Mindezt azonban inkább megnehezítette a pápai udvar – egyébként már VII. Gergely óta jól ismert – érvelése, miszerint Szent István országát felajánlotta a római egyháznak, s koronáját egyébként is a pápától nyerte el, ami a pápai logika szerint a pápáknak az idők végezetéig jogalapot nyújt a magyar trónutódlásba való beleszólásra.⁴ 1303. május 31-én

¹ Örvendetes, hogy a *Bibliotheca Hungarica* és a Wehli Tünde által bővített *Régi magyar bibliofelek* megjelenése után is bukannak fel a magyarországi könyvkultúrával kapcsolatba hozható művek. A fennmaradt kéziratok közül most csak *Papiae Elementorum doctrinae rudimentumának* és *Ars grammaticájának* 12. századi, vélhetően itáliai írású kéziratára utalunk, amelyet egykor az esztergomi székesegyházi könyvtár birtokolt, s 1962-ben Varsóban (BN III 8056) bukkant fel. Vö. *Papiae Ars grammatica*. Edizione critica a cura di Roberta CERVANI. Bologna, Pàtron, 1998. lviii; *Inwentarze Rękopisów Biblioteki Narodowej*. Ed. Jerzy. KALISZUK. Warszawa, Biblioteka Narodowa, 2012. 130. Lásd még TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdők”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1984. 51. A továbbiakban két, csak könyvjegyzékben fennmaradt művel foglalkozunk. Jelen írás az OTKA K 68394 számú kutatás keretében készült.

² Életére lásd *Dizionario biografico degli Italiani*. Vol. 53. Ge–Gh. Roma, Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 1999. 167–170. (Laura GAFFURI), magyarországi működésére lásd PÖR Antal: Bevezetés. In: *Acta legationis cardinalis Gentilis. Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai. 1307–1311*. Red. Antonius PÖR–Ladislaus FEJÉRPATAKY. Budapest, Franklin, 1885. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár I. 2.) Reprint: Budapest, METEM, 2000. IL–CVII.

³ *Acta legationis* 1885. i. m. 1–10.

⁴ Erre jó példa VIII. Bonifác 1301-es irata, idézi RÁCZ György: Az Anjou-ház és a Szentszék (1301–1387). In: *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Szerk. ZOMBORI István. Budapest, METEM, 1996. 55–81: 56. Kiadása: Augustin THEINER: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I–II. Romae, Typis Vaticanis, 1859–1860. I. 397–399. No. 635; *Károly Róbert emlékezete*. Vál., szerk., bev., jegyz. KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc. A képanyagot MAROSI Ernő válogatta. Budapest, Európa, 1988. (Magyar História.) 59–61.

VIII. Bonifác a pápai kancellária bírói ítéletével nyilvánította Károlyt Magyarország királyává, aminek azonban éppen Magyarországon volt a legnehezebb érvényt szerezni. Hosszú út vezetett azonban idáig, amióta IV. László 1290-ben meghalt, s amióta a pápai udvar egyre erőteljesebben nápolyi hűbéresük magyar trónigénye mögé sorakozott fel, majd III. András halálát követően azt egyértelműen felkarolta. A pápai érvelés nyilvánvalóan szemben állt a hazai világi és egyházi vezetők véleményével, s a hazai jogértelmezéssel. Ez utóbbi a Hartvik-legenda megszületése óta hallani sem akart a magyar királyállásra vonatkozó pápai előjogról, s azzal szemben tudatosan építette fel Szent István apostoli és egyházalapítói képét.⁵ Nyugodtan állíthatjuk, hogy a Hartvik-legendánál kevés olvasottabb mű lehetett az 1300-as évek Magyarországon.

Gentilis működése 1308-ban, a *Planctus vavorum* által is említésre méltó szököévből kezdődött, ami egyébként találóan jellemezte a bíboros ellenérzéseket jócskán keltő rendcsinálási törekvéseit.⁶ 1307. október 17-én hagyta el a kúriát, majd Nápolyon – ahol találkozott a királyi párral, II. Sánta Károllyal és Árpád-házi Mária királynéval – és Bolognában át haladt, 1308. április 28-án pedig áthajózott Spalatóba. 1308. november 4-én már Budán, a domonkosok kolostorában találjuk, ahol november 18-án az egyházi és világi előkelők elfogadták Károly személyét, de hangsúlyosan a maguk választása, s nem pusztán a pápa által elismert törvényes öröklés, vagyis az Árpádoktól való leszármazás alapján.⁷

Nagyot ugorva az eseményekben: Gentilist magyarországi tevékenységének döntő sikere, Károly Róbert 1310. augusztus 27-én, Szent István ünnepének nyolcadán, a hazai szokásjognak mindenben megfelelő megkoronázása után egy évvel, 1311 nyarán V. Kelemen pápa visszarendelte az országból. A bíboros az év őszén távozott az országból, miután 1311. július 6-án a továbbbra is ellenszegülő Csák Mátét kiközösítette.⁸ 1311. szeptember 9-én még Pozsonyban keltez, de szeptember 12-én már Bécsújhelyen tartózkodik.⁹ Nem sokkal később, 1312. október 12-én halt meg Avignonban, Assisiben temették el a ferencesek templomában, abban a kápolnában, amelyet Szent Márton és Lajos tiszteletére építtetett saját temetkezőhelyéül, s amelynek díszítése Gentilis képét is megőrizte.

Magyarországi tartózkodásának érdekessége, hogy az első hazai vízjeles papír oklevelet Gentilis bocsátotta ki pozsonyi udvarában.¹⁰ Ebben nyilván az előző pápai legátus, a domonkos generális, Niccolò Boccasini gyakorlatát követte, aki 1301 májusától szintén sokat tartózkodott itt.¹¹ A későbbi pápai állásfoglalást meghatározta, hogy Boccasini XI. Benedek néven pápa lett (1303–1304).

Gentilis hatalmas politikai, egyházipolitikai szervezőmunkát végzett, amiről mindmáig tanúskodik itteni küldetésének különféle kéziratokban és okleveles gyűjteményekben fennma-

⁵ GERICS József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1987. 245–248. Felhívja a figyelmet, hogy a magyar politikai álláspont Gentilis irataiban mint „ex dicti regni incolarum opinio” jelenik meg. Lásd még MÁLYUSZ Elemér: *Krónika-problémák. Századok*, 100. 1966. 713–762: 738.

⁶ MEZEY László: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja*. Budapest, Akadémiai, 1979. 214.

⁷ RÁCZ 1996. i. m. 59. November 27-i közjegyzői oklevél. Ezért is számította Károly uralkodását 1301-től.

⁸ *Károly Róbert emlékezete* 1988. i. m. 86–92.

⁹ *Acta legationis* 1885. i. m. 395–396.

¹⁰ Erre összefoglalóan: RÁCZ György: *Gentilis és Károly. Levélírás Pozsonyban, koronázás Fehérvárott. A papír megjelenése Magyarországon*. In: *Károly Róbert és Székesfehérvár*. Szerk. KERNY Terézia–SMOHAY András. Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2011. (Magyar királyok és Székesfehérvár II., A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 6.) 32–43.

¹¹ ÉRSZEGI Géza: *A pápai diplomáciának kezdeti lépései Károly Róbert trónra segítéseért (Miklós pápai legátus magyarországi működéséhez)*. In: *Károly Róbert és Székesfehérvár* 2011. i. m. 16–31. (Első megjelenése: *Zum Wirken des päpstlichen Legaten Nicolaus Bocassini in Ungarn*. In: „*swer sînen vriunt behaltet daz ist lobelich*”: *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*. Hrsg. Márta NAGY–László JÓNÁCSIK–Edit MADAS–Gábor SARBÁK. Piliscsaba–Budapest, PPKÉ, 2001. 157–171.)

radt oklevéltára, ami egyben az egyik legkorábbi, megközelítő teljességében fennmaradt legátusi levéltár. Csak az újabb vizsgálatok azonosították egy 1310. május 6-án kiadott oklevél (MNL OL, DL 40.326) vízjelét, ami egyébként a korona visszatartása miatt Kán Lászlóra kirótt egyházi kiközösítéssel kapcsolatos. Ennek alapanyaga nagy valószínűséggel az itáliai Fabriano papírmalmában készült, s minden bizonnyal nagy előrelátással Itáliából hozta magával. Ez annál könnyebben elképzelhető, mert igen népes kísérettel érkezett az országba, ami nyilván feltételezett úti-könyvtára szállítását is lehetővé tette.¹²

Gentilis a pápa Magyarországról egyenesen a pápai kincstár Avignonba szállításának biztosítására és kísérésére rendeli. A kincses szállítmány 1311. november 7-én el is indult Franciaország felé, de csak Luccáig jutott. Közben a Perugiába érkezett Gentile átvette az irányítást,¹³ ám Luccában hamarosan megbetegedett, és, mint említettük, 1312. október 12-én meghalt. A kincs a bizonytalan politikai helyzet miatt hosszabb időre Luccában maradt, míg 1314-ben a ghibellinek rátámadtak a városra, feldúlták és elrabolták az értékeket, amelyek ekkorra részint a San Frediano-bazilikában, részint a domonkosok kolostorában nyertek elhelyezést.

1322-ben két megbízott pisai kereskedő, Gaddo Gambacorte és Becco Sciorte nyolc-zsáknyi könyvet és értéket gyűjtött egybe, de bizonytalan, hogy ebből mennyi jutott el Avignonba. A részükre 1322. október 30-án kiállított átvételi elismervény így elsőrangú művelődéstörténeti forrás. A magyar kutatás figyelmére a károkat rögzítő, már 1902-ben kiadott leltárban szereplő címek közül kettő érdemes:¹⁴ „*decretum sancti Stephani regis Ungari*” és „*istorie Ungariorum*”. Legújabbban Marie-Henriette Jullien de Pommerol joggal utal arra, hogy e két magyar vonatkozású könyv Gentilis könyvtárához tartozhatott, amit azon melegében hozhatott magával Magyarországról.¹⁵ A kutató azzal érvel, hogy e kötetek nem szerepelnek a korábbi, 1295-ös és 1311-es pápai könyvrajstromokban.¹⁶ A bíboros kéziratái közül eredetiben egyébként nem sok maradt meg, egyiküket ismeri csak az assisibeli katalógus 9-es szám alatt, amely egy Jeromos-levelet, Celanói Tamás második Szent Ferenc-életírását, valamint Papias népszerű kézikönyvét tartalmazza.¹⁷

Gentilis magyarországi tartózkodásának ismert dokumentumai ezt a feltételezést teljes mértékben alátámasztják. A bíboros magyarországi tartózkodása, a Károly Róbert megkoronázása körüli bonyodalmak során éppen a Szent István-legendákra és a hazai krónikák-

¹² Kíséretére: *Acta legationis* 1885. i. m. LXXXIII.

¹³ Ewald MÜLLER: *Das Konzil von Vienne 1311–1312. Seine Quellen und seine Geschichte*. Münster i. W., Aschendorff, 1934. (Vorreformationsgeschichtliche Forschungen 12.) 187. A vienne-i zsinatra rendelte a pápa, amelyen nem tudjuk, hogy részt vett-e.

¹⁴ Emil GÖLLER: Zur Geschichte des päpstlichen Schatzes in 14. Jahrhundert. *Römische Quartalschrift für christliche Alterthums-kunde und für Kirchengeschichte*, 16. 1902. 417–420; 419–420.

¹⁵ Marie-Henriette JULLIEN DE POMMEROL: La Biblioteca di Bonifazio VIII. In: *Libri, lettori e biblioteche dell'Italia medievale (secoli 9–15): fonti, testi, utilizzazione del libro: atti della tavola rotonda italo-francese (Roma, 7–8. marzo 1997)*. A cura di Giuseppe LOMBARDI–Donatella NEBBIAI DALLA GUARDA. Roma, Istituto centrale per il catalogo unico delle biblioteche italiane, 2001. 487–506; 487–488.

¹⁶ Franz EHRLER: *Historia Bibliothecae Romanorum Pontificum tum Bonifatianae tum Avenionensis*. I. Roma, Typis Vaticanis, 1890. (Biblioteca dell' Accademia Storico-Giuridica 7.); Augustus PELZER: *Addenda et emendanda ad Francisci Ehrle Historiam bibliotheca Romanorum Pontificum tum Bonifatianae tum Avenionensis tomum I*. Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1947.

¹⁷ Emanuele CASAMASSIMA–Guglielmo BARTOLETTI–Iliaria PESCHINI: *I manoscritti della Biblioteca comunale di Poppi (secoli XII–XVI): un esperimento di catalogazione*. [Firenze], Giunta regionale Toscana–Milano, Bibliografica, 1993. (Inventari e cataloghi toscani 42.) 11.

ra alapozott, a trónbetöltésre és a Szent István-i hagyományra vonatkozó, a pápaival valójában teljesen ellenkező magyarországi történet szemlélettel volt kénytelen szembesülni. 1308-ban a pesti országos gyűlésről készült jegyzőkönyvben olvashatjuk: „Uram, ugye jó magot vetettél földedbe stb., majd sorjában kifejtve a föld, vagyis Magyarország magját, amelyet abba maga az Úr vetett, s amelyből annyi kiváló, szent és tiszta életű katolikus király sarjadt, hogy rászolgáltak arra, bevegék őket a szentek jegyzékébe, s hogy az ország koronáját Magyarország első uralkodója, Szent István a pápa által felszentelve kapta meg, miként a magyarok írott történelme hivatott tanúsítani azokat, amiket maga a követ úr előre megismert...”¹⁸

Nem állítjuk, hogy Rómába korábban nem jutott példány Szent István törvénykönyvéből, legendájából, vagy a magyar történelem valamelyik szerkesztéséből. Ennek a Hartvik-féle legenda pápai jóváhagyása is ellentmondana, ahogyan Kézai krónikájának 13. századdal kezdődő itáliai utóélete is kizárja ezt a lehetőséget. Az azonban bizonyosnak tűnik, hogy Gentilisnek volt egy saját használatú kézirata, amely a *hystorie* megnevezést használta címében. Valószínűsíthető, hogy a többes számú alak a kézirat kolligátum jellegére utalt, ami a legenda mellett a 12–13. századi krónikaszerkesztést is tartalmazhatta. A krónika ugyanis a legendával szemben nem írja le Szent István egyházalapítását, apostoli működését és koronázását, miként már Deér József, majd nyomában Váczy Péter is értelmezte a kézirat címét.¹⁹ A könyvjegyzék címének azonosítása után nem férhet kétség ahhoz, hogy a kézirat valóban azt a címet viselte, amelyre az *Acta legationis* szövege utal.

Nyitva hagyva annak lehetőségét, hogy e művek korábbi és további kéziratai is megtalálhatók lehettek Rómában, a történeti kontextus megengedi annak vélelmezését, hogy a listában említett magyar vonatkozású kéziratok Gentilis útikönyvtárából kerültek a pápai javak közé. Mindenesetre az avignoni katalógusokban rendre feltűnik egy „cronica Ungarorum in pergamento cum postibus et corio albo in parvo forma”²⁰ A *Bibliotheca Hungarica* monumentális vállalkozásának harmadik kötete tételeihez joggal adhatjuk hozzá a magyar krónika és a – nyilván Hartvik-féle – Szent István-legenda mellett Szent István törvénykönyvének említett kéziratait,²¹ ami gyarapíthatja a korai Anjou-kori hazai könyvkultúrára vonatkozó ismereteinket.²² Igen valószínű, hogy a listából néhány, főleg egyházi kézirata a név szerint neki tulajdonított pontifikálemellett még Gentilis útikönyvtárának a részét képezhette, de ezek azonosításához semmilyen támpontunk sincs.

¹⁸ Károly Róbert emlékezete 1988. i. m. 79–81. PETROVICS István fordítása. A latin eredeti: *Acta Legationis* 1885. i. m. 115–119: „quodque coronam regni primus rex Ungarie, sanctus Stephanus, a Romano pontifice consecratam acceperit, prout Ungarorum hystorie, quas legatus ipse prenoverat, asseruit protestari...” (117.) A könyvjegyzék ismeretében a magyar fordítást is pontosítani lehet.

¹⁹ DEÉR József: *A magyarok Szent Koronája*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum–Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2005. 181–185; VÁCZY Péter: A magyar koronáról. In: Uő: *A magyar történelem korai századaiból*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1994. (História Monográfiák 5.) 77–93: 93.

²⁰ Marie-Henriette JULLIEN DE POMMEROL–Jacques MONFRIN: *La bibliothèque pontificale à Avignon et à Peñiscola pendant le grand schisme d'Occident et sa dispersion: inventaires et concordances*. Rome, Ecole Française de Rome, 1991. (Collection d'École française de Rome 141.) 230. Sorszámai: Bup 463, Pa 1026, Stu 51. „Item Cronica Ungarorum in pergamento cum postibus et corio albo in parvo forma.”

²¹ CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. III. Adatok elveszett kötetekről. Budapest, MTA Könyvtára, 1984. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 33.) A Szent István-legendák iránti kortárs érdeklődés jele I. Károly 1349-es oklevele, miszerint azt Fehérvárról Visegrádra vitette. Uo.: Nr. 489. Vö. KOVÁCS Máté–BABCZYK Béla–MEZEY László–FÜLÖP Géza–SCHER Tibor: *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Budapest, Gondolat, 1963. 95.

²² HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofelek*. Hasonmás kiadás és újabb adatok. Szerk. WEHLI Tünde. Budapest, MTA Művészet-történeti Kutató Intézet, 1992. 216–218.

Függelék

Kivonat a listában található könyvekről

Reg. Vat. Nr. 111, fol. 385 ff, valamint Coll. 373. f. 9. pápai kamarai jegyzék Emil Göller kiadásában:

„...Item [...] concordancie in duobus voluminibus, unum volumen, in quo sunt omnes orationes de tempore et festis, unum volumen, in quo continentur prefationes, unum missale completum absque epistolis et evangelii coopertum veste vergata, unum volumen evangeliorum cum eadem veste, unum epistolarium coopertum eodem panno, unum pontificale intitulatum *domino Gentili* coopertum corio rubeo, unum manuale vel collectorium coopertum corio rubeo, unus liber Innocentii de missarum solemnibus, unus liber novem iudicum cum quibusdam aliis, una pars formularii, unus liber manescalcie et summa dictaminis, unus liber de ministeriis episcopi, quando ministrat pape, unum per planellarum vel pauciorum, una expositio super decretali *una sancta ecclesia*, epistole Cirilli ad abbatem Joachim et quedam epistola magistri Arnaldi, tria vexilla et una tovallia parvi valoris, et omnia superius dicta continentur in cofino [Ms. confino] viridi, ubi est hec littera B.

Item [...] duo volumina antifonariorum, unum coopertum corio albo, aliud corio rubeo, unum lectionarium de tempore et sanctis totius anni, unum psalterium, unus liber de questionibus magistri Gotifredi et multi quaterni questionum et postillarum, unum breviarium parvum, unum volumen, in quo continentur multe tabule astrologie astrolobium computus et spera Lincolniensis [Robert Grosseteste], unum volumen super primum et secundum sententiarum, unus liber de quolibet magistri Henrici abbreviatus, unus liber questionum super quarto sententiarum, tractatus unus fratris Egedii de potestate papali, questiones super quarto sententiarum, unus liber, qui dicitur otia imperatorum, unus liber Abrahe de iudiciis et multa alia, unum pontificale diminutum, unum volumen sermonum recollectorum, unum volumen, in quo sunt Ysidorus etimologiarum, et liber Bernardi ad Eugenium, unum volumen sermonum recollectorum, unum albumasar astrologie et multe alie tabule, *decretum sancti Stephani regis Ungarie*, duo specula de calibe, unus liber Johannis Belet de officis, *istorie Ungariorum*, unum superpellicium, et ista supradicta bona erant in uno cofino rubeo, in quo est littera C.

Item [...] unum graduale de tempore et festis, unum volumen, quod dicitur rosarium, decretales cum apparatu, volumen unum sermonum, quod incipit *abiciamus*, sermones fratris Quidonis de tempore et festis, bursa cum multis sexternis sermonum, quorum primus incipit *non aufertur ceptrum in hiis, que patris mei sunt*, duo flascones de alabaustro, duo astralabia, mappa mundi in postibus, [...] textus sexti libri decretalium sine apparatu, apparatus Johannis Andree super sexto, apparatus Dini super regulis iuris, tractatus Guillelmi de Mandagoto super electionibus, summa abbreviata Gotifredi cum multis capitulis in parvo volumine, compilationes Martini de Fano super decreto, unus liber Tullii de officis [...] et libellus de pugna viciorum et virtutum, et ista supradicta erant in quodam cofino, ubi est littera D.”

Tárgyszavak:

magyar–szentszéki középkori diplomáciai kapcsolatok; magyarországi kéziratok Itáliában; pápai legátusok Magyarországon; középkori magyar könyvtörténet; középkori magyarországi koronázások; Anjou-ház Magyarországon

László Veszprémy

„He Boldly Grasped the Spokes of the Wheel of
our Nation’s History”

On the Readings of Cardinal Gentilis in Hungary

Gentilis de Monteflorum – also known as Gentile Portino da Montefiori – arrived in Hungary in 1307 as papal legate (*legatus de latere*) to assist Charles I (of the House of Anjou) in his attempt to claim the Hungarian throne. The records of the meeting of the 1308 National Assembly in Pest make mention of a manuscript by him entitled “*Ungarorum hystorie*”. This title is found in an Italian inventory from 1322 published by Emil Göller in 1902. This inventory presumably contained several works from Gentilis’ travelling library that he used in Hungary, including one entitled “*Decretum sancti Stephani regis Ungari*”. Both works therefore merit inclusion in the history of medieval book culture in Hungary, although both are presumed lost.

Végh János

Szent Rókus ábrázolása egy szepességi táblaképen

Dr. Végh János
Művészettörténész,
az MTA Bölcsészettudományi
Kutatóközpont Művészettörténeti
Intézet nyugalmazott
tudományos főmunkatársa
Kutatási területe: középkori oltárok,
magyarországi művészet,
ikonográfia
E-mail: vegh.janos@btk.mta.hu

Az arnótfalvi oltár már a 20. század eleje óta szerepel a szepességi festészetről szóló írásokban.¹ Középen a trónján ülő Madonna, mellette Szent Erzsébet és Sziléziai Szent Hedvig; a háttéren fent látható sötét folt arról árulkodik, hogy fejük felett valami díszítmény, alighanem egy rá-tett mérmű lehetett. A szárnyak belső oldalán felül egymással szemben Szent Rókus és Szent Sebestyén, alattuk Szent Ágnes és Szent Lúcia áll; utóbbi kilétét világi öltözéke és még inkább a kezében tartott pálmaág,

a vértanúság jelképe mutatja, bár az a tény, hogy a két szem nem tálon, hanem becsukott könyvön fekszik, zavaróan hat (1. kép). A könyvön fekvő szemek ugyanis Szent Ottiliát jelzik, aki apátnő volt, és így szerzetesi öltözéket szokott viselni, ám vértanúságot nem szenvedett. A külső oldalon magyar királyszentek vannak, Szent István és Szent Imre, továbbá egy ismeretlen püspökszent (a Magyarországon olyan gyakori Márton, esetleg az esztergomi egyházmegyéhez tartozásra utaló Adalbert?) és Szent Miklós. Anton C. Glatz ezeket más kéztől származtatta, minthogy nem arany háttér, hanem dombocskák között, kék háttér előtt állnak.² Az egyszerű triptichon-forma a 15. század végén már szokatlannak mondható, de a lőcsei János mester (régőbbi nevén „Szmrecsányi Mester”), illetve műhelye népszerűségének köszönhetően ebben a vármegyében még mindig elterjedt volt. Az oltár festője minden bizonnyal az a Márton mester, akinek névaláírását a Jánosfalvi Madonna őrzi; utóbbi egyébként szintén egy triptichonszerű szárnyasoltár középső táblájának készült. Nyilván korábbi a jánosfalvi táblánál, amely szerencsésen megőrződött keretének hátsó oldalán az 1497-es évszámot viseli, de ugyancsak a kilencvenes évekből való. A táblákat széles ecset használata, kedves, lírai hangvétel jellemzi, amint a századvég szepesi festészetének nagy részét is, itt az előadásmód talán inkább festőinek mondható, mint általában. A mester kvalitását tekintve közvetlenül a legjobbak, így a Szepesváraljai Mester, a Szepeshelyi Mária koronázása-oltár Mestere, a lőcsei Erzsébet-oltár és Mária-hóoltár festői mögé sorolható.

Az összeállítást vizsgálgatva gondos kompozíciót látunk, ez különösen a szentek párba állításánál tűnik szembe. A Szűz Mária trónjánál álló női szentek mindketten a szegényeket önfeláldozóan segítő felebaráti szeretet példaképei, egyébként közeli rokonok: Erzsébetnek a magyar történelemben Meráni Gertrúdként ismert édesanyja ugyanis az I. Henrik sziléziai herceghez feleségül ment Hedvig húga volt. Már Erich Wiese felfigyelt arra, hogy milyen fontos helyet tölt be

¹ A régibb irodalomhoz lásd RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest, Akadémiai, 1955. 127–128, 259; az újabbhoz János VÉGH: Spišské maliarstvo poslednej tretiny 15. storočia. In: *Gotika. Dejiny slovenského výtvarného umenia*. Ed. Dušan BURAN. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2003. 382–397: 388; Uő.: Oltárny triptych Panny Márie z Arnutoviec. In: uo. 725–726; továbbá Jiří FAJT: Medzi dvorom a mestom. Maliarstvo na Spiši okolo roku 1500 a magnátska rodina Zápoľských. In: uo. 399–427: 410.

² Anton C. GLATZ: Doplnky k spišskej tabuľovej maľbe z obdobia 1440–1540. I. *Galéria 3. Staré umenie. Zborník Slovenskej národnej galérie*, 1975. 23–65: 37. Ő egyébként még a nyolcvanas évekre datálta az oltárt.

a középső táblán Sziléziai Szent Hedvig, és ebben nem alaptalanul arra való utalást látott, hogy az oltár megrendelője Szapolyai István szepesi gróf és – Mátyás idejében egy évtizeden keresztül – Szilézia főkapitánya, továbbá felesége, Tescheni Hedvig hercegnő volt. Azt a feltételezését azonban, hogy a kép évszáma az előkelő pár házasságkötésével, 1483-mal azonos, semmiféle konkrétum nem támasztja alá, ahogy az oltár stílusa sem.³ Bizonytal az előkelő megrendelőre utal a képek hátterén a dús aranyozás és a szárnyakon látható mellékszereplők pompás ruhaviselete. Ehhez hozzátehetjük, hogy a középső kép mellékszereplői közül – nyilvánvalóan a házastársak származásának példájára – az egyik sziléziai, a másik magyar. Az utalás egyértelműbb lenne, ha a feleség névadójának ellenpárjaként a férj védőszentje, Szent István király került volna a képre, azonban úgy látszik, Mária trónja mellé férfialakot nem akartak állítani, ezért választották a dinasztia egy későbbi nőtagját, Erzsébetet.

A nyitott oltár szárnyaira felül két, pestis ellen védő szentet helyeztek. A már régóta annak számító Sebestyén⁴ minden bizonnyal azért nem nyilaktól átfúrva, ágyékkötőben, hanem ruhában látható, hogy ezzel is megfeleljen a másik táblán ezt a funkciót a 15. század vége felé elnyerő Rókusnak; a gazdag ruhában megjelenő Sebestyén nem volt ritkaság a késő gótikus ábrázolásokon. Alattuk hasonlóan előkelő ruhában jelenik meg a két szent női vértanú. A külső képek elrendezése teljesen megfelel a belsőkének. Felül Szent Imre és Szent István, tehát két királyszent áll egymással szemben, alul két püspökszent. Imrének és Istvánnak László nélküli szerepeltetésénél Fajt nyomán gondolhatunk arra is, hogy éppen ezeket a neveket viselték a Mátyás uralma alatt olyan szédületes karriert befutó Szapolyai testvérek, Imre és István, akik pályájuk megkoronázásaként egymás után mindketten elnyerték még a nádori tisztséget is, és együttesen viselték a szepesi gróf címet.⁵ Fajt azt is kiemeli, hogy a szepeshelyi Szapolyai-kápolna – mindkettőjük temetkezési helye – főoltárának oromdíszében éppen ezek a névadó szentek szerepelnek.⁶ Ez az összeállítás azonban a Szapolyai testvérektől függetlenül is többször előfordul a 15. század második felében, hogy csak a leghíresebb szepességi példát mondjuk, a mateóci oltáron, pedig itt a középső tábla méreteiből adódóan lehetőség lett volna mind a három magyar királyszent megörökítésére.⁷

Legnagyobb figyelmünket azonban Szent Rókus érdemli: az összes többi szent szerepeltetése egészen természetesen ebben a korban, neki azonban ez igen korai megjelenése nemcsak

1. kép. Arnótfalva, Szent Ilona-templom, Mária-oltár, 1490-es évek

³ Oskar SCHÜRER–Erich WIESE: *Deutsche Kunst in der Zips*. Brunn–Wien–Leipzig, Rohrer, 1938. (Forschungen zur deutschen Kunstgeschichte 23.) 226–227. A feltételezést fontosnak tartja Jiří Fajt is, de az általa ajánlott (Wiesétől átvett) korai datálással, az 1483-as évvel nem lehet egyetérteni. FAJT 2003. i. m. 410.

⁴ Sebestyén pestis ellen védő voltáról érdekes gondolatokat közöl Ottó GECSER: Sermons on St. Sebastian after the Black death. In: *Promoting the Saints, Cults and Their Contexts from Late Antiquity until the Early Modern Period: Essays in Honor of Gábor Klaniczay for his 60th Birthday*. Ed. Otto GECSER et al. Budapest–New York, CEU Press, 2011. (CEU Medievalia 12.) 261–272.

⁵ A család pályájának váratlan felíveléséről: HORVÁTH Richárd: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: *Analecta medievalia*. I. *Tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. NEUMANN Tibor. Budapest, Argumentum–Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2001. 99–112. A Szapolyai név használatáról a Zápolyával szemben lásd uo. 100, 5. jegyzet. Hosszabban követi a két testvér karrierjét KUBINYI András: *Mátyás király*. Budapest, Vince, 2001. 17–18, 46, 64, 75, 79, 81, 126, 128.

⁶ FAJT 2003. i. m. 408.

⁷ Néhány további példát felsorol a székesfehérvári Szent Imre-kiállítás DVD-ROM-on mellékelt katalógusa: *Szent Imre 1000 éve*. Multimédiás DVD-ROM a székesfehérvári millenniumi emlékévként és kiállítás dokumentumairól. Az Adattárat és a Katalógust szerk. KÉRY Terézia. Székesfehérvár, Egyházmegyei Múzeum, 2007 (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 2.) No. 35, 36, 37, 38 (KÉRY Terézia.)

a Szepeességet, hanem egész Magyarországot, sőt a szomszédos területeket is figyelembe véve (2. kép). Érett korú, szakállas férfi, zarándokruhát visel, kalapjának feltúrt karimáján a Szent Jakab sírjához elzarándokoltak kagylója. Mellette egy eléggé ügyetlen mozgású kutya (a legendában

2. kép. Szent Rókus. Arnótfalva, Szent Ilona-templom, Mária-oltár, 1490-es évek

említett kenyér nélkül), másik oldalán pedig egy hozzá képest kicsiny angyal, aki saját kezével húzza félre köpenyét, és mutat rá a pestisdaganatra. A szent szintén a combján levő sebre mutat, hosszúnadrágjának mindkét szára a bokájáig le van csúsztatva. Nyilván az angyali kíséretet ellensúlyozta a másik oldalon lévő Sebestyén-képen a díszes ruha és a messzire nyúló palást.

Az arnótfalvi oltáron felbukkanó szent személyéről csak későbbi, legendáknál nem megbízhatóbb feljegyzések tudósítanak. Bár már a ferrarai zsinat ajánlotta a közbenjárását kérő nyilvános imákat pestis esetén, kultuszának elterjedését, képi ábrázolásának megjelenését csak Észak-Itáliában, elsősorban Velencében figyelhetjük meg, abban a városban, amely a keleti kereskedelem révén a leginkább ki volt téve a különböző járványoknak.⁸ A legrégebbi típus képviselője egy ismeretlen helyről, talán az Adria északkeleti partjáról származó, erős bizánci befolyást mutató tábla, ahol több szent társaságában jelenik meg zarándokruhában, feltűnően fiatalon, lábán pestisdaganat árulkodik kilétéről (Bern, Kunstmuseum).⁹ Antonio Vivarini Szent Antal apátnak szentelt és 1464-re datált oltárán (Città del Vaticano, Pinacoteca Vaticana) már láthatók későbbi attribútumai: kezében két kenyér, lábánál kutya; itt a szent még előkelő ruházatú, kardot tartó ifjú, hosszú harisnyanadrágban.¹⁰ Végül az egyszerű ruhás zarándok típusa lesz az általános. E típuson Rókus magasra húzott ruhája alól ki-

látászó combján a pestisdaganatra mutat, gyakran egy kutya és egy (nála általában kisebb) angyal társaságában, aki néha csak felhívja a néző figyelmét a sebre, máskor kezeli, gondozza azt.¹¹

A szent ábrázolásai a 15. század végére a Velencével fenntartott kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően már ismertek voltak az Alpoktól északabbra is, először Bécsben és Kölnben.

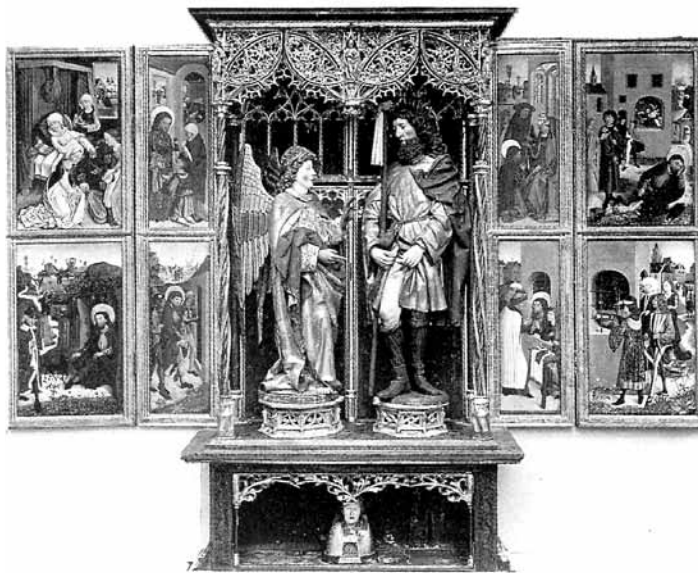
⁸ A szent legendájának alakulásáról, kultuszának kezdeteiről Marie-Theres SCHMITZ-EICHHOFF: *Rochus, ikonographische und medizinhistorische Studien*. Köln, Kohlhauser, 1977. 13–32; Rocco, Santo. In: *Bibliotheca sanctorum 7*. Roma, Istituto Giovanni XXIII nella Pontificia università Lateranense, 1968. 264–274 (André VAUCHEZ). Velence szerepéről lásd Heinrich DORMEIER: *Venedig als Zentrum des Rochuskultes*. In: *Nürnberg und Italien. Begegnungen, Einflüsse und Ideen*. Hrsg. Volker KNAPP–Frank-Rutger HAUSMANN. Tübingen, Stauffenburg, 1991, 105–127. Északkelet-Itáliában készült képeiről lásd George KAPTAL: *Saints in Italian Art. Iconography of the Saints in the Painting of North East Italy*. Florence, Sansoni, 1978. 898–902.

⁹ *Kunstmuseum Bern – Italienische Malerei 13. bis 16. Jahrhundert*. Bearb. Hugo WAGNER. Bern, Kunstmuseum, 1974. (Sammlungskataloge des Berner Kunstmuseums 1.) 102; Mark J. ZUCKER: *Problems in Dominican Iconography: The Case of Vincente Ferrer*. *Artibus et historiae*, No. 25. 13. 1992. 181–193: 189.

¹⁰ Rodolfo PALLUCCHINI: *I Vivarini*. Venezia, Neri Pozza, 1962. 110. Tav. 100, 112; John STEER: *Alvise Vivarini, his Art and Influence*. Cambridge, Cambridge University Press, 1982. 6, 7. Pl. II.

¹¹ Louis RÉAU: *Roch de Montpellier*. In: *Iconographie de l'art chrétien*. III. 3. Paris, Presses Universitaires de la France, 1959. 1155–1161; Rocco, Santo. In: *Bibliotheca sanctorum 7*. i. m.; *Reclams Lexicon der Heiligen und biblischen Gestalten*. Hrsg. Hiltgart R. KELLER. Stuttgart, Philipp Reclam junior, 1968. 437–438; Klaus WELKER: *Rochus (Roch) von Montpellier*. In: *Lexikon der christlichen Ikonographie. Ikonographie der Heiligen*. VIII. Begründet von Engelbert KIRSCHBAUM, Hrsg. Wolfgang BRAUNFELS. Rom–Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1976. 275–278.

A legkorábbi és mind méretében, mind művészi értékében legjelentősebb oltárt a nürnbergi Szent Lőrinc-templomban állították tiszteletére 1492–1493 körül, mégpedig annak a Peter Imhoffnak a megrendelésére, akinek magának is szoros kereskedelmi kapcsolata volt Velencével, hosszú időt töltött ott (3. kép). Minthogy a járvány mind Velencében, mind Nürnbergben sűrűn megismétlődött, a kortársak félelme állandó volt, a keletkezéssel kapcsolatban egy-egy újabb járvány nem adhatott közvetlen ösztönzést, a datálást azonban megnyugtatóvá teszi egy 1493-as bejegyzés a család archívumában, amely a táblaképek festésére vonatkozik. Az impozáns oltár a város egyik legrangosabb templomában a család jelentőségét hangsúlyozta.¹²

3. kép. Szent Rókus-oltár, 1492–1493 körül. Nürnberg, Lorenzkirche

Bár az 1490-es években német földről már nem egy Rókus-ábrázolást ismerünk – például az Észak-Itáliával szintén kapcsolatot tartó Ulmból¹³ –, minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy az arnótfalvi kép az említett nürnbergi oltár távoli hatása alatt készült. A két alak egymás mellé helyezése, az angyal kisebb volta és a sebre rámutató, de nem gyógyító gesztusa, Rókus kézmozdulata és ruházata nagyon hasonlít egymáshoz. Maga a seb a szobron ugyan kézenfekvő módon erőteljesebb, plasztikusabb, itt elmosódottabb, de a combnak ugyanabban a magasságában látszik. Közvetlen másolásszerű hatásról persze nincsen szó, a két, bokáig leeresztett nadrágszár merőben új megoldás, a szent a botot Arnótfalván másként tartja, itt kutya kíséri, öregebbnek látszik. Ez utóbbi megfelel az idő múlásának, a 16. század beköszöntével a nürnbergi környezetben, Dürer iskolájánál is gyakran jelenik meg az idős Rókus, így Hans Schäufelein 1505–1506-os Ober-St. Veit-i oltárán (Dom- und Diözesanmuseum Wien), vagy hasonló látunk Veit Stoss 1520 körüli ffiguráján (Firenze, SS. Annunziata).¹⁴

¹² SCHMITZ-EICHHOFF 1977. i. m. 205–214. Alapos, főként történeti és ikonográfiai szempontból jelentős bemutatása: Heinrich DORMEIER: St. Rochus, die Pest und die Imhoffs in Nürnberg vor und während der Reformation. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*, 1986. 7–72; illetve Uő.: Nouvi culti di santi intorno al 1500 nelle città della Germania meridionale. In: *Strutture ecclesiastiche in Italia e in Germania prima della Riforma*. A cura di Paolo PRODI–Peter JOHANEK. Bologna, Il Mulino, 1984. (Annali dell'Istituto italo-germanico. Quaderno 16.) 317–352: 321–331. Az oltárállítást a pestisveszéllyel magyarázza Gerhard WEILANDT: Heiligen–Konjunktur. Reliquienpräsentation, Reliquienverehrung und wirtschaftliche Situation an der Nürnberger Lorenzkirche im Spätmittelalter. In: *Von goldenen Gebeinen. Wirtschaft und Reliquie im Mittelalter*. Hrsg. Markus MAYR. Innsbruck, STUDIENVerlag, 2001. 186–220: 202–203. Az Imhoff család vallásos alapítványainak rendszerébe köti be Corine SCHLEIF: *Donatio et memoria. Stifter, Stiftungen und Motivationen an Beispielen aus der Lorenzkirche in Nürnberg*. München, Deutscher Kunstverlag, 1990. 57, 229.

¹³ Például Söflingenben, lásd Hans Peter HILGER: *Alpenländische Galerie Kempten*. (Zweigmuseum des Bayerischen Nationalmuseums.) München, Wolf, 1991. 77–82: No. 57; Churban, lásd Bernd KONRAD: *Alfred Stange, Kritisches Verzeichnis der deutschen Tafelbilder vor Dürer*. II. *Mit Abbildungen und Ergänzungen*. Radolfzell, Selbstverlag, 2009. No. 202, Abb. 2; Memmingenben, lásd Melanie THIERBACH: *Führer durch das Strigel-Museum*, Stadt Memmingen, Memminger MedienCentrum, 1998. 60–61: No. 18.

¹⁴ Arthur SALIGER: *Dom- und Diözesanmuseum Wien*. Wien, Dom- und Diözesanmuseum, 1987. 131–136, Abb. 209; Alexander MARKSCHIES: „Un miracolo di legno“ – der Rochus des „Janni Francese“. In: *Wege zur Renaissance: Beobachtungen zu den Anfängen neuzeitlicher Kunstauffassung im Rheinland und in den Nachbargebieten um 1500*. Hrsg. Norbert NUSSBAUM–Claudia EUSKIRCHEN. Köln, SH-Verlag, 2003. 341–363.

4. kép. Szent Rókus és Szent Sebestyén. Šwidnica, Szent Vencel és Szent Szaniszló-templom, Mária halála-oltár, 1492

Arra minden esetre érdemes felfigyelni, hogy a szent ábrázolásai az Alpoktól északra általában 1500 után kezdenek sűrűsödni, az arnótfalvi festmény korai időpontja tehát feltétlen figyelmet érdemel. Egyetlen jelentős kivételről kell megemlékezni, a sziléziai Świdnica katolikus főtemplomának Mária halála-oltáráról, amelyen 1492-es évszámot olvashatunk, tehát közel egykorú a szepességi táblával (4. kép). A külső táblák szentsorozatának egyikén Szent Sebestyént és Rókus-t látjuk: az utóbbi középkorú zarándok, Szent Jakab kagylójával díszített kalapban, combjának magasra húzott ruhája alól kilátszó sebére mutat; angyal vagy kutya nem kíséri.¹⁵ Nyilvánvaló, hogy amint a Szepességben, úgy Sziléziában is a Nürnberggel fenntartott kapcsolatok eredményezték a szent viszonylag korai ábrázolását.

Az Arnótfalvától alig félnapi járásra fekvő Lőcsén szintén találunk egy Rókus-szobrot, az 1510 körüli évekből, Pál mester műhelyéből. Ezt a figurát a korban ritkaságszámba menő módon nem egy oltár részének szánták, hanem az orgonakarzat egyik tartópillérére helyezték (5. kép). Párdarabja nem a pestis ellen hagyományosan segítségül hívott Sebestyén, hanem az ókeresztény idők óta orvosszentként tisztelt Szent Kozma vagy Damján. Minthogy a karzatnak két pillére van, az általában párosával ábrázolt orvosok jól odaillestek, így azt gondolhatjuk, hogy eredetileg kettőjüket akarták odaállítani, de – egy esetleg nem is a városban bekövetkezett járványtól ösztönözve, csak annak hírére – preventív intézkedésként fontosabbnak láttak egy aktuálisabb, „divatosabb” védelmezőt választani. Magányosan álló, zarándoknak öltözött alak, mellette csak egy kisméretű angyal elhelyezésére nyílt lehetőség.¹⁶

A századfordulótól – mint az Alpoktól északabbra máshol is – már szaporábban következnek Szent Rókus képei, szobrai. Így látjuk őt Bártfán egy szárnyasoltár egyik tábláján 1520 körülről,¹⁷ továbbá egy magányos álló szobron, talán egy egykori oltárszekrény egyetlen ránc maradt figuráján ugyancsak Sárosban, Szekcsőalján, körülbelül ugyanezekből az évekből (Košice, Východoslovenské Múzeum).¹⁸ Erdélyben egyetlen példáját ismerjük, az 1520-as évszámmal datált brulyai oltár külső

¹⁵ Anna ZIOMECKA: Śląskie retabula szafowe w drugiej połowie XV a początku XVI wieku. *Roczniki sztuki śląskiej*, 10. 1976. 7–146: 117–118; Adam LABUDA–Krystyna SECOMSKA: *Malarstwo gotyckie w Polsce. 2. Katalog zabytków*. Warszawa, Wydawnictwo DiG, 2004. 264–265.

¹⁶ RADOCSAY Dénes: *A középkori Magyarország faszobrai*. Budapest, Akadémiai, 1965. 106, 194; Jaromír HOMOLKA: *Gotická plastika na Slovensku*. Bratislava, Tatran, 1970. 171; Ivan GERÁT: *Stredoveké obrazové témy na Slovensku*. Bratislava, VEDA, 2001. 152.

¹⁷ RADOCSAY 1955. i. m. 275 (leszögezi, hogy az átfestettség miatt bizonytalan a datálása); GERÁT 2001. i. m. 152.

¹⁸ RADOCSAY 1965. i. m. 212.

oldalán (Nagydisznód, plébániatemplom), amelyen párosával férfiszentek sorakoznak. Mellette a hasonló ruhát és kalapot viselő, ezáltal hozzá hasonló zarándokszentté váló Szent Jakab áll; Szent Sebestyén (Rókus szokásos párja) itt Szent Fábían pápa mellé került, nyilván azért, mert a liturgikus naptár szerint e két szentet ugyanazon a napon ünneplik.¹⁹

Több nem maradt ránk a régi Magyarország területéről, de az általános következtetések levonásához ennyi talán elegendő. Az ábrázolások a környező országok gyakorlatának megfelelően a századforduló után jelennek meg: egyetlen, ezért rendkívül figyelemreméltó kivétel az arnótfalvi oltár. Jellemző, hogy a felsorakoztatott példák kivétel nélkül az akkor virágzásának csúcspontján álló szárnyasoltár-művészetnek köszönhetők, a régi magyar falkép- vagy könyvfestészet területén hiába keresnénk ilyeneket. A továbbiakban a reformáció és a török háborúk korszaka nem kedvezett az újabb ábrázolások születésének, a barokk virágzásig pedig még másfél évszázadnak kellett eltelnie, amikor Szent Rókust ismét gyakran jelenítették meg.²⁰

Tárgyszavak:

Szent Rókus; magyarországi festészet; középkori oltárművészet; ikonográfia

János Végh

The Representation of Saint Roch on a Panel Painting from the Szepesség

On the Arnótfalva (Arnutovce, Slovakia) Retable (1490–1492) there is a depiction of Saint Roch. It is remarkable as the first of its kind not only in the Carpathian Basin, but – generally speaking – in Europe east of Germany, with the exception of a contemporary panel on a retable in Świdnica (Schweidnitz, Silesia). The immediate inspiration might have come from the St. Roch Retable in the *Lorenzkirche*, Nuremberg, which was donated by a member of the Imhoff patrician family. They had continuous contacts with Venice, the place of origin of the St. Roch cult, which spread northward. After 1500 the representations of this saint appear not only in Nuremberg but elsewhere; one can mention four examples from Hungary in the Late Gothic style.

¹⁹ Emese SARKADI NAGY: *Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transsylvania*. Ostfildern, Jan Thorbecke Verlag, 2012. 154–155.

²⁰ Szent Rókus tisztelete Magyarországon általánossá csak a 16. században válik, írja GECSEK OTTÓ: Pestis (dög, mirigy). In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. IX. Főszerk. KÖSZEGHY PÉTER. Budapest, Balassi, 2009. 151–156. Főként a barokk korban elterjedt kultuszról ír BÁLINT SÁNDOR: *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnepek és a jelesebb napok közép-európai hagyományvilágából*. Budapest, Szent István Társulat, 1977. II. 191–195.

5. kép. Lőcsei Pál mester műhelye: Szent Rókus, 1510 körül. Lőcse, Szent Jakab-plébániatemplom

Wehli Tünde megjelent művei (1975–2013)¹

Rövidítések

AH	Ars Hungarica
AHA	Acta Historiae Artium
AHMÉ	A Hadtörténeti Múzeum Értesítője
Bp.	Budapest
BTK	Bölcsészettudományi Kar
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
BUKSZ	Budapesti Könyvszemle
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem
EM	Egyházmegyei Múzeum
HK	Hadtörténelmi Közlemények
MÉ	Művészettörténeti Értesítő
MKCs	Művészettörténeti Kutató Csoport
MKI	Művészettörténeti Kutató Intézet
MKsz	Magyar Könyvszemle
MNG	Magyar Nemzeti Galéria
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
ÚM	Új Művészet

1975

AH, 3. 1975.

- A Csatári Biblia lokalizációs kérdései [című előadás ki-
vonata]. 331.
- Entz Géza: Gótikus építészet Magyarországon. [ism.]
154–157.
- Esztergom ezeréves. 1973. Szerk. Ortutay András. [ism.]
172.
- Fügedi Erik: Uram, királyom... A XV. századi Magyaror-
szág hatalmasai. [ism.] 172.
- Perugiai Bernát kódexe és a Pray-kódex helye a közép-
kori magyar könyvfestészetben. 197–209, [8].
- Radocsay Dénes tudományos munkássága. Bibliográ-
fia. [VÉGH Jánossal közösen] 189–196.
- Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. [ism.]
157–158.

1976

AH, 4. 1976.

- Bálint Sándor: Szeged reneszánsz kori műveltsége.
[ism.] 329–330.
- Bóna István: A középkor hajnala. [ism.] 161.
- Fodor István: Verecke híres útján. [ism.] 324.
- Janus Pannonius (Tanulmányok). Szerk. Kardos Tibor
és V. Kovács Sándor. [ism.] 329.
- Középkori kútfóink kritikusi kérdései. Szerk. Horváth
János és Székely György. [ism.] 160–161.
- László Gyula: Vértesszőlőstől Pusztaszerig. [ism.] 161.
- Magyar Műemlékvédelem 1971–1972. Szerk. Dercsényi
Dezső et al. [ism.] 336.
- Marosi Ernő: Magyar falusi templomok. [ism.] 325.
- Szántó Konrád: A jászberényi ferences templom törté-
nete (1472–1972). [ism.] 165.
- Zolnay László: Ünnepek és hétköznap a középkori Budán.
[ism.] 325.

1977

Die Admonter Bibel. AHA, 23. 1977. 173–285.

Az Admonti Biblia (Wien, ÖNB, Cod. s. n. 2701–2). Bp., Aka-
démiai, 1977. (Művészettörténeti füzetek 11.) – 112, [64].

AH, 5. 1977.

- Balogh, Jolán: Katalog der ausländischen Bildwerke des
Museums der Bildenden Künste in Budapest (IV–XVIII.
Jahrhundert). [ism.] 180–181.
- Bartoniek Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyar-
országi történetírás történetéből. [ism.] 183.
- Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV.
században. [ism.] 348.
- Bibliotheca Corviniana. A tanulmányt és a jegyzeteket
írta Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára. [ism.]
349–351.

¹ Ezúton is köszönöm Boreczky Anna, Kerny Terézia, Lovas Borbála, Madas Edit, Nováky Hajnalka Ágnes, Papp Júlia, Szabó Panna, Szentesi Edit Széles Ágnes és Tamás Zsuzsanna, illetve Marosi Ernő, Papp Gábor György és Sarbak Gábor segítségét. Sajnos a jegyzék valószínűleg még az ő közreműködésük dacára sem teljes. A jegyzéket 2013. április 30-ig frissítettem. Javításokat és kiegészítéseket a bibormate@gmail.com címre várok.

- H. Gyürki Katalin: Az egykori budai domonkos kolostor. [ism.] 348–349.
- Horae Beatae Mariae Virginis. I. Az egeri Főegyházmegeyi Könyvtárban őrzött kódex hasonmása. II. Iványi Sándor [... és] Dercsényi Dezső [tanulmánya]. [ism.] 351. – Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába. [ism.] 182.
- Kristó Gyula: Az Aranybullák évszázada. [ism.] 181–182.
- Urbach Zsuzsa: Geertgen tot Sint Jans. [ism.] 183.
- Várépítészetünk. Főszerk. Gerő László. [ism.] 182.
- Zolnay László–Szakál Ernő: A budavári gótikus szoborlelet. [ism.] 182.

1978

- Árpád-kori kőfaragványok.* [Kiállítási] katalógus. Szerk. Tóth Melinda–MAROSI Ernő. Bp., MTA MKCs–Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1978. (A székesfehérvári István Király Múzeum közleményei D/121.)
- Mosonszolnok. [...] Ívmező dombormű Majestas Domini ábrázolással. 251–253, 349.
  - A 13. századi magyarországi ívmező domborművek kérdéséhez. 59–66, 307–314.

AH, 6. 1978.

- Darkó Jenő: Császárimádó Róma – képromboló Bizánc. [ism.] 143.
- Az 1974-ben feltárt budavári szoborleletről. 131–142, [8].
- Kristó Gyula: História és kortörténet a Képes Krónikában. [ism.] 147.
- László Gyula: Régészeti tanulmányok. [ism.] 143.
- A Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk. Fülep Ferenc. [ism.] 143.
- Radocsay Dénes: Falképek a középkori Magyarországon. [ism.] 148–149.
- A római és középkori kőtár katalógusa. Tihanyi Múzeum. [...] írta: K. Palágyi Sylvia [...] Tóth Sándor. [ism.] 146.
- Zolnay László: Kincses Magyarország. [ism.] 147.

Un fragment de manuscrit enluminé conservé a Budapest a la Bibliothèque de l'Université. AHA, 24. 1978. 101–105.

1979

AH, 7. 1979.

- Bakay Kornél: A magyar államalapítás. [ism.] 156.
- Benda Kálmán–Fügedi Erik: A magyar korona regénye. [ism.] 335.

- Dobos Lajos: Magyar Műemlékek. [ism.] 158.
- Györffy György: István király és műve. [ism.] 155–156.
- László király emlékezete. Szerk. Katona Tamás. [ism.] 156–157.
- Magyar Műemlékvédelem 1973–1974. Szerk. Dercsényi Dezső et al. [ism.] 342–343.
- Mucsi András: Kolozsvári Tamás Kálvária-oltára az esztergomi Keresztény múzeumban. [ism.] 157.
- Rapporti veneto–ungheresi all'epoca del Rinascimento. Szerk. Tibor Klaniczay. [ism.] 342.
- Rozsondai Marianne: Anton Koberger és a Kobergerkötések problémája. [ism.] 341.
- Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. [ism.] 159.
- Zolnay László: A magyar muzsika régi századaiból. [ism.] 158.

1980

AH, 8. 1980.

- Körmendy Kinga: A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvállományának sorsa. [ism.] 341–342.
- A magyarországi késő román épületszobrászat ikonográfiai jelenségei. 7–15.

A balatonfűzfői román kori fej. *Művészet*, 21. 1980. 2. 20–21.

A Hatvany Lajos Múzeum illuminált graduálé lapja. *Az Egeri Múzeum Évkönyve*, 16–17. 1978–1979. [!1980] 297–309.

A középkori Spanyolország festészete. Bp., Corvina, 1980. – 39, [3], 48, [49].

II. Komnénosz János és Piroska-Eiréné ábrázolása a konstantinápolyi Hagia Sophia székesegyház mozaikképén. In: *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez.* Szerk. MEZEY László. Bp., Szent István Társulat, 1980. (Hungaria sacra 1.) 237–247.

1981

AH, 9. 1981.

- Teke Zsuzsa: Hunyadi János és kora. [ism.] 319.
- Trogmayer Ottó–Zombori István: Szer monostorától Ópusztaszerig. [ism.] 137–138.
- Zolnay László: A budai vár. [ism.] 138–139.

Kappadókiai falképek. *Művészet*, 22. 1981. 5. 34–39.

Painting in Medieval Spain. Bp., Corvina, 1981. – 42, [1], 48, [49], [1 kihajtható térkép].

La peinture espagnole du moyen age. Bp., Corvina, 1981. – 43, 48, [49], [1 kihajtható térkép].

1982

AH, 10. 1982.

– Bertényi Iván: A magyar korona története. [ism.] 145.
– Faludy Anikó: Bizánc festészete és mozaikművészete. [ism.] 141–143.

Rainer BEHRENDTS et al.: *L'Apocalypse Lorraine. Manuscrit Oc. 50 se trouvant a la Sächsische Landesbibliothek Dresden.* Paris, Seefeld, 1982.

– La representation de l'Apocalypse dans l'art medieval. 1–4.

– Les procedes de peinture employes pour les miniatures. 40–43.

+

– The portrayal of the Apocalypse in medieval art. 1–4.

– The technique of miniature-painting. 39–41.

Rainer BEHRENDTS et al.: *Lothringische Apokalypse. Das Manuskript Oc. 50 aus dem Bestand der Sächsischen Landesbibliothek Dresden.* Leipzig, Edition Leipzig, 1982.

– Die Apokalypse in der Kunst des Mittelalters. 10–17.

– Der Stil der Handschrift, Ort und Zeit ihrer Entstehung. [mit Rainer BEHRENDTS] 54–84, [8].

– Zur Maltechnik der Miniaturen. 85–88.

Művészet I. Lajos korában 1342–1382. [Kiállítási] katalógus. [Székesfehérvár, István Király Múzeum.] Szerk. MAROSI Ernő–TÓTH Melinda–VARGA Livia. Bp., MTA MKCs, 1982.

– Bonifacius papa VIII. Liber sextus Decretalium, cum apparatu Joannis Andreae. 133–134.

– Clemens papa V. Constitutiones cum apparatu Joannis Andreae, Joannes papa XXII. Extravagantes. 134.

– Képes Krónika. 134–136.

– Könyvfestészet a magyarországi Anjou-udvarban. 119–132, 384–385.

– Magyar Anjou Legendárium. 132–133.

– Nekksei Demeter bibliája. 133.

– Pseudo-Aristoteles, Secretum Secretorum. 136.

La pintura medieval española. Bp., Corvina–La Habana, Arte y Literatura, 1982. – 45, 48, [50], [1 kihajtható térkép].

Spanische Malerei des Mittelalters. Bp., Corvina–Leipzig, Seemann, 1982. – 45, [2], 48, [49], [1 kihajtható térkép].

1983

AH, 11. 1983.

– Könyvfestészeti és grafikai előképek az 1470 előtti magyarországi falfestészetben. 215–226, [4].

– Prokopp Mária: A garamszentbenedeki Úrkaporsó az esztergomi Keresztény Múzeumban. [ism.] 200–201.

Edith Hoffmann. In: *Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule 1846–1930.* Ausstellung [im] Collegium Hungaricum Wien September 1983. Red., deutsche Bearb. Ernő MAROSI. Bp., Institut für Kunstgeschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften–[Kunsthalle]–Statistischer Verlag, 1983. 80–82.

Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. Rec. Ladislaus MEZEY cum sociis in opere [...] Tünde WEHLI [...]. Bp., Akadémiai–Wiesbaden, Harrassowitz, 1983. (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae 1/1.) – 286, [2], [87].

Malarstwo Hiszpańskie w średniowieczu. Bp., Corvina–Warszawa, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1983. – 43, 48, [49], [1 kihajtható térkép].

1984

Donátorábrázolások a magyarországi román kori monumentális művészetekben. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. SZÉKELY György. Bp., Akadémiai, 1984. (Memoria saeculorum Hungariae 4.) 357–372.

Prokopp, Mária, Italian Trecento Influence on Murals in East Central Europe particularly Hungary. [ism.] AHA, 30. 1984. 378–381.

Stara ispanaska zhivopis. Bp., Korvina–Sofia, Bălgarski Hudozhnik, 1984. – 40, [1], 48, [50], [1 kihajtható térkép].

1985

A budapesti Egyetemi Könyvtár egy graduale-töredéke. MÉ, 34. 1985. 61–64.

Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Or-

szágos Széchényi Könyvtárban. [Szerk. VIZKELETY András.] Bp., [OSZK], 1985.

- Admonti Biblia. 87–88.
- Képes Krónika. 104–105.
- Magyar Anjou Legendárium. 105–106.
- Néksei Demeter Bibliája. 106.
2., jav. kiad.: 1986.

Megjegyzések Váradí Péter Decretálisának kifestéséhez. MKsz, 101. 1985. 280–287.

Die Probleme der Kunst in Ungarn um 1300. In: *Akten des XXV. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte. Band 9: Sektion 9. Eröffnungs- und Plenarvorträge. Arbeitsgruppe „Neue Forschungsergebnisse und Arbeitsvorhaben“*. Leitung der Sektion: Jaromír NEUMANN, Redaktion: Elisabeth LISKAR. Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1985. 65–68, 165–170.

1986

Bemerkungen zur Buchmalerei des 14. Jahrhunderts in Ungarn. *Alba Regia*, 22. 1982–1983. 1985. [!1986] 29–32.

Az 1083-ban kanonizált szentek kultusza középkori művészetünkben. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Bev. KÖPECZI Béla. Előszó, szerk. FÜGEDI Erik. Bp., Gondolat, 1986. 54–60, 308–309.

A flamand óraskönyv. Kísérőtanulmány az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Cod. lat. 205-ös jelzetű gentbrüggei kódex hasonmás kiadásához. Bp., Helikon, 1986. – 74, [17].

Kódexek a középkori Magyarországon. [ism.] *Művészet*, 27. 1986. 7. 28–33.

„Margareta Ungarie” ábrázolása egy regensburgi kódexben. *AH*, 14. 1986. 159–163, [2].

1987

Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk. MAROSI Ernő. Bp., Akadémiai, 1987. (A magyarországi művészet története 2.)

- Tematikai és ikonográfiai jelenségek. 181–212, 797–805.
- Itáliai trecento-kapcsolatok [a könyvfestészetben]. 361–369, 824–825.

– Itáliai összefüggések [a könyvfestészetben]: A Képes Krónika. 484–489, 841.

– Az udvari festészet kérdéséhez. A magyar Anjouk táblaképei. 492–494, 841–842.

Művészet Zsigmond király korában. 1387–1437. [Tanulmányok és kiállítási katalógus. Budapesti Történeti Múzeum.] Szerk. BEKE László–MAROSI Ernő–WEHLI Tünde. Bp., MTA MKCs, 1987. I–II.

II. kötet:

- Benvenuto de Rambaldi: Libellus augustalis. 97–98, 540.
- Berényi Kakas-címereslevél. 394–395, 556.
- Bécsi miniátorok a magyarországi városokban és az udvar szolgálatában. 364–367, 555.
- Csapi András címereslevele. 392–393, 556.
- A csarodai ref. templom falképei. 344, 553.
- Az egyházaslibercsei ev. templom falképei. 344, 553.
- Eresztvényi-címereslevél. 389–390, 556.
- Falfestészet. 332–340, 553.
- Festészet. 309–312, 552.
- Garai Miklós nádor címereslevele. 390–391, 556.
- Garai Miklós nádor ítéletlevele. [VARGA Líviával közösen] 400, 556.
- A gerényi r.k. templom szentélyének falképei. 341–342, 553.
- Herencsényi-címereslevél. 395–396, 556.
- Hervoja-missale. 90–91, 539.
- Johann Hartlieb: Kriegsbuch (középfelnémet). [NÉMETH Istvánnal közösen] 66–67, 538.
- A karaszközi ev. templom keleti hajófalának festményei. 345, 554.
- Kassai kazula. 320–321, 552.
- Kazulakereszt. 328–329, 552.
- A [Konrad Kyeser: Bellifortis] kézirat-töredék illusztrációi. 65–66, 538.
- Kistárkányi Dénes címereslevele. 396–397, 556.
- Kódexfestészet. 101–103, 540.
- Kölkedi János címereslevele. 394, 556.
- Könyvfestészet. 353–356, 554.
- Krisztus az Olajfák hegyén. 343, 553.
- A leleszi konvent oklevele [1403]. [CSUKOVICS Enikővel közösen] 401–402, 556.
- A leleszi konvent oklevele [1427]. [VARGA Líviával közösen] 401, 556.
- Magyar családok címereslevelei. 381–389, 556.
- A maroszentannai ref. templom Mettercia-falképe. 342, 553.

- A mártonhelyi r.k. templom *Vir dolorum*-falképe. 341, 553.
- Mellétei Baróc János címereslevele. 390, 556.
- Misepalást Bártfáról. 329–330, 553.
- Misepalást Szepeshelyről. 330–331, 553.
- Missale. 358, 554.
- Missale Kassáról. 356–357, 554.
- Mohorai Vid címereslevele. 393, 556.
- Nagymihályi Albert címereslevele. 391–392, 556.
- Patrohi-címereslevél. 397, 556.
- Pozsonyi antifonále. 361–362, 554–555.
- A pozsonyi antifonále Szent Mártont a koldussal ábrázoló lapjának másolata. 362, 555.
- Pozsonyi „D” missale. 359–360, 554.
- Pozsonyi „E” missale. 369–370, 555.
- Premontrei breviárium és kollekcionále. 357–358, 554.
- A szalonnai ref. templom diadalívének falképei. 345–346, 554.
- Szarvasdi-címereslevél. 395, 556.
- Zágrábi Mihály császári közjegyző oklevele. [CSUKOVICS Enikővel közösen] 400–401, 556.
- Zsigmond király oklevele. [VARGA Líviával közösen] 399–400, 556.
- Zsigmond király oklevele Botka Miklósnak és Kapacsocsi Temka Péternek. [VARGA Líviával közösen] 398, 556.
- Zsigmond király oklevele Marcali Dénes somogyi ispánnak. [VARGA Líviával közösen] 398–399, 556.
- Zsigmond király oklevele Tari Lőrinc számára. [VARGA Líviával közösen] 398, 556.
- Zsoltároskönyv. 112–113, 541.

1988

Jakó Zs.–R. Manolescu: A latin írás története. [ism.] *AH*, 16. 1988. 233.

Biblia pauperum és előtte a Vita et passio Christi képei a Szépművészeti Múzeum kódexében. Bev., tan. ZENTAI Loránd. Tan. WEHLI Tünde. Bp., Európa, 1988.

- A Vita et passio Christiről. V–XIX.
- A Vita et passio Christi képtáblái. XX–XXII.

Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Seminarii cleri Hungariae centralis. Rec. Ladislaus MEZEY cum sociis in opere [...] Tünde WEHLI [...]. Bp., Akadémiai–Wiesbaden, Harrassowitz, 1988. (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae 1/2.) – 252, 47.

Illuminated Manuscripts. The New Hungarian Quarterly, No. 110. 29. 1988. 108–109.

Tanulmányok a Nekcsei-Bibliáról. [A részleges hasonmás kiadás melléklete]. Bev. DERCSÉNYI Dezső. Bp., Helikon, 1988.

- A Biblia típusa és szerepe. [DERCSÉNYI Dezsővel közösen] 13–16.
- A képek és iniciálék. 17–30.

1989

AH, 17. 1989.

- Az „Isztambuli Antifonále” iniciáléi. 103–110, [6].
- Kódexkutatás és művészettörténet. 69–73, [6].
- [Válasz a körkérdésekre]. 90.

Ein flämisches Stundenbuch. Einleitung zur Faksimile-Ausgabe des Gent-Brügger Kodexes der unter der Signatur Cod. lat. 205 in der Széchényi-Nationalbibliothek in Budapest aufbewahrt wird. Bp., Corvina–Helikon, 1989. – 92, [20].

A Flemish Book of Hours. Commentary on the facsimile of the Ghent-Bruges Manuscript, Cod. lat. 205, preserved in the National Széchényi Library, Budapest. Bp., Corvina–Helikon, 1989. – 81, [21].

Ikongraphische Bemerkungen zu den Werken des Johannes Aquila. In: *Johannes Aquila und die Wandmalei des 14. Jahrhunderts. Tagungsbeiträge und Dokumente aus den Sammlungen des Landesdenkmalamts Budapest.* Red. Ernő MAROSI. Bp., MTA MKCs, 1989. 78–81, 119–121.

A wolfenbütteli zsoltároskönyv könyvfestészeti szempontból. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról.* Szerk. SZELESTEI N. László. Bp., OSZK, 1989 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, új sorozat 3.) 251–258.

1990

AH, 18. 1990

- Makk, Ferenc: The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th century. [ism.] 294–295.
- Vanyó László: Az ókeresztény művészet szimbólumai. [ism.] 293–294.

Bibliotheca Corviniana 1490–1990. [ism.] *Hitel*, 3. 1990. 14. 23.

Képjegyzék. In: JACOBUS de Voragine: *Legenda aurea*. Jegyz., szerk., utószó, részben ford. MADAS Edit. Képvál. WEHLI Tünde. Bp., Helikon, 1990. (Harmonia Mundi.) 333–334.

Mátyás-kori kódexfestészet két budapesti kiállításon. [ism.] *ÚM*, 1. 1990. 3. 26–31.

1991

AH, 19. 1991.

– Megjegyzések a Magyar Anjou Legendárium stílusának kérdéséhez. 141–148, [6].

– Szemle [rovat szerkesztése]. 237–247.

Bibliotheca Corviniana 1490–1990. Ausstellung in der Nationalbibliothek Széchényi in Budapest, 6. April bis 6. Oktober 1990. [ism.] *Kunstchronik*, 44. 1991. 195–197.

A magyarországi művészet helyzete a tatárjárás körüli években. *HK*, 104. 1991. 1. 34–44.

2., átdolg. kiad.: In: *Tatárjárás*. Szerk. NAGY Balázs. Bp., Osiris, 2003 (Nemzet és emlékezet). 468–483.

1992

Anonymus Gesta Hungarorum kéziratának helye a magyarországi könyvfestészet történetében. *MKsz*, 108. 1992. 52–55.

[Előszó, kiegészítés, új jegyzetek.] HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek. Magyar Bibliofil Társaság 1929*. [Kiegészített részleges reprint.] Előszó, kieg., szerk., új jegyz. WEHLI Tünde, Bp., MTA MKI, 1992. [I–V], 213–293, 1–3, 295–307.

Pätzold, A. Der Akathystos-Himnos. [ism.] *Archaeologiai Értesítő*, 119. 1992. 137–138.

Remarques à l'incunable de la Bibliothèque de l'Université Eötvös Loránd à Budapest, contenant la postilla d'Hugo de Sancto Caro. *Umění*, 40. 1992. 374–378.

Szemle [rovat szerkesztése]. *AH*, 20. 1992. 2. 101–110.

A zágrábi püspökség Szent László-kori kódexei. In: *Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére*. Szerk. MAGYAR Kálmán. Kaposvár, Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1992. 83–97.

1993

AH, 21. 1993.

– Szemle [rovat szerkesztése]. 135–148.

– Szent László ábrázolása egy Bécsben, 1509-ben nyomtatott könyvben. 55–60, [4].

Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom. Hrsg. András VIZKELETY. Unter Mitwirkung von [...] Tünde WEHLI. Bp., Akadémiai–Wiesbaden, Harrassowitz, 1993. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae 2.) – 189, [1], 27.

Szent Kristóf. In: *Szent Kristóf, a harckocsizók védőszentje*. Bp., Magyar Honvédség Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ, 1993. 5–23, [8].

A tari Szent Mihály-plébániatemplom falképei. In: Juan CABELLO et al.: *A tari Szent Mihály-templom és udvarház*. Bp., Akadémiai, 1993. (Művészettörténeti füzetek 22.) 73–86, 145–147.

1994

AH, 22. 1994.

– Etudes sur l'histoire de l'art en honneur du soixantième anniversaire de Miklós Mojzer. Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára. [ism.] 292–293.

– Szemle [rovat szerkesztése]. 277–293.

– Szent Imre herceg ábrázolása a mensolai Szent Márton templom főoltárán. 26–29, [1].

MÉ, 43. 1994.

– Bogyay Tamás (1909–1994). 275–276.

– [Bogyay Tamás válogatott bibliográfiája.] 276–281.

Juhász László: Bécs magyar emlékei. [ism.] *ÚM*, 5. 1994. 3. 67–68.

Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Előszó, főszerk. KRISTÓ Gyula. Szerk. ENGEL Pál–MAKK Ferenc. Bp., Akadémiai, 1994.

- Admonti Biblia. 29.
 – [András...] herceg. [TEKE Zsuzsával közösen] 44.
 – Bajor–magyar kapcsolatok. [KUBINYI Andrással közösen] 76.
 – Berni dyptichon. 99.
 – Boldva. 117.
 – Codex Albensis. 140.
 – Cseh–magyar kapcsolatok. [KRISTÓ Gyulával közösen] 149–151.
 – Dalmát–magyar kapcsolatok. [TEKE Zsuzsával közösen] 161–162.
 – Deáki. 163.
 – Itáliai–magyar kapcsolatok. [TEKE Zsuzsával közösen] 296–297.
 – Képes Krónika. [KRISTÓ Gyulával közösen] 341.
 – Keszthely. [MÜLLER Róberttel közösen] 346.
 – Kódexek. 362.
 – Magyar Anjou Legendárium 423–424.
 – Márton és György [szobrász]. 445–446.
 – [Miklós festő]. 457.
 – Nagykapornak. 476.
 – Nápolyi–magyar kapcsolatok. [TEKE Zsuzsával közösen] 482.
 – Nekksei Biblia. 483.
 – Nemzetségi monostor. 490.
 – Selmecbánya. [ALMÁSI Tiborral közösen] 598.
 – Szerb–magyar kapcsolatok. [ROKAY Péterrel és TAKÁCS Miklóssal közösen] 640–641.
 – Velencei–magyar kapcsolatok. [TEKE Zsuzsával közösen] 723–724.
 – Zágráb. [ROKAY Péterrel és TAKÁCS Miklóssal közösen] 738–739.
 – Zirc. [HERVAY Ferenc Leventével közösen] 746.
- Középkori magyarországi könyvgyűjtők (1000–1526).* Bp., kandidátusi értekezés tézisei, 1994. – [2], 12.
- Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* [Kiállítási katalógus.] Szerk. MIKÓ Árpád–TAKÁCS Imre. Bp., MNG, 1994. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 1994/3.)
- Antiphonarium töredéke. 423–424, 589.
 – Biblia töredéke. 227–228, 570.
 – Evangelistarium. 433–435, 590.
 – Franciscus de Castello Ithallico Budán. 411–412.
 – Graduale töredéke. 228, 570.
 – Gregorius IX. papa: Decretales. Cum apparatu Bernardi Parmensis. Ed. Franciscus Moneliensis. 421–423, 589.
 – Lectionarium töredékei indás-leveles iniciálékkal. 228–229, 570.
 – Liber Ruber (jogbiztosító oklevelek másolati könyve). [ROZSONDAI Marianne-nal közösen] 230–231, 570.
 – I. Miksa császár és király címerlevele Ákosházi Sárkány Ambrusnak. [ÉRSZEGI Gézával közösen] 474, 595.
 – I. Miksa császár és király címerlevele Kanizsai Jánosnak. [ÉRSZEGI Gézával közösen] 475, 595.
 – Missale Quinqueecclesiense. 437–438, 590.
 – Missale-töredék Szent Márton-alakos iniciáléval. 494, 596.
 – Missale töredéke „M” iniciáléval. 423, 589.
 – Perugiai Bernát kódexe. 225–227, 570.
 – Pontificale. 419–420, 589.
- Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker.* Hrsg. Günter MEISSNER. München–Leipzig, Saur, VIII, 1994.
 – Beck, Mihály (Michael?). 145.
- Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker.* Hrsg. Günter MEISSNER. München–Leipzig, Saur, IX, 1994.
 – Benedek (Benedictus; Benedikt). 2.
 – Benedek, Pál (Paulus Benedictus). 3.
 – Bernardinus de Ujlak (Ujlaki, Bernhardinus [Bernát]). 541.
 – Bernardo, ital. Buchmaler in Buda. 542.
 – Bernát (Bernhard von Leutschau; Bernhart Moler). 559.
 – Bernhardus (Bernát), ungar. Schreiber, Rubrikator. 597.
- Szentől szemben Istennel. *Életünk*, 32. 1994. 555–562.
- Szent István kultusza a középkori magyarországi művészetben. In: *Doctor et apostol. Szent István tanulmányok.* Szerk. TÖRÖK József. Bp., Márton Áron, 1994. (Studia Theologica Budapestinensia 10.) 107–140.
 Átdolgozott változata: Szent István király ábrázolása a középkori magyarországi művészetben. In: *Szent István és az államalapítás.* Szerk. VESZPRÉMY László. Bp., Osiris, 2002. (Nemzet és emlékezet) 162–172.
- Új magyar irodalmi lexikon.* Főszerk. PÉTER László. Bp., Akadémiai, 1994. I–III.
 – Lajos (I), Nagy. 1181.
 – Magyar Anjou-legendárium. 1265.
 – Thurzó Elek. 2089.
 – Thurzó János. 2090.

- Thurzó Szaniszló, bethlenfalvi. 2090.
- Thurzó Zsigmond. 2090.
- Vásári Miklós. 2227.
2., jav., bőv. kiad.: 2000. Ugyanekkor CD-ROM változatban is megjelent.

Über Bildfunktionen in Ungarn zur Hussitenzeit. In: *Sigismund von Luxemburg Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der europäischen Geschichte um 1400.* Hrsg. Josef MACEK–Ernő MAROSI–Ferdinand SEIBT. Warendorf, Fahlbusch, 1994. 287–292.

1995

- AH, 23. 1995.
- Középkori miniátorok. 215–220, [3].
- Megjegyzések a középkori magyarországi könyvgyűjtőkről és könyvgyűjtési szokásaikról. [A mutatókat LACZKÓ Ibolya készítette.] 3–24.
- Szemle [rovat szerkesztése]. 317–333.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Hrsg. Günter MEISSNER. München–Leipzig, Saur, XI, 1995.

- Bleselius, Jacobus (Blaselius, Jakub). 494.
- Blutfogel, Boldizsár (Balthasar). 654.

1996

Evangelistar und Benedictionale aus Pannonhalma. *AHA*, 38. 1996. 107–115.

Kincs, műkincs, közkincs. Az Országos Széchényi Könyvtár címelégyűjteménye. [Kiállítási katalógus.] Szerk. KARSAY Orsolya. Bp., OSZK, 1996. [Az egyes leírások szerzőit a kötetben nem nevezik meg. A WEHLI Tünde által leírt tételek nagy valószínűséggel a következők:]

- Antiphonale-lap. 12.
- Apollóniusnak, Tyrus királyának története. 13.
- Beda Venerabilis: Vita Sancti Cuthberti. 11–12.
- Benedictionale. 24.
- Biblia. 57.
- Breviarium Zagrabiense. 52.
- Budapesti dalkézirat. 13.
- Chronicon Pictum. 20–21.
- Fragmentum sacramentarii Gelasiani. 11.
- Georgius Peurbach: Trattato della geometria. 28–29.

- Hét bűnbánati zsoltár. 15.
- Hieronymus, Sanctus: Epistolae. 57–58.
- Horae Beatae Mariae Virginis [c. 1460]. 18.
- Horae Beatae Mariae Virginis [c. 1470]. 15–16.
- Horae Beatae Mariae Virginis [c. 1475–1500]. 16–17.
- Horae Beatae Mariae Virginis [c. 1480]. 17.
- Horae Beatae Mariae Virginis [c. 1520]. 16.
- Hóraskönyv. 19.
- Imakönyv. 19–20.
- Kalendárium. 18–19.
- Kálmáncsehi Domonkos breviáriuma. 24–25.
- Konrad Mörlin imakönyve. 17.
- Konrad von Megenberg: Buch der Natur. 69.
- Liber horarum. 18.
- Missale [a. 1389]. 22.
- Missale [a. 1403]. 23.
- Missale [c. 1426]. 23.
- Missale [c. 1501]. 29.
- Missale Quinqueecclesiense. 60.
- Missale Strigoniense [1486]. 58.
- Missale Strigoniense [1491]. 59.
- Missale Strigoniense [1498]. 59.
- Nagylucsei Orbán zsoltároskönyve. 25.
- Pálóczi missale. 23–24.
- Richental, Ulrich von: Concilium zu Costenz. 64.
- Szentírás. 14.
- Széfer Mordekháj. 15.
- Tetraeuangelion. 14.
- Vincentius Bellovacensis: Speculum doctrinale. 53.

Kódexek. In: BOROS István–WEHLI Tünde: *Bibliák Kalocsán.* Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, 1996. (Miscellanea 1.) 13–34.

Magyar uralkodók ábrázolásai Thuróczy János krónikájában. In: *A középkori magyar királyok arcképei.* Szerk. FÜLÖP Gyula. Székesfehérvár, Szent István Király Múzeum, 1996. (A Szent István Király Múzeum közleményei D/243) 9–12.

Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. [Kiállítási katalógus.] Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, [Főapát-ság], 1996, I.

- Cerbanus Maximus Confessor– és Johannes Damascenus-fordítása. 397.
- Az Ernst-kódex Szent Márton életéről szóló művekkel. 124–125.

- Graduale töredéke. 393–394.
- Liber ruber (jogbiztosító oklevelek másolati könyve). 500.
- Missale-lap Szent Márton-alakos iniciáléval. 125–126.
- Pannonhalmi Evangelistarium és Benedictionale. 584–587.
- A Pray-kódex Deáki felszentelésének bejegyzésével. 307–309.
- Szelepcsényi-Evangelistarium. 391–392.

Pannonhalmi Evangelistarium. Kísérőtanulmány a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 113-as jelzetű kódexe hasonmás kiadványához. Bp., Helikon, 1996. – 16.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Hrsg. Günter MEISSNER. München–Leipzig, Saur, XIII, 1996.

– Borhadi, János (Johannes; Bornhardi, Johannes). 57.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Hrsg. Günter MEISSNER. München–Leipzig, Saur, XIV, 1996.

– Briccius de Polanka (Bereck). 198.

Szemle [rovat szerkesztése]. *AH*, 24. 1996. 111–113, 223–252.

1997

Az Árpád-kor művészeti emlékei. Képes atlasz. Bp., Balassi, 1997. [MAROSI Ernővel közösen] – 64, [8].

La figure de saint Martin dans l'art médiéval de Hongrie. *Mémoires de la Société Archéologique de Touraine*, 63. 1997. 279–289.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Hrsg. Günter MEISSNER. München–Leipzig, Saur, XVI, 1997.

– Cante di Bonagii de Cantinis (Bonagius de Cantinis, Cantis). 187.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Hrsg. Günter MEISSNER. München–Leipzig, Saur, XVII, 1997.

– Cattaneo de Mediolano, Fra Zoan Antonio (Giovanni Antonio; Cattaneus, Johannes Antonius). 315.

– Cennini, Piero (Pietro; Cenninius, Petrus). 521–522.

Szemle [rovat szerkesztése]. *AH*, 25. 1997. 461–501.

Wehli Tünde „Középkori magyarországi könyvgyűjtők (1000–1526)” című kandidátusi értekezésének vitája. *MÉ*, 46. 1997. 125–129. [Az opponensi véleményekre WEHLI Tünde által adott válasz részlete: 128–129.]

1998

AH, 26. 1998.

– Konstancia királyné a palermói dómban. 10–17.

– Szemle [rovat szerkesztése]. 447–480.

Bemerkungen zur Frage der höfischen Buchmalerei der Karl-Robert-Epoche. In: *King John of Luxembourg (1296–1346) and the Art of his Era.* Ed. Klára BENEŠOVSKÁ. Prague, Institute of Art History of the Academy of Sciences of the Czech Republic, 1998. 332–335.

Előszó [a Memoria rerum Sigismundi regis című tematikus számhoz]. *HK*, 111. 1998. 545–546.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Hrsg. Günter MEISSNER, München–Leipzig, Saur, XIX, 1998.

– Clemens Salernitanus (Clemente Genovesi di Salerno). 493.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Hrsg. Günter MEISSNER, München–Leipzig, Saur, XX, 1998.

– Conrad (Konrád), Schreiber, viell. auch Miniaturist. 543.

Széljegyzetek a Képes Krónika elemzéséhez. *BUKSZ*, 10. 1998. 62–65.

1999

AH, 27. 1999.

– Fejér megye művészeti emlékei. [...] Szerk. Entz Géza Antal és Sisa József. [ism.] 488–491.

– Szemle [rovat szerkesztése]. 485–494.

A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár cseh pszaltériumának illusztrációi. *MÉ*, 48. 1999. 174–175.

A kódex művészettörténeti elemzése. In: *Az Isztambuli Antifonáé. 1360 körül. Faksimile kiadás és tanulmányok.* Közread. SZENDREI Janka. Bp., Akadémiai, 1999. 20–24. 2. kiad.: 2002.

The Place of the Codex in the History of Arts. In: *The Istanbul Antiphonal. About 1360. Facsimile Edition with Studies*. Ed. Janka SZENDREI. Bp., Akadémiai, 1999. 21–37.

„A nemzet könyvtára a szolgálat műhelye” (Az Országos Széchényi Könyvtár Múzeuma). [ism.] *MKsz*, 115. 1999. 114–116.

Szent Márton alakja a középkori magyarországi művészetben. In: *Szent Márton (316–397) emléke*. Előszó DOBRI Mária. Szombathely, Savaria University Press–Societas Scientiarum Savariensis, 1999. (Documenta Savariensis) 89–109.

A templom falképei. In: *Vizsoly. Református templom. Károli Biblia*. [7. átdolg. kiad.] Bp., TKM Egyesület, 1999. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 327.) 10–16.

2000

AH, 28. 2000.

– A budai könyvfestészet Mátyás-kori kezdeteinek kérdéséhez. 19–26.
– Szemle [rovat szerkesztése]. 233–239, 457–471.

Cimélia. Az Országos Széchényi Könyvtár kincsei. The Treasures of the National Széchényi Library. Szerk./Ed. KARSAY Orsolya. Bp., OSZK–Osiris, 2000 (Libri de libris) [Az egyes leírások szerzőit a kötetben nem nevezik meg. A WEHLI Tünde által leírt tételek nagy valószínűséggel a következők:]

- „A” iniciálé az Utolsó ítélet ábrázolásával. 32.
- A bécsi „Michael illuminator” köréhez kapcsolható kódex. 80.
- A budai könyvfestészet reprezentatív emléke. 92.
- A budai könyvfestőműhely kiemelkedő emléke. 96.
- Egykor corvinának tartott kódex. 50.
- Az esztergomi könyvfestészet emléke. 84.
- A francia könyvfestészet jellegzetes darabja. 46.
- Gazdagon illusztrált geometriai munka. 110.
- Gyűjteményünk egyik leggazdagabban díszített kézírata. 56.
- Gyűjteményünk legkisebb kódexe. 58.
- A gyűjteményünkben ritkaságnak számító kötet a bizánci művészet jeles emléke. 40.
- A gyűjteményünkben ritkaságszámba menő héber könyvkultúra emléke. 44.
- Az itáliai reneszánsz könyvművészet emléke. 268.

- Jean Bourdichon műhelyének kiemelkedő darabja. 52.
- A kánonkép a több színnel nyomott fametszetek legkorábbi emlékei közé tartozik. 218.
- Korai díszes szertartáskönyv töredéke. 28.
- A kódex megőrizte másolója, Nagyszombati Mihály nevét. 82.
- A könyvpiacra készült tömegprodukciónak korai emléke. 48.
- A kötet Kazinczy Ferenc könyvtárához tartozott. 64.
- Kötéstörténeti kuriózum: úti viszontagságok ellen farkba helyezett kódex. 112.
- Közepes méretű francia biblia. 42.
- Luxuskézirat. 62.
- A magyar vonatkozásokban gazdag, népszerű munka első kiadása [...]. 258.
- A II. Ulászló-kori budai könyvfestőműhely egyik legigényesebb darabja. 222.
- Mind történeti, mind művészeti szempontból legbecesebb címéliumunk. 70.
- A nevezetes Koberger-nyomda művészi terméke. 214.
- Népszerű enciklopédikus mű német művész ornamentális díszítésével. 208.
- Női kolostorban készült kódex. 66.
- A prágai késő gótikus könyvfestészet jeles darabja. 88.
- Rovarábrázolásai miatt kuriozitásnak számító munka. 248.
- Sajátos ikonográfiai megoldásokat felmutató kódex. 54.
- Szencziósi budapesti lelet: Minnesang-töredék. 38.
- A szigetországokban, Angliában és Írországon kívül insuláris írás emléke. 30.
- A sziléziai reneszánsz budai hatást mutató emléke. 60.
- Theobald Feger budai könyvárus [...] jelvénye díszíti a kiadványt. 220.
- A 15. század végi velencei könyvfestészet legszebb magyarországi emlékeinek egyike. 212.
- Több könyvfestészeti stílus hatásáról tanúskodó kódex. 78.
- A töredék illusztrációi antik mintát követnek. 36.
- A velencei könyvdíszítés jellegzetes emléke. 226.

Három kódex. Az Országos Széchényi Könyvtár millenniumi kiállítása. Three manuscripts. The Millenary Exhibition of the National Széchényi Library. Szerk./Ed. KARSAY Orsolya–FÖLDESI Ferenc. Bp., OSZK–Osiris, 2000. (Libri de libris)

- Admont Biblia. 19–69.
- Magyar Anjou Legendárium. 71–120.

Herzan Ferenc Missaléja a Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteményében. *AHMÉ*, 3. 2000. 9–14, [1].

A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár cseh psalteriumának illusztrációi. In: *Kalocsa történetéből*. Szerk. KOSZTA László. Kalocsa, Városi Önkormányzat, 2000. 97–108.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Hrsg. Günter MEISSNER. München–Leipzig, Saur, XXVI, 2000.

– Demetrius de Lasko. 59.

– Desiderius, ital. Maler, Wappenmaler in Buda (Budapest). 368.

Szent Adalbert ábrázolása a középkori magyarországi művészetben. In: *Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt*. Szerk. BÁRDOS István–HEGEDŰS András. Esztergom, Prímási Levéltár, 2000. (Strigonium antiquum 4.) 165–172.

Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból. Szerk. HEGEDŰS András. Esztergom, Prímási Levéltár, 2000.

– Albert király titkospecsétje (1439). 56.

– Borbála királyné titkospecsétje (1412). 73.

– I. Ulászló titkospecsétje (1443). 57.

– Hunyadi János kormányzó pecsétje. 59.

– Mária királynő első titkospecsétje (1385). 48.

– II. Lajos magyar királyi bírói pecsétje (1517). 67.

– II. Lajos magyar királyi titkospecsétje (1524). 68.

– II. Ulászló magyar királyi bírói pecsétje (1505). 65.

– II. Ulászló magyar királyi kettős pecsétje (1496). 64.

– II. Ulászló magyar királyi titkospecsétje (1501). 66.

– Mátyás első magyar királyi titkospecsétje (1459). 62.

– Mátyás kettős vagy felségi pecsétje (1465). 61.

– Mátyás király aranypecsétje (1465). 60.

– Mátyás király második magyar királyi titkospecsétje (1464). 63.

– Az országtanács pecsétje (1447). 58.

– Zsigmond első középpecsétje (1393). 55.

– Zsigmond első magyar királyi kettős felségpecsétje (1397). 49–50.

– Zsigmond második magyar királyi felségpecsétje (1418). 51–52.

– Zsigmond negyedik magyar királyi titkospecsétje (1403). 53.

– Zsigmond ötödik magyar királyi titkospecsétje (1431). 54.

Teofánikus és utolsó ítélet víziók a romanika művészetében. In: *Az Apokalipszis művészete, a művészet apokalipszise*. Szerk. LŐRINC Zoltán. Szombathely, Berzsényi Dániel Főiskola Rajz Tanszéke, 2000. (Artes salubres.) 21–31.

Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. [Kiállítási katalógus.] Szerk. MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin. Bp., MNG–Pannon GSM, 2000. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2000/3.)

– Eberhard von Windecke krónikája Zsigmond császár életéről. 280–281, 803.

– Képes Krónika. 278, 803.

– Magyarország történelme a középkori krónikaillusztrációk tükrében. 300–307.

– [A Thuróczy-krónika 1488-as kiadásainak fametszetei]. 283–284.

Uffing von Werden, Carmen figuratum. In: *Europas Mitte um 1000*. [Ausstellungs]katalog. [Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum–Krakow, Muzeum Narodowe w Krakowie–Berlin, Martin-Gropius-Bau–Mannheim, Städtisches Reiss-Museum–Prah, Jízdárna Pražského hradu–Bratislava, Slovenské národné múzeum.] Hrsg. Alfred WIECZOREK–Hans-Martin HINZ. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft–Stuttgart, Theiss, 2000. 467–468.

Uffing von Werden, carmen figuratum. In: *Europe's Centre around AD 1000*. [Exhibition] Catalogue. [Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum–Krakow, Muzeum Narodowe w Krakowie–Berlin, Martin-Gropius-Bau–Mannheim, Städtisches Reiss-Museum–Prah, Jízdárna Pražského hradu–Bratislava, Slovenské národné múzeum.] Eds. Alfred WIECZOREK–Hans-Martin HINZ. Stuttgart, Theiss, 2000. 148.

2001

AH, 29. 2001.

– A budapesti Egyetemi Könyvtár Inc. 16 jelzetű ősnymtatványának díszítéséről. 5–8.

– Lőrincz Zoltán: Szent Márton. [ism.] 208–211.

– Szemle [rovat szerkesztése]. 187–211, 357–414.

Élő tárgyak. Bajorország és Magyarország ezer éve Passauban. [ism.] *ÚM*, 12. 2001. 11. 4–6.

Lektionar. In: *Bayern – Ungarn tausend Jahre*. [...] Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001 Oberhaus-

museum, Passau. Hrsg. Wolfgang JAHN et al. Augsburg, Haus der Bayerischen Geschichte, 2001. (Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur 43/2001.) 123–124.

Liturgikus emlékeink európai jelentősége (1000–1526). In: „Lux Pannoniae”. Esztergom az ezeréves kulturális metropolis. Bev. PASKAI László. Esztergom, Balassa Bálint Múzeum–Városi Önkormányzat, 2001. 65–75.

Magyarországi művészet a honfoglalástól 1241-ig. In: GALAVICS Géza–MAROSI Ernő–MIKÓ Árpád–WEHLI Tünde: *Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig*. Bp., Corvina, 2001. (Egyetemi könyvtár) 9–90.

Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. [Kiállítási katalógus.] Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, Főapátság, 2001.

- Admonti Biblia. 196–198, 634.
- Antiphonale töredéke. 211, 634.
- Antiphonarium. 217, 635.
- Antiphonarium töredéke. 212, 634.
- Breviarum notatum töredéke. 196, 634.
- Graduale romanum töredéke. 212–214, 634–635.
- Gradualé töredéke. 210, 634.
- Hahóti Sacramentarium. 195–196, 634.
- Imakönyv (Horarium). [ROZSONDAI Marianne-nal közösen] 192–194, 634.
- Kolozsmonostori Graduale. 217, 635.
- A magyarországi bencés könyvfestészet történetéhez. 151–152.
- Missale Strigoniense. [KÖRMENDY Kingával közösen] 206–210, 634.
- Nyitrai Evangelistarium. 194–195, 634.
- Obituarium. 205, 634.
- Pannonhalmi Evangelistarium és Benedictionale. 214, 635.
- Pray-kódex. 199–203, 634.

Szent László viselete középkori ábrázolásain. *AHMÉ*, 4. 2001. 45–51.

A templom falképei. In: *Laskod. Református templom*. Szerk. DERCSÉNYI Balázs. Bp., TKM Egyesület, 2001. (Tájak-Korok-Múzeumok kiskönyvtára 684.) 7–16.

Das Ungarnbild in der europäischen Klosterkultur vom 11. bis zum 13. Jahrhundert. In: *Bayern – Ungarn Tausend*

Jahre. Aufsätze zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Vorträge der Tagung „Bayern und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit“ in Passau 15. bis 18. Oktober 2000. Hrsg. Herbert W. WURSTER–Manfred TREML–Richard LOIBL. Passau, Verlag Archiv des Bistums & Oberhausmuseum–Regensburg, Pustet, 2001, 43–52.

2002

Körkép a középkorról. Szerk. Robert BARTLETT. Szakmai ell., kieg. WEHLI Tünde. Bp., Magyar Könyvklub, 2002. – 336.

La pittura del libro alla corte di re Mattia a Buda. In: *Nel segno del corvo. Libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d’Ungheria (1443–1490)*. [Catalogo della mostra. Modena, Biblioteca Estense Universitaria.] A cura di Paola DI PIETRO LOMBARDI–Milena RICCI. Modena, Il Bulino, 2002. (Il Giardino delle Esperidi 16.) 241–247.

Szemle [rovat szerkesztése]. *AH*, 30. 2002. 211–228, 429–446.

Uralkodók és corvinák. Potentates and Corvinas. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása. Szerk./Ed. KARSAY Orsolya. Bp., OSZK, 2002.

- Alexander Cortesius: De Matthiae Corvini Hungariae regis laudibus bellicis carmen. 276, 278.
- Bartholomaeus Fontius: Opera cum praefatione ad Matthiam regem Hungariae. 264.
- Four Corvinas of the Wolfenbüttel Library. 107–110.
- Marsilius Ficinus: Epistolarum ad amicos libri VIII. 268, 270.
- Négy wolfenbütteli corvina. 103–105.
- Synesius Platonicus Cyrenaicus, Liber de vaticinio somniorum, 262.

2003

Influssi lombardi nella miniatura della corte di Mattia Corvino. *Arte Lombarda*, No. 139. 2003. 3. 81–86.

Könyvfestészet a középkori Esztergomban (1000–1526). In: *Mater et magistra*. Szerk. HEGEDŰS András–CSOMBOR Erzsébet. Esztergom, Prímási Levéltár, 2003. (Strigonium antiquum 5.) 199–207.

Körkép a reneszánszról. Szerk. Margaret ASTON. Szakmai ell., kieg.] WEHLI Tünde. Bp., Magyar Könyvklub, 2003. – 367, [1].

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp., Balassi, I, 2003.

- Admonti Biblia. 20.
- Állat- és növényzimbólumok. 69–76.
- Állatöv. 82.
- Alma. 90–91.
- Antilop. 116.
- Áspiskigyó. [A szerkesztővel közösen] 148–149.
- Babér. 163.
- Bagoly. 166.
- Bárány. 205–206.
- Baziliskusz. [A szerkesztővel közösen] 318.
- Béka. [A szerkesztővel közösen] 326.
- Bika. 375–376.
- Búza. 482.
- Bükköny. 483.
- Bűnök. 483–484.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Hrsg. Günter MEISSNER. München–Leipzig, Saur, XXXVI, 2003.

- Fabiani de Ficinis, Lucas. 67–68.
- Fácscy, Antal. 493.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker, Hrsg. Günter MEISSNER. München–Leipzig, Saur, XXXVIII, 2003.

- Felix Ragusinus Dalmata. 85.

Szemle [rovat szerkesztése]. *AH*, 31. 2003. 203–214, 447–470.

2004

Imakönyv. In: *A Magyar Tudományos Akadémia képzőművészeti kincsei.* Szerk. PAPP Gábor György–ANDRÁS Edit. Bp.–Veszprém, Magyar Képek, 2004, 81–84.

Könyvfestészet Mátyás király budai udvarában. In: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből.* Szerk. MONOK István. Bp., Corvina–OSZK, 2004. 177–191.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp., Balassi, II, 2004.

- Cédrus. 15.
- Cethal. 30.
- Ciprusfa. [A szerkesztővel közösen] 52.
- Cseresznye. 132.

- Csipkebokor. 152.
- Daru. 163–164.
- Delfin. 179–180.
- Denevér. 182.
- Disznó. 207.
- Donátorábrázolás. [MAROSI Ernővel közösen] 232–236.
- Egyszarvú. 306.
- Elefánt. 315.
- Az esztergomi palotakápolna falképei. [VÉGH Jánossal közösen] 450–452.
- Evangélistaszimbólumok. 463–464.
- Fa. 466–467.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Hrsg. Günter MEISSNER. München–Leipzig, Saur, XLII, 2004.

- Forgách, Tamás. 317.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Hrsg. Günter MEISSNER. München–Leipzig, Saur, XLIII, 2004.

- Franciscus Collensis. 437.
- Franciscus de Futhak (Futaki, Ferenc). 437.

Szemle [rovat szerkesztése]. *AH*, 32. 2004. 135–180, 435–436.

Szent Erzsébet kódexei Cividáléban. In: *Maradandóság és változás. Művészettörténeti konferencia. Ráckeve, 2000.* Előszó, szerk. BODNÁR Szilvia et al. Bp., MTA MKI–Képző- és Iparművészeti Lektorátus, 2004. 73–84.

2005

- AH*, 33. 2005.
- A Képes Krónika 19. századi másolata. A Bicsérdy-kódex. 363–382.
- Szemle [rovat szerkesztése]. 225–238, 503–526.

Lovagi torna Antwerpenben 1494-ben. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531.* [Kiállítási katalógus.] Szerk. RÉTHELYI Orsolya et al. Bp., BTM, 2005. [URBACH Zsuzsával közösen] 155–158.

Tournament in Antwerp in 1494. In: *Mary of Hungary. The Queen and Her Court 1521–1531.* [Exhibition Catalogue] Ed. Orsolya RÉTHELYI et al. Bp., BTM, 2005. [With Zsuzsa URBACH] 169–172.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp., Balassi, III, 2005.

- Fecske. [A szerkesztővel közösen] 34.
- Fogoly. 147.
- Fónix. 191–192.
- Fügefa. 229.
- Galamb. 240–242.
- Gerle, gerlice. [A szerkesztővel közösen] 266–267.
- Gólya. 285.
- Gránátalma. 350–351.
- Griff. 365–366.
- Gyík. 388.
- Gyöngyvirág. 416.
- Hal. 483.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp., Balassi, IV, 2005.

- Hangya. 29.
- Harkály. 38–39.
- Hárpia. [A szerkesztővel közösen] 43–44.
- Hercules. 114–115.
- Hermelin. 116.
- Holló. 160.
- Izsóp. 394.
- Jégmadár. 443.

Mátyás király ferences missaléja. In: *A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára.* Szerk. ŐZE Sándor–MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség–Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2005. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 1./2.) II. 865–874.

2006

Hoffmann Edith (1888–1945). *Enigma*, No. 47. 13. 2006. 205–217.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp., Balassi, V, 2006.

- Kagyló. 27.
- Kakas. [A szerkesztővel közösen] 30–31.
- Kecské. 260–261.
- Kentaur. 297.
- Képes Krónika. [KULCSÁR Péterrel közösen] 300–301.
- Kerub. 367.
- Keselyű. [A szerkesztővel közösen] 369.

– Kígyó. [Pócs Évával közösen] 391–392.

– Kódexfestés. 465–466.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp., Balassi, VI, 2006.

- Korall. [PANDUR Ildikóval közösen] 57–59.
- Kos. 84.
- Kosztolányi falképei. 86–87.
- Könyvdíszítés 1.: kódexek. 123–132.
- Körte. 220.
- Középkori könyvfestészet. 247–260.
- Krokodil. [A szerkesztővel közösen] 321–322.
- Kutya. 336–337.
- Lepke. [A szerkesztővel közösen] 489.

Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Sopron. Hrsg. Edit MADAS. In Verbindung mit Judit LAUF NOBILIS, Gábor SARBAK, András VIZKELETY. Unter Mitwirkung von [...] Tünde WEHLI. Bp., Akadémiai, 2006. (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae 5.) – 600, 32, XX.

Prayer Book. In: *Art Treasures in the Palace of the Hungarian Academy of Sciences.* Ed. Edit ANDRÁS–Éva BICSKEI–Gábor György PAPP. Bp., Research Institute for Art History of the Hungarian Academy of Sciences–Veszprém, Hungarian Pictures, 2006. 83–85.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Hrsg. Günter MEISSNER. München–Leipzig, Saur, XLVIII, 2006.

- Gallus magnus, Schreiber, Paulinermönch. 145.
- Garay, Pál. 502.

Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Hrsg. Günter MEISSNER. München–Leipzig, Saur, LI, 2006.

- Georgius Derthar. 518.
- Georgius Kathedralis et Institoris. 518–519.
- Georgius de Kezmarkt (G. de Kesmark). 519.

Sigismundus rex et imperator. Art et culture au temps de Sigismond de Luxembourg 1387–1437. Catalogue de l'exposition [...] Budapest, Szépművészeti Múzeum–Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Sous la direction de Imre TAKÁCS. Mainz, Philipp von Zabern, 2006.

- Anneau sigillaire de Sigismond de Luxembourg en tant que margrave de Brandebourg. 180.
- La Bulle d'or de l'empereur Charles IV. 58–59.

- Bulle d'or de roi des Romains de Sigismond de Luxembourg. 185–186.
- Bulle d'or de Sigismond de Luxembourg, empereur. [avec François REINERT] 186
- Charte avec le sceau de Charles de Durazzo, roi de Naples et de Hongrie. 61.
- Charte de Ladislas V avec le double sceau. [avec György RÁCZ] 64–65.
- Cinquième sceau secret de roi de Hongrie de Sigismond de Luxembourg. 185.
- Premier sceau de majesté de Sigismond de Luxembourg en tant que roi de Hongrie. 180.
- Premier sceau intermédiaire de roi de Hongrie de Sigismond de Luxembourg. 181.
- Premier sceau secret de roi de Hongrie de Sigismond de Luxembourg. 181.
- Psalterium cum cantu. 598.
- Quatrième sceau secret de roi de Hongrie de Sigismond de Luxembourg. 182.
- Sceau de majesté de roi des Romains de Sigismond de Luxembourg. 184.
- Sceau de vicaire de l'Empire romain germanique de Sigismond de Luxembourg. 183.
- Sceau de prince de Schweidnitz de Sigismond de Luxembourg. 185.
- Sceau du tribunal curial de roi des Romains de Sigismond de Luxembourg. 184–185.
- Sceau équestre de Sigismond de Luxembourg en tant que margrave de Brandebourg. 180.
- Sceau judiciaire impérial du tribunal de la cour de Sigismond de Luxembourg. 189.
- Sceau secret de roi des Romains de Sigismond de Luxembourg. 184.
- Sceau secret impérial de Sigismond de Luxembourg. 189.
- Second sceau de majesté de roi de Hongrie de Sigismond de Luxembourg. 183–184.
- Second sceau intermédiaire de roi de Hongrie de Sigismond de Luxembourg. 183.
- Second sceau secret de roi de Hongrie de Sigismond de Luxembourg. 182.
- Sixième sceau secret de roi de Hongrie de Sigismond de Luxembourg. 190.
- Troisième sceau de majesté de roi de Hongrie de l'empereur Sigismond de Luxembourg. 189–190.
- Troisième sceau secret de roi de Hongrie de Sigismond de Luxembourg. 182.
- *Sigismundus rex et imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg 1387–1437*. Ausstellungskatalog. [...] Budapest, Szépművészeti Múzeum–Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Hrsg. Imre TAKÁCS. Mainz, Philipp von Zabern, 2006.
- Das dritte Majestätssiegel Sigismunds von Luxemburg als König von Ungarn. 189–190.
- Das dritte Sekretsiegel Sigismunds von Luxemburg als König von Ungarn. 182.
- Das erste Majestätssiegel Sigismunds von Luxemburg als König von Ungarn. 180.
- Das erste mittelgroße Siegel Sigismunds von Luxemburg als König von Ungarn. 181.
- Erstes Sekretsiegel Sigismunds von Luxemburg als König von Ungarn. 181.
- Das fünfte Sekretsiegel Sigismunds von Luxemburg als König von Ungarn. 185.
- Die goldene Bulle Karls IV. 58–59.
- Die goldene Bulle Sigismunds von Luxemburg als Kaiser. [mit François REINERT] 188.
- Die goldene Bulle Sigismunds von Luxemburg als Römischer König. 185–186.
- Das Hofgerichtssiegel Sigismunds von Luxemburg als Kaiser. 189.
- Das Hofgerichtssiegel Sigismunds von Luxemburg als [Römischer] König. 184–185.
- Das Majestätssiegel Sigismunds von Luxemburg als Römischer König. 184.
- Psalterium cum cantu. 598.
- Das Reichsvikariatssiegel Sigismunds von Luxemburg. 183.
- Das Reitersiegel Sigismunds von Luxemburg als Markgraf von Brandenburg. 180.
- Das Ringsiegel Sigismunds von Luxemburg als Markgraf von Brandenburg. 180.
- Das sechste Sekretsiegel Sigismunds von Luxemburg als König von Ungarn. 190.
- Das Sekretsiegel Sigismunds von Luxemburg als Kaiser. 189.
- Das Sekretsiegel Sigismunds von Luxemburg als Römischer König. 184.
- Siegel Sigismunds von Luxemburg als Herzog von Schweidnitz. 185.
- Siegelurkunde des Königs von Neapel und Ungarn, Karl von Durazzo. 61.
- Urkunde König Ladislaus' V. mit Doppelsiegel. [mit György RÁCZ] 64–65.

- Das vierte Sekretsiegel Sigismunds von Luxemburg als König von Ungarn. 182.
  - Das zweite Majestätssiegel Sigismunds von Luxemburg als König von Ungarn. 183–184.
  - Das zweite mittelgroße Siegel Sigismunds von Luxemburg als König von Ungarn. 183.
  - Zweites Sekretsiegel Sigismunds von Luxemburg als König von Ungarn. 182.
- Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond király korában 1387–1437.* Kiállítási katalógus. [...] Budapest, Szépművészeti Múzeum–Luxemburg, Musée national d'histoire et d'art. Szerk. TAKÁCS Imre. Mainz, Philipp von Zabern, 2006.
- Durazzói Károly nápolyi és magyar király pecsétés oklevele. 61.
  - Luxemburgi Zsigmond brandenburgi örgróf gyűrűs-pecsétje. 180.
  - Luxemburgi Zsigmond brandenburgi örgrófi lovas-pecsétje. 180.
  - Luxemburgi Zsigmond császár harmadik magyar királyi felségpecsétje. 189–190.
  - Luxemburgi Zsigmond császári titkospecsétje. 189.
  - Luxemburgi Zsigmond császári udvari bírósági pecsétje. 189.
  - Luxemburgi Zsigmond első magyar királyi felségpecsétje. 180.
  - Luxemburgi Zsigmond első magyar királyi középpecsétje. 181.
  - Luxemburgi Zsigmond első magyar királyi titkospecsétje. 181.
  - Luxemburgi Zsigmond harmadik magyar királyi titkospecsétje. 182.
  - Luxemburgi Zsigmond hatodik magyar királyi titkospecsétje. 190.
  - Luxemburgi Zsigmond második magyar királyi felségpecsétje. 183–184.
  - Luxemburgi Zsigmond második magyar királyi középpecsétje. 183.
  - Luxemburgi Zsigmond második magyar királyi titkospecsétje. 182.
  - Luxemburgi Zsigmond negyedik magyar királyi titkospecsétje. 182.
  - Luxemburgi Zsigmond ötödik magyar királyi titkospecsétje. 185.
  - Luxemburgi Zsigmond római birodalmi vikáriusi pecsétje. 183.
  - Luxemburgi Zsigmond római császári aranybullája. [François REINERT-vel közösen] 188.
  - Luxemburgi Zsigmond római király udvari bírósági pecsétje. 184–185.
  - Luxemburgi Zsigmond római királyi aranybullája. 185–186.
  - Luxemburgi Zsigmond római királyi felségpecsétje. 184.
  - Luxemburgi Zsigmond római királyi titkospecsétje. 184.
  - Luxemburgi Zsigmond schweidnitzer hercegi pecsétje. 185.
  - IV. Károly császár aranybullája. 58–59.
  - V. László király oklevele kettőspecsétjével. [RÁCZ György-gyel közösen] 64–65.
  - Psalterium cum cantu. 598.
- Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437. [ism.] *ÚM*, 17. 2006. 6. 4–7.
- „A szülei adták ötet az Istennek és asszonyunk, Szűz Máriának örökké való szolgálatára ...”. A margitszigeti dominikánák konventi pecsétje. In: *Memoriae tradere. Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára.* Szerk. FÜZES Ádám–LEGEZA László. Bp., Mikes, 2006. 621–630.
- 2007**
- Magyar művelődéstörténeti lexikon.* Főszerk. KÓSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp., Balassi, VII, 2007.
- Liba. 21.
  - Liliom. 24–25.
  - Ló 3.: a ló mint állatszimbólum. 74.
  - Lóhere. 79.
  - Majom. 252.
  - Medve. 358.
  - Méh. [A szerkesztővel közösen] 363–364.
  - Minitúra. 422–424.
- Remete Szent Antal útja Szent Pálhoz. In: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok.* Szerk. SARBAK Gábor. Bp., Szent István Társulat, 2007. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 4/1.) 564–573, [1].
- Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker.* Hrsg. Günter MEISSNER. München–

Leipzig, Saur, LVI, 2007.

- Glosius (Gloss?), Andreas (András). 223.
- Gobil (Selmecsi Gobil), Valentinus (Bálint; Walentinus). 336.

Szemle [rovat szerkesztése]. *AH*, 35. 2007. 455–456.

Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából. Szerk. KERNY Terézia. Székesfehérvár, EM, 2007. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 1.)

- [Közreműködés a] Katalógus összesítő jegyzék [elkészítésében]. 293–317.
- Szent Imre herceg élete a kódexfestészetben. 92–95, 212, 279.

Szent Imre 1000 éve. Multimédiás DVD-ROM a székesfehérvári millenniumi emlékévként és kiállítás dokumentumairól. Az Adattár és a Katalógust szerk. KERNY Terézia. Székesfehérvár, EM, 2007. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 2.)

Adattár:

- Szent Imre képzőművészeti emlékei 1031–1655. [KERNY Teréziával és LÁNGI Józseffel közösen]
  - Ikonográfiai szempontból értelmezhető Szent Imre-ábrázolások [KERNY Teréziával és LÁNGI Józseffel közösen] A. 1–120, AE. 01–04, AE. 06–31, AF. 01–23.
- Katalógus:
- Kat. 23. Vásári Miklós Decretalisának címlapja.
  - Kat. 27. Szent Imre herceg temetése a Képes Krónikából.
  - Kat. 29. Szent Imre, Szent István király és Szent László szobrai.
  - Kat. 33. Imakönyv az Árpád-házi szent királyok együttesével.
  - Kat. 34. A bűnös Konrádról lehullanak a bilincsei Szent Imre sírjánál.

Tanulmánykötet:

- [Közreműködés a] Katalógus összesítő jegyzék [elkészítésében]. 293–317.
- Szent Imre herceg élete a kódexfestészetben. 92–95, 212, 279.

2008

AH, 36. 2008.

- Dr. Kovách Zoltán: Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig. [ism.] 408–410.

- Rozsondai Marianne: A könyvkötés művészetének rövid története. [ism.] 416–420.
- Szemle [rovat szerkesztése]. 393–425.

Szent Márton kultuszának közép-európai emlékei. [Kiállítási katalógus.] Szerk. ZSÁMBÉKY Monika. Szombathely, Szombathelyi Képtár, 2008.

- Az aradi Szent Márton társaskáptalan hiteleshelyi pecsétje Szent Márton ábrázolásával. 27–28.
- Az aradi társaskáptalan hiteleshelyi pecsétje Szent Márton ábrázolásával. [...] 1514-es évszámmal. 28.
- A Magyar Anjou Legendárium Szent Márton életét ábrázoló lapja. 31–33.
- Cudar László pannonhalmi apát (1365–1372) pecsétje Szent Márton ábrázolásával. 38.
- István pannonhalmi apát (1380–1398) pecsétje Szent Márton ábrázolásával. 39.
- Szent Márton ábrázolásai a Pannonhalmi Evangelistariumban. 39–41.
- Római Graduale lapja Szent Márton ábrázolással. 41.
- Zámbo Lőrinc pozsonyi prépost (?–?) pecsétje Szent Márton ábrázolásával. 68.
- A szepesi Szent Márton-társaskáptalan hiteleshelyi pecsétje Szent Márton ábrázolásával. 75.
- A szepesi Szent Márton-társaskáptalan hiteleshelyi pecsétje Szent Márton ábrázolásával [...] 1285. 75–76.
- Pál szepesi préposthelyettes (1345–?) pecsétje Szent Márton ábrázolásával. 76.
- Himházi Benedek (1364–1387) szepesi prépost (1364–1379) pecsétje Szent Márton ábrázolásával. 76–77.
- Himházi Benedek veszprémi püspök, királynéi kancellár (1379–1387) pecsétje Szent Márton ábrázolásával. 77–78.
- Himházi Benedek veszprémi püspök, királynéi kancellár pecsétje Szent Márton ábrázolásával. 78–79.
- Missale-töredék Szent Márton-alkos iniciáléval. 104–105.
- Augsburgi imakönyv Szent Márton ábrázolással. 1505. 109.

GOMBOSI Beatrix: *„Köpönyegem pedig az én irgalmasságom ...” Köpönyeges Mária ábrázolások a középkori Magyarországon.* Szeged, [Szegedi Tudományegyetem BTK] Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2008. (Devotio Hungarorum 11.)

- Ajánlás. 11.
- Empfehlung. 13.

Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. FARBAKY Péter et al. Bp., BTM, 2008.

- Aranyszájú Szent János szentbeszédei Szent Pál leveleiről. 480–482.
- I. Mátyás király címereslevele Pier Gentile Senili di Montefalco pápai követnek. [ÉRSZEGI Gézával közösen] 448.
- III. Frigyes német-római császár, magyar király címeradománya a Szentgyörgyi és Bazini családnak. [SÖLCH Miklóssal és SPEKNER Enikővel közösen] 200–202.
- Mátyás király Bodfalvi Bod Szilveszternek, Jánosnak és Gálnak címert adományoz. [ÉRSZEGI Gézával közösen] 303.
- Mátyás király Nagylucsei Orbán kincstartónak és rokonságának címereslevelet ad. [ÉRSZEGI Gézával közösen] 279–280.
- Mátyás király Szerdahelyi Nagy Gergelynek és Huszár Péternek címert adományoz. [ÉRSZEGI Gézával közösen] 302–303.
- Petrus Ransanus humanista szellemű történeti munkája Magyarországról. [TRINGLI Istvánnal közösen] 509–510.
- Váradi Péter kalocsai érsek Budán kifestetett kánonjogi kötete. 500.

Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490. Exhibition catalogue. Ed. Péter FARBAKY et al. Bp., Budapest History Museum, 2008.

- Grant of arms to the Szentgyörgyi-Bazini family by Frederick III, Holy Roman Emperor. [with Miklós SÖLCH and Enikő SPEKNER] 200–202.
- Grant of arms of King Matthias for Treasurer Orbán Nagylucsei and his relations. [with Géza ÉRSZEGI] 279–280.
- Grant of arms of King Matthias for Gergely Nagy of Szerdahely and Péter Huszár. [with Géza ÉRSZEGI] 302.
- Grant of arms of King Matthias for Szilveszter, János and Gál Bod of Bodfalva. [with Géza ÉRSZEGI] 303.
- Grant of arms of King Matthias for Pier Gentile Senili di Montefalco, Papal Legate. [with Géza ÉRSZEGI] 448.
- Homilies of St John Chrysostom on the letters of Saint Paul. 480–482.
- Canonical book of Péter Váradi, Archbishop of Kalocsa, illuminated in Buda. 500.
- Petrus Ransanus' history of Hungary written in the Humanist spirit. [with István TRINGLI] 509–510.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp., Balassi, VIII, 2008.

- Nád. 61.
- Napgyík. 123.
- Napraforgó. 126.
- Narancsfa. 144–145.
- Nőszírom. 248–249.
- Nyúl. 280.
- Oklevéldíszítés. 299–300.
- Olajfa. 303.
- Oroszlán. 331–334.
- Ökör. 427.
- Ökörfarkkóró. 427.
- Óz. 477.

Mátyás király. Magyarország a reneszánsz hajnalán. [Kiállítási katalógus.] Bev. MADAS Edit. Szerk. [és a tétel-leírások egy részét írta] BIBOR Máté János. Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár, 2008. (Kiállítások az Egyetemi Könyvtárban 2.)

- Bod-kódex – nyelvemlék. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 88.
- Bonfini műve Heltai Gáspár átdolgozásában. [KULCSÁR Péterrel közösen] 53–54.
- Cicero beszéde[i] Verres ellen – corvina. 30–31.
- Cicero Művei – Vitéz János (?) jegyzeteivel. 43–44.
- Cornides-kódex – nyelvemlék. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 83–84.
- Esztergomi rítusú misekönyv – Budán készült reneszánsz kötésben. [ROZSONDAI Marianne-nal közösen] 62–63.
- Eusebios műve arról, hogy a keresztények helyesen járnak el, ha a zsidóságot többre becsülik a pogányságnál – corvina. 33–34.
- Eusebios világtörténete és Prosper hozzá írott folytatása – corvina. 32–33.
- Görög nyelvű evangéliumos könyv Janus Pannonius tulajdonából. 17.
- Gyógyászati kézikönyv Vitéz János (?) jegyzeteivel. 44.
- Gyümölcsöskert – Temesvári Pelbárt prédikációi. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 69.
- Hunyadi Mátyás törvénykönyve. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 48.
- Ismeretlen mester, Jézus születése – XV. századi rézmetszet. 95–96.
- Ismeretlen szerző apostolregénye – corvina Vitéz János jegyzeteivel. 31–32.

- Iulius Caesar művei – corvina Vitéz János jegyzeteivel. [ROZSONDAI Marianne-nal közösen] 36–37.
  - Kánonjogi ősymotatvány – Várad Páter tulajdonából. [BOROSS Klárával közösen] 19–20.
  - Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról és dícsőségekról – nyelvemlék. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 85–86.
  - Latin nyelvkönyv – Pier Paolo Vergerio bejegyzésével. 13.
  - A lövöldi kolostorban Máté testvér által másolt kódex. 67.
  - Magyarországi György értekezése a törökök viszonyairól, szokásairól és gonoszságáról. [KULCSÁR Péterrel közösen] 93–94.
  - Nagy Sándor viselt dolgai – Beatrix királyné tulajdonából. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 45–46.
  - (Nagy Szent) Albert, Az ásványokról – Vitéz János jegyzeteivel. 42–43.
  - Nádor-kódex – nyelvemlék. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 80–81.
  - Ősymotatvány III. Frigyes tulajdonából. 56–57.
  - Pálos breviárium. [F. ROMHÁNYI Beatrixszal közösen] 76–77.
  - Pálos misekönyv. [F. ROMHÁNYI Beatrixszal közösen] 77–79.
  - Példák könyve – nyelvemlék. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 82–83.
  - A római császárök élete Hadrianustól Numerianusig (117–283) – corvina. 34–35.
  - Római császárök életrajzai – Francesco Sforza milánói herceg tulajdonából, Vitéz János (?) jegyzeteivel. 41.
  - Római császárökat dícsöítö versek – corvina (?) Vitéz János jegyzeteivel. 37–38.
  - Sándor-kódex – nyelvemlék. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 87.
  - Silius Italicus eposza a II. pun háborúról – corvina. 35–36.
  - Suetonius császár-életrajzai – corvina (?) Vitéz János jegyzeteivel. 38–39.
  - Szent Ágoston műve a budai királyi kápolna könyvtárából. 60–61.
  - Szent Jeromos Levelei – Hadnagy Bálint kiegészítésével. 75–76.
  - Tacitus, Évkönyvek; Korunk története – corvina Vitéz János jegyzeteivel. 14–15.
  - Terentius komédiái és életrajza – Vitéz János jegyzeteivel. 14.
  - Természettudományi munka – idösebb Henckel János tulajdonából. 61.
  - Tertullianus cáfolja, hogy a Biblia Ó- és Újszövetsége között ellentét van – corvina Vitéz János jegyzeteivel. 16.
  - Theophrastos növénytani munkája – corvina. 28–30.
  - A Thuróczy-krónika augsburgi kiadása. [BOROSS Klárával és BIBOR Máté Jánossal közösen] 50–51.
  - A Thuróczy-krónika brünni kiadása. [BOROSS Klárával és BIBOR Máté Jánossal közösen] 49–50.
  - A Trója-regény Nagyváradon készített másolata. 59.
  - Az üdvösség szekere – Laskai Osvát szentbeszédei. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 70.
  - Vegyes tartalmú kódex. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 59–60.
  - Vitruvius, Tíz könyv az építészetről – Francesco Sforza milánói herceg tulajdonából, Vitéz János (?) jegyzeteivel. 41–42.
  - Werböczy Hármaskönyve – a címlapon Hunyadi Mátyás arcképével. [KULCSÁR Péterrel közösen] 65–66.
  - Weszprémi-kódex – nyelvemlék. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 88–90.
  - Winkler-kódex – nyelvemlék. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 81–82.
- „Quomodo beata virgo medicat ipsum”. *Arrabona*, 46. 2008. 1. 415–428.
- Változtatlan utánnymás: 2009.
- Szakács Béla Zsolt: A Magyar Anjou Legendárium képi rendszerei. [ism.] *BUKSZ*, 20. 2008. 75–79.
- Das Verhältnis von Schrift und Bild in ungarischen Handschriften vor 1300. In: *Régionalisme et internationalisme. Problèmes de paléographie et de codicologie du moyen âge. Actes XVe Colloque du Comité International de Paléographie latine. (Vienne, 13–17 Septembre 2005)*. Ed. Otto KRESTEN–Franz LACKNER. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008. (Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften, 364; Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und Buchwesen des Mittelalters 4/5.) 99–112 [mit László VESZPRÉMY].

2009

A királyportrék titka. Wehli Tünde a Képes Krónikáról. [Riporter:] MÁTRAHÁZI Zsuzsa. *Könyvhét*, 13. 2009. 592–593.

Köpeny és kard. Szent Márton a kódexfestészetben.

In: *A Szent Márton-kutatás legújabb eredményei*. Szerk. ZSÁMBÉKY Monika. Szombathely, Szombathelyi Képtár, 2009. 64–73.

„Látjátok feleim...!” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. [Kiállítási katalógus.] Bev., szerk. MADAS Edit. Bp., OSZK, 2009.

- A Barlám és Jozafát legenda. 332.
- Cornides-kódex. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 284–285.
- Az Érsekújvári Kódex illusztrációi. Könyvfestés a margitszigeti dominikánák kolostorában 1530 körül. 159–172.
- Hat apostol a bántornyai templom szentélyében. 374.
- Kinizsi Pál tumbájának oldallapjáról készült litográfia. 379.
- Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 338.
- A lövöldi Szent Mihály főangyal tiszteletére szentelt karthauzi konvent pecsétje. 376.
- A lövöldi Szent Mihály karthauzi templom és kolostor látképe a karthauzi rend elterjedését ábrázoló triptychonon. 375.
- A margitszigeti (Szűz Mária, illetve Nyulak szigete) Dombokos-rendi apácák Boldogságos Szűz Mária konventjének pecsétje. 319.
- Mátyás király aranypecsétje. 377.
- Nádor-kódex. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 291.
- Az óbudai klarissza-templom és kolostor alaprajza. 326.
- Példák könyve. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 280–281.
- Sándor-kódex. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 304.
- Szent Kristóf-szobor Klastrompusztáról. 334.
- Weszprémi-kódex. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 294.
- Winkler-kódex. [BIBOR Máté Jánossal közösen] 308.

+
A kiállításon nem volt látható, és így annak katalógusában sem szerepel, de az OSZK *Magyar nyelvemlékek* honlapján megtalálható:

- Bod-kódex. [BIBOR Máté Jánossal közösen] [<http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/bodkodex>, legutóbb le-töltve 2013. április 30.]

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp., Balassi, IX, 2009.

- Pálma. 14–15.
- Papagáj. 41.
- Párduc. [A szerkesztővel közösen] 63.

- Páva. [A szerkesztővel közösen] 79.
- Pelikán. 115–116.
- Rák. [A szerkesztővel közösen] 355.

László VESZPRÉMY–Tünde WEHLI: *The Book of Illuminated Chronicle*. Preface by István MONOK. Photos by József HAPÁK. Bp., Kossuth–National Széchényi Library, 2009.

- The Illuminated Chronicle from the Point of View of Illuminations. 37–43.
- Presentation of codex through its illuminations. 44–193.

VESZPRÉMY László, WEHLI Tünde: *A Képes Krónika könyve*. Előszó MONOK István. Fényk. HAPÁK József. Bp., Kossuth–OSZK, 2009.

- A Képes Krónika könyvfestészeti szempontból. 37–43.
- A kódex könyvfestészeti bemutatása. 44–193.

2010

Beatrix királyné – bibliofil vagy olvasó. In: *„...de még szebb a színház”: Írások Belitska-Scholz Hedvig emlékére*. Szerk. SOMORJAI Olga. Bp., Argumentum, 2010. 200–206, [7].

„Cuius hec est exemplaris figuratio”. Questions about an illustrated page from the Tolhopff Corvina. In: *Bonum ut pulchrum. Essays in Art History in Honour of Ernő Marosi on His Seventieth Birthday*. Eds Livia VARGA et al. Bp., [MTA MKI], 2010. 405–412.

Die Fahrt des heiligen Antonius des Eremiten zu Paul dem ersten Eremiten. In: *Der Paulinerorden. Geschichte – Geist – Kultur*. Hrsg. Gábor SARBAK. Bp., Szent István Társulat, 2010. (Művelődéstörténeti műhely. Tagungen zur Ordengeschichte 4/2.) 465–474.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. KÖSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp., Balassi, X, 2010.

- Róka. 117–118.
- Rózsa. 172–174.
- Sárkány. [Pócs Évával közösen] 223–226.
- Sas. [A szerkesztővel közösen] 243–244.
- Scriptor. 272–274.
- Scriptorium. 274–275.
- Skorpió. 341–342.
- Strucc. 394.
- Süvetei falképek. 412.

- Szalamandra. 442.
- Szamár. 447–448.
- Szamóca. 448–449.
- Szarvas. 475–476.

A pesti belvárosi plébániatemplom újabban feltárt és restaurált falképe. A trónoló Mária, ölében a gyermek Jézussal. *Műemlékvédelem*, 54. 2010. 413–417.

2011

Károly Róbert ábrázolása a Képes Krónikában. In: *Károly Róbert és Székesfehérvár*. Szerk. KERNY Terézia–SMOHAY András. Székesfehérvár, EM, 2011. (Magyar királyok és Székesfehérvár 2.; A székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 6.) 111–126, 215.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp., Balassi, XI, 2011.

- Szegfű. 28.
- Szfinx. 207.
- Szirén. 236.
- Szőlőfürt. 313–314.
- Szőlőtő. 317–318.
- Tengelic. 469.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp., Balassi, XII, 2011.

- Tölgyfa. 99.
- Tövis. 130.
- Tulipán. 163–164.
- Virág. 445–446.

Művészettörténeti megjegyzések a kiállított könyvekről. *Az [ELTE] Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, 14–15. 2011. 333–343, 401–407.

2012

Bogyay Tamás és Johannes Aquila. *AH*, 38. 2012. 341–357.

A három Ernuszt. *BUKSZ*, 24. 2012. 142–151.

Magyar művelődéstörténeti lexikon. Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Bp., Balassi, XIII, 2012.

- Zalka-antifonále. [Czagány Zsuzsával közösen] 64–66.
- +
- Hippokamposz. 373.

2013

A kódex illusztrációi. In: *Érsekújvári Kódex 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*. Kiad. HAADER Lea. Bev. H. L., MADAS Edit. Bp., MTA Nyelvtudományi Intézet–MTA Könyvtára–Tinta, 2012 [! 2013], 16–17.

Újabb kutatások az Assisi-beli magyarországi ferences kódex iniciáléi körül. In: *Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*. Szerk. MEDGYESY S. Norbert–ÖTVÖS István–ÖZE Sándor. Bp., Írott Szó Alapítvány–Magyar Napló, 2013. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 8/2.) II. 772–782.

Pótlások

Psalterium cum canticis, MS 382. In: *Zoltároskönyv MS 382*. [DVD-ROM] Előszó: BÁBEL Balázs, ed. GRÓCZ Zita–SAJÓ Tamás–Antonio Bernat VISTARINI. Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár–Studiolum, 2006. (Kalocsa kincsei 1.) A kiadványon a szöveg angol, német és spanyol nyelven is olvasható.*

Petrus Lombardus: Glossa in epistolas beati Pauli, MS 371. In: *Petrus Lombardus glosszái Pál apostol leveleihez, MS 371*. [DVD-ROM] Előszó: BÁBEL Balázs, ed. GRÓCZ Zita–SAJÓ Tamás–Antonio Bernat VISTARINI. Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár–Studiolum, 2007. (Kalocsa kincsei 2.) A kiadványon a szöveg angol, német és spanyol nyelven is olvasható.

Összeállította Bibor Máté János

* Ez a leírás nem autopszia, hanem másodlagos források alapján készült.

Helynévmutató

- Aachen** 147
 Åbo *lásd* Turku
Aix-en-Provence 89
 Alba Iulia *lásd* Gyulafehérvár
Amiens 155
 Annaba *lásd* Hippó
 Antakya *lásd* Antiochia
Antiochia (Antiokeia, Antakya) 112
 Antiokeia *lásd* Antiochia
Aquileia 117, 174
 Aquincum *lásd* Óbuda
Arnótfalva (Arnutovce, Höfchen, Szlovákia) 236, 238–241
 Arnutovce *lásd* Arnótfalva
Assisi 206, 207, 231, 232
Athén (Athēnai) 77
 Athēnai *lásd* Athén
Augsburg 55, 148, 150, 161
Avignon 18, 24–26, 227, 231–233
- Bäbil *lásd* Babilon
Babilon (Bäbil) 183
Bajna 222
 Bâle *lásd* Bâzel
Bamberg 146, 149, 150
 Bardejov *lásd* Bártfa
Bari 84
Bártfa (Bardejov, Bartfeld, Szlovákia) 54–56, 240
 Bartfeld *lásd* Bártfa
 Basel *lásd* Bâzel
Bâzel (Basel, Bâle) 93, 130
Beauvais 77
Bécs (Wien) 51, 58, 62–64, 74, 78, 91, 93, 101–103, 121, 125, 128–134, 138, 140–143, 146, 149, 150, 155, 171, 172, 200, 221, 222, 238, 239
Bécsújhely (Wiener Neustadt) 102, 231
Berlin 31, 106, 155, 176
Bern 92, 122, 238
Berzété (Brzotín, Szlovákia) 213
Beszterce (Bistrița, Bistritz, Románia) 143
- Bet Lehem *lásd* Betlehem
Betlehem (Bet Lehem) 44, 147, 149
Bét-Seán 44
 Beuthen *lásd* Bytom
 Bistrița *lásd* Beszterce
 Bistritz *lásd* Beszterce
Bizánc (Konstantinápoly) 44, 74, 83, 88, 101, 106, 109, 110–112, 121
Bologna 231
Boroszló (Wrocław, Breslau) 117, 119
Böde-Zalaszentmihályfa (Hottó) 156
 Braller *lásd* Brulya
 Brașov *lásd* Brassó
Brassó (Brașov, Kronstadt, Románia) 143, 165
 Bratislava *lásd* Pozsony
Braunschweig 56
 Breslau *lásd* Boroszló
 Brno *lásd* Brünn
 Bruiu *lásd* Brulya
Brulya (Bruiu, Braller, Románia) 240
Brünn (Brno) 98, 161, 163, 164, 199
Bryn Athyn 205
 Brzotín *lásd* Berzété
Buda 37, 39, 44, 48, 50–52, 58, 61, 117, 120, 121, 143, 163–168, 171, 172, 175, 190–193, 212, 220, 231
Budapest 91, 93, 125, 140, 163–170
Bytom (Beuthen) 191
- Cambridge** 228
Chartres 158
Chicago 59
 Chiraleș *lásd* Kerlés
Chur 239
 Cîsnădie *lásd* Nagydísznód
Cîteaux 158
Clairvaux 158
 Cluj-Napoca *lásd* Kolozsvár
- Csaroda** 202, 203, 209–211
Csempeszkopács 156
- Cserkút** 203
Csetnek (Štítňik, Szlovákia) 213
- Damásd** 193
Detroit 33
 Domanjševci *lásd* Domokosfa
Domonkosfa (Domanjševci, Szlovénia) 156
Dömös 69, 220
 Dubrovnik *lásd* Ragusa
 Dulcigno *lásd* Dulcinó
Dulcinó (Ulcinj, Dulcigno) 222
Dunaföldvár 220
- Ecsed** 172
Edessza (Urfa) 109, 111
Eger 52, 67, 69, 71, 73, 77–81, 116, 118, 119, 121, 221
Enying 165
Eperjes (Prešov, Preschau, Szlovákia) 121
Esztergom 44, 64, 67, 79, 80, 114–122, 140, 167, 170–172, 188, 220, 221, 230, 236
- Fabriano** 232
Fáncs 163
Ferrara 44, 51, 52, 79, 101, 102, 163, 238
Firenze 9, 13, 15, 28, 84, 97, 163, 164, 239
Frankfurt am Main 98
Friuli 174
Fulda 76
- Gerény** (Horjani, Ungvár / Uzshorod, Ukrajna) 203, 207, 210, 211
Gerse 165, 170
Gimes (Jelenec, Szlovákia) 142
 Gnesen *lásd* Gniezno
Gniezno (Gnesen) 115, 146
Graz 148, 149
Groningen 31

- Großwardein *lásd* Nagyvárad
Gubbio 32
- Gyöngyös** 192
Gyulafehérvár (Alba Iulia, Keist, Románia) 80
- Haho *lásd* Hahuli
Hahuli (Khakhuli, Haho) 107
Halberstadt 71
Hegyhátszentmárton 156
Heiligenkreuz 148, 150, 176, 179
Heltau *lásd* Nagydisznód
Hensdorf *lásd* Szepesjánosfalva
Herzogenburg 55
Hildesheim 71
Hippó (Annaba) 29, 228, 229
Hont 220
Horjani *lásd* Gerény
Höfchen *lásd* Arnótfalva
Hradec Králové 115
- Ingolstadt** 103
Innsbruck 93
Izmit *lásd* Nicomedia
- Ják** 155, 156
Jánosfalva *lásd* Szepesjánosfalva
Jánovce *lásd* Szepesjánosfalva
Jelenec *lásd* Gimes
Jeruzsálem (Jerusalájjim) 56, 57, 183
- Kalnik *lásd* Kemlék
Kalocsa 80, 142
Kameňany *lásd* Kövi
Kaschau *lásd* Kassa
Kassa (Košice, Kaschau, Szlovákia) 63, 85, 240
Keist *lásd* Gyulafehérvár
Kemlék (Kalnik, Horvátország) 213
Kerlés (Chiraleş, Kirieleis, Románia) 86
Khakhuli *lásd* Hahuli
Kirchdrauf *lásd* Szepesváralja
Kirieleis *lásd* Kerlés
Kisszeben (Sabinov, Zeben, Szlovákia) 54, 55, 58–60
Klausenburg *lásd* Kolozsvár
Klosterbruck / Kloster Louka *lásd*
- Loucký klášter / Klášter v Louce
Kolozsvár (Cluj-Napoca, Klausenburg, Románia) 143, 165, 166
Komárno *lásd* Komárom
Komárom (Komárno, Komorn) 63, 191
Komorn *lásd* Komárom
Konstantinápoly *lásd* Bizánc
Konstanz 130, 131
Korsendonck 151
Košice *lásd* Kassa
Köln 147, 238
Kövi (Kameňany, Szlovákia) 212
Krakkó (Kraków) 58, 87, 115, 146
Kraków *lásd* Krakkó
Kronstadt *lásd* Brassó
Kutná Hora (Kuttenberg) 118
Kuttenberg *lásd* Kutná Hora
- Laon** 157
Laskod 202, 203, 207–211
Laterán *lásd* Róma / Vatikán
Leipzig *lásd* Lipcse
Leon 59
Leutschau *lásd* Lőcse
Levoča *lásd* Lőcse
Lilienfeld 148, 150
Lipcse (Leipzig) 63
Lisboa *lásd* Lisszabon
Lisszabon (Lisboa) 32
Ljubljana 55
Lodi 48, 50, 51, 52
London 97
Lónya 203–207, 209–211
Loreto 222
Loucký klášter / Klášter v Louce (Klosterbruck / Kloster Louka, Znojmo, Znaim) 49
Lőcse (Levoča, Leutschau, Szlovákia) 236, 240
Lövöld 125, 149, 150
Lublin 151
Lubló / Ólubló (Stará Lubovňa, Szlovákia) 101
Lucca 232
Lucera 41
- Luxemburg** 91, 191
Lübeck 146
- Madocsa** 48, 49
Magdalensberg 55
Magdeburg 117
Maihingen 179
Mainz 76, 91, 150
Majk 223
Margitsziget (Nyulak szigete) 37–39, 41
Márokpapi 211
Marseille 44
Mártonfalva (Metiş, Martinsdorf, Románia) 166
Matejovce *lásd* Mateóc
Mateóc (Matejovce, Matzdorf, Szlovákia) 237
Matzdorf *lásd* Mateóc
Meaux 158
Medgyes (Mediaş, Mediasch, Románia) 143
Mediaş *lásd* Medgyes
Mediasch *lásd* Medgyes
Melk 102, 126, 129–131, 133, 134, 148, 150, 151
Melta 38, 39
Memmingen 239
Ménfő (Ménfőcsanak, Győr) 86, 88
Metz 76
Milano 48, 50, 51, 101, 104
Mladá Boleslav 118
Modena 50
Mogyoród 86, 88
Mondsee 151
Monza 118
Muhi 35
Muzsla 220
München 103, 160, 209, 221
- Nagydisznód** (Cisnădie, Heltau, Románia) 241
Nagyszeben (Sibiu, Hermannstadt, Románia) 143
Nagyszombat (Trnava, Tyrnau, Szlovákia) 116, 121, 143, 172, 220, 221
Nagyvárad, Várad (Oradea, Großwardein, Velký Varadín, Románia) 103, 104, 137, 172, 188, 190–193
Napoli *lásd* Nápoly

- Nápoly** (Napoli) 41, 44, 79, 84, 85, 89, 188–190, 193, 231
Neuberg an der Mürz 55
 Neuthal *lásd* Spitalič
 Neutra *lásd* Nyitra
New York 122
Nicomedia (Izmit) 59
Nikápoly (Nikopol) 95
 Nikopol *lásd* Nikápoly
 Nin *lásd* Nona
Ninive 183
 Nitra *lásd* Nyitra
Nona (Nin) 38, 39
Nürnberg 49, 58, 98, 117, 239, 240
- Nyitra** (Nitra, Neutra, Szlovákia) 171, 221–223
- Ober-St. Veit** 239
Óbuda (Aquincum) 73, 80
 Olmütz *lásd* Olomouc
Olomouc (Olmütz) 115–117, 119–121
 Oradea *lásd* Nagyvárad
Ostia 229
- Padova** 147, 216
Palazze 204
 Palagy Komarivci *lásd* Palágykomoróc
Palágykomoróc (Palagy Komarivci, Ukrajna) 203, 208–211
 Paris *lásd* Párizs
Párizs (Paris) 24, 44, 48, 158, 227
Passau 117, 128, 131, 132, 146
Pécs 67, 69–71, 80, 117
Pécsvárad 71
Pelsőc (Plešivec, Szlovákia) 212–219
Perugia 232
Pest 143, 171, 233
Petershausen 130
Piacenza 51
Pisa 232
 Plešivec *lásd* Pelsőc
Pontigny 158
Poroszló 193
Pozsony (Bratislava, Pressburg, Szlovákia) 18, 22, 24, 26, 64, 101, 115, 117, 121, 140, 167–172, 192, 193, 221, 222, 231
- Prága** (Praha) 22–26, 58, 65, 101–104, 114–121, 146, 195–197, 200
 Praha *lásd* Prága
Prato 32
 Preschau *lásd* Eperjes
 Prešov *lásd* Eperjes
 Pressburg *lásd* Pozsony
- Raguza** (Dubrovnik) 102, 138, 140
Rajk 222
Rákony 220, 221
Ravenna 155
Rein (Reun) 150
 Reun *lásd* Rein
Rieti 230
 Roma *lásd* Róma
Róma (Roma) 9–12, 16, 44, 49, 94, 97, 101, 106, 112, 126, 130, 131, 151, 155, 163, 175, 183, 190, 199, 204, 221–224, 230, 233, 238
 Rosenau *lásd* Rozsnyó
Roudnice nad Labem 22, 26
Rouge Cloître 151
Rozgony (Rozhanovce, Szlovákia) 82, 85
 Rozhanovce *lásd* Rozgony
 Rožňava *lásd* Rozsnyó
Rozsnyó (Rožňava, Rosenau, Szlovákia) 213
- Sabinov *lásd* Kisszeben
 Sachsendorf *lásd* Zólyomszászfalu
 Sălacea *lásd* Szalacs
Salt Lake City 31
Salzburg 117, 148
San Gimignano 32
Sankt Lambrecht 150, 155
Sáregres 163
 Sásová *lásd* Zólyomszászfalu
 Sathmar *lásd* Szatmár
 Satu Mare *lásd* Szatmár
Schallaburg 49
Schmalkalden 63, 65
 Schweidnitz *lásd* Świdnica
 Scythopolis *lásd* Bét-Seán
Seitz (Žiče, Szlovénia) 148–150
 Šiba *lásd* Szekcsőalja
Sieciechów 150, 151
- Siena** 32, 35, 93–97, 204
Sinai 111
Sitke 156
 Skalica *lásd* Szakolca
 Skalitz *lásd* Szakolca
 Smrečany *lásd* Szmrecsány
Somlósölős 156
Somogytúr 156
Somogyvár 68
Sopron 124–128, 131–134, 146, 213
Söflingen 239
 Spalato *lásd* Split
 Spišská Kapitula *lásd* Szepeshely
 Spišské Podhradie *lásd* Szepesváralja
Spitalič (Neuthal, Szlovénia) 155
Split (Spalato) 189, 231
Spoletto 204
 Stará Ľubovňa *lásd* Lubló / Ólubló
 Staré *lásd* Sztára
 Štítnik *lásd* Csetnek
Stralsund 209
Strassburg 97, 146
Stuttgart 179
Subiaco 130
Świdnica (Schweidnitz) 240
- Szakolca** (Skalica, Skalitz, Szlovákia) 159
Szalacs (Sălacea, Románia) 191
Szalka 220
Szatmár (Satu Mare, Sathmar, Románia) 193
Szeged 203
Szekcsőalja (Šiba, Szlovákia) 240
Székesfehérvár, Fehérvár 68, 69, 80, 190, 191, 233
Szekszárd 52
 Szentgyörgymező *lásd* Esztergom
 Szenttamás *lásd* Esztergom
Szepeshely (Spišská Kapitula, Zipser Kapitél, Szlovákia) 236, 237
- Szepesjánosfalva** (Jánosfalva, Jánovce, Hensdorf, Szlovákia) 236
Szepesváralja (Spišské Podhradie, Kirchdrauf, Szlovákia) 236
Szmrecsány (Smrečany, Szlovákia) 236

Szomor-Somodorpuszta 73

Sztára (Staré, Szlovákia) 61

Tegernsee 151

Temesvár (Timișoara, Temeswar, Románia) 191, 192

Temeswar *lásd* Temesvár

Timișoara *lásd* Temesvár

Tolna 163

Toulouse 25

Tournai 155

Tournus 75

Tours 76

Trakai *lásd* Troky

Trau *lásd* Trogir

Trenčín *lásd* Trencsén

Trencsén (Trenčín, Trentschin, Szlovákia) 221

Trentschin *lásd* Trencsén

Treviso 32

Trier 74

Trogir (Trau) 190

Troky (Trakai) 101

Turku (Åbo) 146

Ulcinj *lásd* Dulcinó

Ulm 239

Urfa *lásd* Edessza

Vámosatya 211

Várad *lásd* Nagyvárad

Varsó (Warszawa) 138, 140, 142

Vasalja-Pinkaszentkirály 156

Vatikán *lásd* Róma

Velence (Venezia) 14, 31, 39, 117, 146, 159, 163, 179, 238, 239

Venezia *lásd* Velence

Veszprém 35, 37–42, 166, 206, 207

Vienne 232

Visegrád 191–194, 233

Vorau 21

Vyšehrad 22

Vyšší Brod 148, 150

Warszawa *lásd* Varsó

Wien *lásd* Bécs

Wiener Neustadt *lásd* Bécsújhely

Wilhering 150

Wrocław *lásd* Boroszló

Zadar *lásd* Zára

Zágráb (Zagreb) 26, 116, 117, 119, 190, 193

Zagreb *lásd* Zágráb

Zalaháshágy 156

Zalavár 68

Zára (Zadar) 38

Zeben *lásd* Kisszeben

Žiče *lásd* Seitz

Zipser Kapitel *lásd* Szepeshely

Zólyomszászfalu (Sásová, Sachsen-dorf, ma Besztercebánya, Szlovákia) 55, 57

Zürich 84

*Összeállította Boreczky Anna
és Papp Gábor György*

Kódexmutató

ANTWERPEN, Musée Plantin-Moretus

Cod. M 15: 199

AUGSBURG, Universitätsbibliothek

Hs. II. 1. fol. 191: 179

BALTIMORE, Walters Art Gallery

Ms. 304: 31

BERKELEY, University of California,
Bancroft Library

f2MSA2M21300–37: 210

BERLIN, Staatsbibliothek Preussischer
Kulturbesitz

Ms. germ. fol. 479: 200

Ms. germ. fol. 947: 174–187

BERN, Burgerbibliothek

Mss. h. h. I. 1: 92

Mss. h. h. I. 16: 92

BERN, Ernst Boehlen gyűjteménye

Ms. 1505 ES (jelenleg ismeretlen helyen): 122

BOSTON, Public Library

Ms. Med. 120: 49

BRATISLAVA, Archív mesta Bratislavy

EC Lad 2/48–49: 163–173

EC Lad 4: 171

EC Lad 6: 163–173

BRATISLAVA, Slovenský národný archív

Kapitulská knižnica 4: 171

BRUXELLES, Bibliothèque Royale

Cod. (I) 982: 147, 151

BUDAPEST, Egyetemi Könyvtár

Cod. Lat. 118: 125

Cod. Lat. 119: 125

Cod. Lat. 121: 125

Cod. Lat. 122: 125

BUDAPEST, MTA Könyvtár, Kézirattár

K 45: 145

BUDAPEST, Országos Széchényi
Könyvtár

Cod. Germ. 48: 147–150

Cod. Germ. 53: 174–187

Cod. Lat. 17: 147, 148, 150

Cod. Lat. 78: 18–27

- Cod. Lat. 281:** 48
Cod. Lat. 404: 82–90, 160, 161
Cod. Lat. 424: 48
Cod. Lat. 431: 147, 148, 150
Cod. Lat. 446: 50–52
Cod. Lat. 544: 175, 177, 179, 180, 186
Cod. Lat. 555: 195–201
Töredékek: A 23/3: 163–173
- CIVIDALE DEL FRIULI, Museo Archeologico Nazionale
Cod. CXXXVII: 56
- ESZTERGOM, Főszékesegyházi Könyvtár
Ms. I. 1: 117
Ms. I. 3: 114–123
Ms. I. 3b: 163–173
Ms. I. 3c: 122
Ms. 3b: 117
- FIRENZE, Biblioteca Nazionale Centrale
Ms. pal. 766: 96
- FRANKFURT AM MAIN, Museum für Angewandte Kunst
LM 219, 220, 221: 177, 179, 180, 182, 185, 186
- FRANKFURT AM MAIN, Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Cod. germ. 12: 177, 179–181, 183, 184
- GIRONA, Museu Diocesà
MD 273: 197, 199
- GRAZ, Universitätsbibliothek
Cod. Lat. 977: 150
Cod. Lat. 1239: 148–150
- HEIDELBERG, Universitätsbibliothek
Cod. Pal. Germ. 156: 98
- HEILIGENKREUZ, Stiftsbibliothek
Cod. 13: 147, 150
- HRADEC KRÁLOVÉ, Muzeum východních Čech
- Hr 2 (II A 2, B VIII, 40):** 115
Hr 6 (II A 6, B1, 43): 114, 118
- ISTANBUL, Top Kapi Seray
2429: 117
- KARLSRUHE, Badische Landesbibliothek
Cod. E. M. 11: 95
- KASSEL, Gesamthochschul-Bibliothek, Landesbibliothek und Murhardsche Bibliothek der Stadt
2° Ms. astron. 1: 200
- KRAKÓW, Archiw O. Praed.
Cod. R XV 35: 151
- LILIENFELD, Stiftsbibliothek
Cod. 60: 147, 150
- LONDON, The British Library
Ms. Arundel 33: 150
Ms. Cotton Julius E. IV, Article 6: 92, 95
- LOS ANGELES, The J. Paul Getty Museum
Ms. 68: 94, 97
- MADRID, Biblioteca Nacional
Cod. 5. 3. N. 2: 109
- MARTIN, Slovenská Národná Knížnica, Archív literatúry a umenia
J 324: 174–187
- MELK, Stiftsbibliothek
Cod. 676: 147, 150
Cod. 1693: 132
Cod. 1708: 179
Cod. 1824: 151
- MLADÁ BOLESLAV, Okrešni muzeum
II. A 1: 114, 118, 119
- MONTECASSINO, Biblioteca dell' Abbazia
- Cod. 132:** 76, 77, 78
- MOSZKVA, Állami Történeti Múzeum
Cod. 382: 111
- MÜNCHEN, Bayerische Staatsbibliothek
Clm 175: 48, 50
Clm 294: 50
Clm 627: 48, 50
Clm 721: 179
Clm 826: 200
Clm 8482: 100–105
Clm 15903: 56
Clm 18624: 147, 151
Clm 21590: 147
- NAPOLI, Biblioteca Nazionale Vittorio Emmanuele III
Ms. VII. B. 4: 44
- NELAHOZEVES, Lobkowiczská knihovna
VI Fb 25: 199
- NEW YORK, Metropolitan Museum
1994.516: 210
- NEW YORK, Pierpont Morgan Library
G. 7: 51
M. 360. 1–26: 210
M. 499: 111
M. 672-5: 59
- NORFOLK, Holkham Hall
Ms. 18: 48
- NÜRNBERG, Staatsbibliothek
Ms. Solg. 31. 2°: 49
- OLMOUC, Státní Archiv Domské a Kapitolni Knihovna
Cod. Lat. C. O. 330: 120
- OLMOUC, Státní Vedecká Knihovna
M III 7/1 I 7 = I a 7: 116
M IV. 1: 49
- PADOVA, Biblioteca Universitaria
Cod. Lat. 1622: 147, 151

- PARIS, Bibliothèque Mazarine
Cod. Lat. 1733: 147, 151
- PARIS, Bibliothèque nationale de France
Lat. 486: 25
Lat. 2129: 44–53
Lat. 3473: 179
Lat. 4237: 92
Lat. 11935: 24
Nouv. Acq. Lat. 2577: 179
- PARIS, Musée du Louvre
RF29940: 210
- PRAHA, Knihovna Metropolitní kapituly
A2: 22
A3: 22
- PRAHA, Knihovna Národního muzea
XIII D 27: 195
XV A6: 26
- PRAHA, Národní knihovna České republiky
XII G 1: 151
XIII H 3d: 195
- PRAHA, Univerzitní knihovna
XII A 21: 119
XIII 5 c: 120
- REIN (REUN), Stiftsbibliothek
Cod. 69: 147, 150
- ROMA, Biblioteca Apostolica Vaticana
Cod. Ottob. 479: 175, 177, 179, 180, 186
Cod. Ross. 259: 24
Cod. Ross. 304: 25
Cod. Vat. Lat. 3867: 75
Cod. Vat. Lat. 3225: 75
Cod. Vat. Lat. 8541: 210
- ST. GALLEN, Kantonsbibliothek
Vad. Slg. Ms. 1000: 179
- SCHLÄGL, Stiftsbibliothek O. Praem.
146, Cpl. 78: 179
- SIENA, Biblioteca Comunale degli Intronati
Manoscritti, T. I. 1: 39, 43
- SOPRON, Győr–Moson–Sopron Megye Soproni Levéltára
Fragm. 135–141: 124–135
Fragm. 142–149: 124–135
Fragm. 150–163: 124–135
Fragm. 165: 132
Fragm. 178–179: 132
Fragm. 317–324: 128
- SPIŠSKA KAPITULA, Knížnica Spišskej Kapituly
Ms. Mus. 1: 117
- STUTTGART, Württembergische Landesbibliothek
Cod. theol. et philos. fol. 100: 179
- SZENTPÉTERVÁR, Ermitázs
16930–16934: 210
- VENEZIA, Biblioteca Nazionale Marciana
Ms. 2796 (Cod. Marc. Lat. VIII, 2): 48–50
Ms. I. 49, 2282: 175, 179
- VORAU, Stiftsbibliothek
Cod. 259: 21–24, 26
- WARSAWA, Biblioteka Narodowa
Ms. 3316: 151
Ms. 8041: 151
Ms. III. 8056: 230
- WEIMAR, Herzogin Anna Amalia Bibliothek (Thüringische Landesbibliothek)
Ms. Fol. 18: 151
- WIEN, Österreichische Nationalbibliothek
Sammlung von Handschriften und alten Drucken
Cod. Lat. 24: 48
Cod. Lat. 326: 59, 151
Cod. Lat. 832: 147, 150
Cod. Lat. 1850: 197, 198
Cod. Lat. 3662: 147, 151
Cod. Lat. 4970: 133
Cod. 13975: 92, 97
Ms. Ser. Nov. 2619: 59
Musiksammlung
Hs. 15501: 118
- WIEN, Schottenstift
Cod. 41 (Hübl 40): 134
Cod. 312 (Hübl 405): 134
Cod. 327 (Hübl 307): 132, 134
- WILHERING, Stiftsbibliothek
Cod. 27: 150
- WOLFENBÜTTEL, Herzog August Bibliothek
Cod. Guelf. 1.6.5. Aug. 2°: 175, 177, 179, 186
Cod. 84. 1. Aug. 2°: 48
- ZÜRICH, Zentralbibliothek
Ms. A 120: 92